

Львівський державний університет
внутрішніх справ

Г. Я. Савчин

Система виконання покарань у західних областях України в період 1944–1953 рр.

Монографія

Львів
2017

УДК 343.8 (477.8) "1944/1953"
ББК 67.3(4УКР)+67.409.02

Рекомендовано до друку Вченою радою
Львівського державного університету внутрішніх справ
(протокол від 17.05.2016 року № 5)

Рецензенти:

О. М. Гумін, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри кримінального права і процесу Навчально-наукового інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка»;

Н. Я. Рудий, кандидат юридичних наук, доцент, Учений секретар Вченої ради Львівського державного університету внутрішніх справ

Савчин Г. Я.

Система виконання покарань у західних областях України в період 1944–1953 рр.: монографія / Г. Я. Савчин. – Львів: ЛьвДУВС, 2016. – 200 с.

ISBN 978-617-511-216-8

У монографії здійснено комплексний історико-правовий аналіз функціонування системи виконання покарань у західних областях України впродовж 1944–1953 рр. Сформульовано концептуальні основи діяльності пенітенціарної системи, визначено її основні цілі та завдання на різних етапах існування Радянської держави. Розглянуто взаємозалежність домінування функцій покарання (виховної, каральної, запобіжної) і політико-економічних реалій різних періодів. Відображено формування і зміни державних завдань щодо боротьби зі злочинністю, зокрема у пенітенціарних установах, а також суспільне ставлення до них.

Органи виконання покарань досліджуються як складова карально-репресивного апарату в процесах радянізації західних областей України. Окреслено роль установ позбавлення волі в боротьбі радянського політичного режиму з націоналістичним і повстанським рухом у регіоні. Визначено чинники, що мали вплив на комплектування кадрового апарату місць позбавлення волі в західних областях України в період 1944–1953 рр.

Опрацьовано нормативно-правову базу, що регулювала діяльність кримінально-виконавчої системи, її структуру, відомче підпорядкування, умови й режим тримання засуджених у пенітенціарних установах різних видів.

Матеріали монографії сприятимуть ґрунтовному осмисленню та оцінці подій минулого й можуть бути використані в теоретичних і практичних сферах. Для наукових працівників, викладачів, студентів, аспірантів вищих навчальних закладів.

Видано в авторській редакції.

УДК 343.8 (477.8) "1944/1953"
ББК 67.3(4УКР)+67.409.02

ISBN 978-617-511-216-8

© Савчин Г. Я., 2016,
© Львівський державний університет
внутрішніх справ, 2016

Зміст

Перелік умовних скорочень	4
Вступ	6
Розділ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	12
1.1. Історіографія та джерельна база	12
1.2. Концептуальні основи функціонування системи виконання покарань у часи сталінського тоталітарного режиму	31
Висновки до першого розділу	46
Розділ 2. РАДЯНСЬКІ ОРГАНИ ТА УСТАНОВИ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ ЯК СКЛАДОВА КАРАЛЬНО-РЕПРЕСИВНОГО АПАРАТУ	49
2.1. Еволюція радянської пенітенціарної системи (1917–1954 рр.). Відомче підпорядкування місць позбавлення волі	49
2.2. Нормативно-правове регулювання діяльності радянських пенітенціарних установ та режиму тримання арештованих і засуджених до позбавлення волі	76
2.3. Кадрове забезпечення органів і установ виконання покарань..	104
Висновки до другого розділу	123
Розділ 3. ОРГАНИ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ У ПРОЦЕСАХ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОЇ ПЕРЕБУДОВИ (РАДЯНІЗАЦІЇ) ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ	126
3.1. Завдання органів виконання покарань у боротьбі з українським національно-визвольним рухом	126
3.2. Роль місць позбавлення волі в радянському кримінальному процесі	134
3.3. Співпраця та взаємодія органів виконання покарань з іншими радянськими карально-репресивними структурами та спецгрупами МДБ УРСР	145
Висновки до третього розділу	155
Висновки	157
Список використаних джерел	164
Додатки	189

Перелік умовних скорочень

БВР	Будинки виправних робіт
БПГР	Будинки примусових громадських робіт
БПР	Будинки примусових робіт
ВББ	Відділ боротьби з бандитизмом
ВНК	Всеукраїнська надзвичайна комісія
ВР СРСР	Верховна Рада Союзу Радянських Соціалістичних Республік
ВР УРСР	Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки
ВТВ	Виправно-трудоий відділ
ВТ ВВ	Військовий трибунал Внутрішніх військ
ВТК	Виправно-трудоий кодекс
ВТП	Виправно-трудоє право
ВТТ	Виправно-трудоі табори
ВТУ	Виправно-трудоі установи
ВЦВК	Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет
ГВШ	Головний військовий штаб
ГОГП	Групи охорони громадського порядку
ГУДБ	Головне управління державної безпеки
ГУЛАГ	Головне управління виправно-трудоих таборів, трудоих поселень і місць ув'язнення
ГТУ	Головне тюремне управління
ДПУ	Державне політичне управління
КК	Кримінальний кодекс
КПК	Кримінально-процесуальний кодекс
КТ	Концентраційні табори
МВС	Міністерство внутрішніх справ
МДБ	Міністерство державної безпеки
МОГП	Міністерство охорони громадського порядку
МЮ	Міністерство юстиції
Наркомат	Народний комісаріат

НКВС	Народний комісаріат внутрішніх справ
НКДБ	Народний комісаріат державної безпеки
НКЮ	Народний комісаріат юстиції
ОДПУ	Об'єднане державне політичне управління
ОК	Окружний комітет
ОУН	Організація українських націоналістів
ОЧГ	Оперативно-чекістські групи
ПВР	Президія Верховної Ради
РНК	Рада Народних Комісарів
РРФСР	Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
РСМ	Робітничо-селянська міліція
ТКН	Трудова колонія для неповнолітніх
УВТК	Управління виправно-трудових колоній
УВТУ	Управління виправно-трудових установ
УДБ	Управління державної безпеки
УМВС	Управління Міністерства внутрішніх справ
УМУ	Управління місць ув'язнення
УНК	Український національний комітет
УНР	Українська Народна Республіка
УПА	Українська повстанська армія
УСРР	Українська Соціалістична Радянська Республіка
УРСР	Українська Радянська Соціалістична Республіка
УЦК	Український Центральний Комітет
ЦВК	Центральний Виконавчий Комітет
ЦК ВКП(б)	Центральний комітет Всесоюдної комуністичної партії (більшовиків)
ЦК КП(б)У	Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України

Вступ

Актуальність теми. Процес упровадження демократичних реформ у сучасній Україні, що охопив усі сфери державного і суспільного життя, передовсім спрямований на всебічне забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Важливою складовою демократизації має стати проведена в рамках європейських підходів реформа кримінально-виконавчої системи. Україна, будучи членом Ради Європи, ратифікувала всі основні угоди з дотримання прав і свобод людини й у своєму розвитку орієнтується на інтегрування в європейську спільноту в якості рівноправного партнера. За останнє десятиріччя в державі проведено значну роботу з удосконалення кримінально-виконавчого законодавства, ліквідовано Державну пенітенціарну службу України й покладено на Міністерство юстиції завдання і функції з реалізації державної політики у сфері виконання кримінальних покарань та пробації, створено уповноважений орган з питань пробації, який має забезпечити дієвість системи альтернативних покарань. Заплановано працювати над впровадженням дієвого механізму ресоціалізації та соціальної адаптації засуджених, заміною примусові системі залучення засуджених до праці на соціально-доцільну, покращенням матеріально-побутового забезпечення і медичного обслуговування засуджених тощо.

Задля ефективної реалізації запланованих реформ у системі виконання покарань та її упорядкування відповідно до міжнародно-правових стандартів важливо здійснити історичний екскурс, зокрема дослідити радянську пенітенціарну систему, її специфіку і законодавчу базу. Відтак, історичний досвід організації роботи органів і установ виконання покарань та його практична реалізація становлять науковий інтерес з огляду на необхідність подальшого розвитку та вдосконалення норм, що регулюють порядок виконання й відбування покарань.

Питання функціонування системи органів і установ, які виконували покарання у виді позбавлення волі, в історико-правовому аспекті порушувались у дореволюційній, радянській

і пострадянській юридичній літературі. Ґрунтовно цю проблему висвітлено у працях дореволюційних авторів С. П. Мокринського, С. В. Познишева, М. С. Таганцева, І. Я. Фойницького.

У радянський період дослідники виправно-трудового права практично не вивчали організаційно-правові питання управління місцями позбавлення волі, а зосереджували увагу на процесі виконання покарання. Проблеми історії розвитку й реформування радянської пенітенціарної системи досліджували М. М. Гернет, О. І. Зубков, В. Д. Сисоєв, М. О. Стручков, Ю. О. Фролов та інші.

У пострадянський період спостерігаємо значне зацікавлення діяльністю радянської карально-репресивної системи, питаннями функціонування виправно-трудових установ у зарубіжних (М. Г. Детков, Е. Еппломб, Р. Конквест, М. Б. Смирнов), і вітчизняних дослідників, зокрема істориків (І. Г. Білас, Т. Д. Дем'янчук, І. Я. Дерев'яний, В. М. Нікольський, О. П. Сущук; монографічні дослідження В. І. Бортнікова і А. І. Пархом'юка, О. С. Рубльова і Ю. А. Черченка, Р. М. Малярчука, М. В. Сеньківа, В. І. Сергійчука, Б. О. Яроша та ін.), істориків права – О. М. Григор'єва, І. В. Іванькова, А. В. Макаrchука, М. В. Никифорака, В. В. Россіхіна, М. М. Яцишина, а також наукові доробки О. Б. Пташинського, Д. В. Ягунова та ін. Законодавче регулювання та теоретичні аспекти реорганізації сучасної кримінально-виконавчої системи досліджують та конкретизують І. Г. Богатирьов, О. М. Джужа, В. П. Захаров, О. Г. Колб та ін.

Аналіз праць вітчизняних і зарубіжних дослідників історії радянської кримінально-виконавчої системи, її структури, нормативно-правових основ становлення та розвитку, всебічне дослідження позитивних і негативних чинників, що впливали на цей процес, допомогли визначити основні засади, на яких має ґрунтуватися сучасна політика України у сфері виконання кримінальних покарань. У монографії використано джерельну базу, архівні документи та матеріали, що зберігаються у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Галузевого державного архіву Служби безпеки України, Галузевого державного архіву Міністерства внутрішніх справ України, архівів ГУ МВС України у Львівській та Івано-Франківській областях, державних архівів Львівської,

Тернопільської, Івано-Франківської областей. Проаналізовано нормативно-правові акти, що діяли у досліджуваний період, протоколи службових нарад, доповідні записки на адресу вищих партійних органів, звіти, акти перевірки прокуратур, інші історичні документи.

Метою монографії є наукове узагальнення і оцінка теорії та практики організації та діяльності органів і установ виконання покарань на території західних областей України в 1944–1953 рр.

Відповідно до поставленої мети визначено такі основні завдання:

- узагальнити історіографію проблеми, охарактеризувати джерельну базу;

- виявити та проаналізувати нормативно-правові акти, що регулювали організацію і діяльність радянської системи виконання покарань загалом та в західних областях УРСР зокрема у воєнний та повоєнний періоди;

- з'ясувати концептуальні основи діяльності радянської системи виконання покарань у часи сталінського тоталітарного режиму, зокрема у післявоєнний період;

- вивчити питання кадрового забезпечення, принципи комплектування і перспективи кар'єрного росту працівників органів і установ виконання покарань в 1944–1953 рр.;

- охарактеризувати організацію роботи в установах виконання покарань на прикладі місць відбування покарання – в'язниць (тюрем), які переважали в західних областях України в 1944–1953 рр.;

- дослідити умови тримання осіб, взятих під варту, в тюремно-режимних установах на етапі досудового слідства;

- відстежити взаємодію органів виконання покарань з іншими структурними підрозділами МВС УРСР та спецгрупами МДБ УРСР;

- визначити місце органів виконання покарань у боротьбі з українським національно-визвольним рухом;

- дати оцінку слідчій практиці, запровадженій в установах кримінально-виконавчої системи у 1944–1953 рр., а також здійсненню прокурорського нагляду за установами виконання покарань;

– узагальнити ефективність діяльності радянської пенітенціарної системи у контексті виконання завдань, що їх ставили урядові та партійні функціонери.

Об'єктом дослідження є радянська система виконання покарань як невід'ємна складова карально-репресивного механізму Союзу РСР.

Предмет дослідження – нормативно-правова регламентація діяльності органів і установ виконання покарань у західних областях України в 1944–1953 рр. та її запровадження у практичну діяльність.

Територіальні межі дослідження – області Західної України, що увійшли до складу СРСР упродовж 1939–1940 рр.: Дрогобицька, Львівська, Тернопільська, Рівненська, Волинська, Чернівецька, Станіславська (з урахуванням територіально-адміністративного устрою УРСР того часу).

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від вигнання Червоною армією СРСР нацистських окупантів з території західних областей України (1944 р.) до закінчення процесу «радянізації» цих областей та початку так званої деєдалізації (1953 р.).

Методологічну основу дослідження становлять основні наукові підходи, принципи і методи пізнання.

Вивчення наукової проблеми вимагало поєднання двох підходів – *історичного* і *правового*, оскільки без ретельного аналізу суспільно-політичної ситуації відтворити цілісну картину діяльності радянської системи виконання покарань було б неможливо.

Синергетичний підхід дав змогу проаналізувати еволюційні тенденції в діяльності радянської системи виконання покарань у західних областях України у повоєнний період; *аксіологічний* – з'ясувати ціннісні характеристики й особливості радянської системи виконання покарань; системний підхід сприяв структуризації цілісної радянської карально-репресивної системи з урахуванням підпорядкованості та узгодженості всіх підсистем.

Основною засадою дослідження є *принцип історизму*, з яким тісно пов'язаний *принцип об'єктивності*. Загальну

структуру та зміст монографії побудовано за *проблемно-хронологічним принципом*. Застосовано і *принципи багатofакторності та системності*.

У процесі дослідження використано комплекс загально-наукових, спеціальних і конкретних методів: *порівняльно-правовий, порівняльно-історичний, системно-структурний, герменевтико-правовий, історико-хронологічний, історико-ситуаційний, біографічний*.

На емпіричному рівні, аби виявити документи і матеріали, що становлять джерельну базу дослідження, використано *метод критичного відбору джерел*. *Структурний та формально-юридичний методи* застосовано під час аналізу законодавчої бази, нормативно-правових документів, що регламентували діяльність радянської пенітенціарної системи. На кожному етапі дослідження використано *системний* метод і зроблено науково обґрунтовані висновки щодо місця та ролі органів і установ виконання покарань у радянській карально-репресивній системі.

Особливу увагу приділено архівній евристиці, систематизації, зіставленню, що становлять основу процесу дослідження.

Наукова робота є комплексним історико-правовим дослідженням радянської системи виконання покарань у західних областях України в 1944–1953 рр. Проаналізовано та введено до наукового обігу матеріали розсекречених джерел Галузевого державного архіву Служби безпеки України, архівів Міністерства внутрішніх справ України, управлінь МВС України в західних областях, державних архівів у Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській та інших західних областях, що стали основою для вивчення радянської системи виконання покарань у досліджуваній період.

На основі здійсненого дослідження сформульовано концепцію взаємозв'язку жорсткості режиму радянських пенітенціарних установ доби тоталітаризму із загалом невисоким рівнем професійної майстерності тогочасного тюремного персоналу; виконання завдань «перевиховання» в'язнів убачали і досягали здебільшого завдяки терору і силовим методам (а не методами так званого переконання), оскільки на роль «вихователів» персонал за рівнем своїх загальних та спеціальних знань не зовсім

годився. Зі зміною вектора завдань радянських пенітенціарних установ у післявоєнний період (зосередження на економічних завданнях, питаннях відбудови народного господарства) та появою таких негативних явищ у діяльності установ виконання покарань, як співпраця адміністрації з верхівкою злочинного світу – з метою забезпечити виконання виробничих завдань, набули поширення в місцях позбавлення волі корупційні явища. Ці тенденції продовжувалися у наступні десятиріччя існування Радянської держави.

Успіхів у слідчій та агентурно-вербувальній роботі радянські правоохоронні та карально-репресивні органи досягали шляхом створення для підслідних та об'єктів майбутнього вербування складних умов перебування в тюремно-режимних установах, незалежно від ступеня суспільної небезпеки цих людей, шляхом чинення на них психологічного та фізичного тиску.

Систематизація за хронологію правової бази регулювання структурно-організаційної діяльності органів та установ виконання покарань в УРСР загалом та на західноукраїнських землях зокрема підтвердила, що зміни у суспільно-політичному житті держави мали безпосередній вплив на діяльність радянської пенітенціарної системи. Найпоширенішими формами боротьби з бандитизмом і злочинністю на західних теренах України у післявоєнний період були широкомасштабні арешти, ув'язнення, показові страти, виселення та заслання; співпраця органів виконання покарань МВС УРСР із МДБ УРСР була спрямована на боротьбу з національно-визвольним рухом шляхом активного здійснення військово-чекістських операцій, агентурно-оперативних заходів із використанням спецгруп; в місцях позбавлення волі оперативні підрозділи агентурну роботу проводили завдяки «інформаторам» та «агентам» з-поміж засуджених і за політичні, і за загальнокримінальні злочини.

Радянська система виконання покарань не була самостійною у своїх діях: до її функцій належало виконувати і закони, і протиправні вказівки суду, прокуратури, Особливої наради тощо.

Розділ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія та джерельна база

В умовах панування тоталітарної комуністичної влади та внаслідок негативного впливу ідеологічного чинника у вітчизняній науці протягом тривалого історичного часу не розробляли повноцінні наукові дослідження діяльності радянських установ позбавлення волі. Такі питання багато в чому залишалися закритими для суспільства і, відповідно, не знаходили достатнього висвітлення в науковій літературі. Через закритість тоталітарної держави для зовнішнього світу та власних громадян науковці вивчали тільки те, що влада вважала за потрібне оприлюднити, дозволяла обговорювати привселюдно.

Безумовно, проблема виправно-трудового права (ВТП) в юридичній науці не є новою. Її досліджували представники багатьох поколінь й антагоністичних соціально-економічних формацій. І до нині існують значні розбіжності серед науковців щодо оцінки соціальної ефективності ВТП і з погляду захисту з боку держави прав потерпілих у процесі виконання покарань, і з визначенням у цьому праві основних пенітенціарних ідей та їх відповідності потребам творення правової держави на тому чи іншому витку історії.

Питання функціонування системи органів, які виконували покарання у виді позбавлення волі, в історико-правовому аспекті вивчали в дореволюційній, радянській і пострадянській юридичній літературі. Ґрунтовно ця проблема висвітлена у працях дореволюційних авторів С. П. Мокринського [228], С. В. Познишева [243; 244], М. С. Таганцева [278], І. Я. Фойницького [294; 295; 296]. Дослідження саме цих науковців були основними теоретичними джерелами тюремної реформи наприкінці XIX – на початку XX сторіччя й поклали початок розвитку історіографії виправно-трудового права в Російській імперії.

З-поміж ґрунтовних досліджень відмітимо роботи І. Я. Фойницького «Історичний нарис і сучасний стан заслання і тюремного ув'язнення» [295], «Вчення про покарання у зв'язку з тюрмознавством» [294]. У своїх працях науковець виклав основні принципи філософсько-практичного осмислення каральної системи. У поняття терміну «тюремна система» професор І. Я. Фойницький вкладав сукупність усіх заходів, які здійснює виправна установа (тюрма) з метою «реалізації покарання і виправлення ув'язнених; ув'язнення і розміщення в'язнів в стінах тюрми, як чинник покарання, безвідносно інших тюремних заходів» [294, с. 314].

І. Я. Фойницький вивчав історичні джерела, теорію та практику російської та зарубіжних тюремних систем у питанні виправлення ув'язнених. Був песимістом щодо реалізації цього завдання в рамках тодішньої російської виправно-трудової системи. Вважав, що її потрібно реформувати, і загалом створити принципово іншу організаційно-управлінську структуру. Нова тюремна концепція, на думку вченого, має містити заходи, що передбачають тюремну освіту, тюремну роботу, тюремне виховання, тюремну дисципліну і гігієну.

Про те, що російській тюрмі не до снаги етично виправити ув'язнених, твердили також М. С. Таганцев [278] і С. П. Мокринський [228]. На їхню думку, щоб досягнути поставленої мети, також потрібно змінити управлінську систему і тюремну адміністрацію. Однак, місця позбавлення волі мають зберігати своє репресивне значення. Адже сама ізоляція ув'язненого в тюрмі, що убезпечує суспільство від цієї девіантної особи, може привчити його до порядку і праці, але не перевиховати в ньому злочинця, – зазначав М. С. Таганцев [278, с. 948]. Він припускав, що в тюрмі ув'язнений може проявляти свої індивідуалі властивості, особливості характеру та нахили. Відтак реалізація карального права обґрунтовано завдає фізичних й естетичних страждань особі, котра не дотримала вимоги закону.

Натомість інший відомий російський дослідник – С. В. Познишев уже теоретично припускав імовірність досягнення мети виправлення ув'язнених в реальних тюремних умовах. Він вважав, якщо взагалі людину можна виправити, то це є цілком можливим і в тюремних умовах [244, с. 23–25].

Важливим аспектом дослідження російської дореволюційної пенітенціарної думки було питання режиму тримання арештантів. Зазначимо, що це питання залишається актуальним і на сучасному етапі реформування кримінально-виконавчої системи України. Усі згадані вище дослідники залишалися прихильниками одиночної системи тримання осіб, позбавлених волі. Адже за загального тримання ув'язнених неможливо зберегти індивідуальність, відчуття честі та гідності. Натомість переваги одиночного ув'язнення нібито полягають у тому, що тоді неможливі будь-які стосунки між ув'язненими, бунт проти керівництва, а отже реально досягнути мети покарання – спокута вини через страждання, запобігання злочинам і виправлення злочинців.

Умови одиночного ув'язнення дають змогу вивчати кожну утримувану особистість і відповідно застосовувати до неї індивідуальні заходи тюремного впливу; унеможливити взаємне розбещення ув'язнених; запобігти знайомствам у тюрмі, які на волі можуть призвести до утворення стійких злочинних груп; злочинець має змогу осмислити свої дії, навернутися до добра і власного виправлення.

Вважаємо, абсолютно не враховували того, що перебування в одиночній камері протягом кількох років веде до деградації людської особистості, позбавленої спілкування із собі подібними. Ресоціалізація таких людей після відбування строку покарання, як свідчить вітчизняна та міжнародна практика, є вкрай ускладненою.

До речі, серед зарубіжних дослідників пенітенціарної галузі маємо і прихильників, і противників одиночних камер для тримання ув'язнених. Наприклад, Дж. Говард [202] твердив, що одиночне тримання є протиприродним і придатним лише для певних категорій злочинців. Тюремна установа має призначення – виправлення злочинної діяльності, а самота і мовчання наводить злочинців на шлях каяття. На його думку, вдень засуджені мають працювати у майстернях, а на ніч роз'єднуватися. Персонал має стежити, аби засуджені не спілкувалися, і таким чином не впливали негативно один на одного.

Іншим важливим питанням російської та світової дореволюційної пенітенціарної думки стало підбирання та фор-

мування персоналу пенітенціарної установи: керівного, начальницького і допоміжного складу. Чи не найбільше уваги розробленню моделі «ідеального» начальника тюрми відводив професор І. Я. Фойницький. Він, зокрема, вважав «питання про осіб, які керують тюремною діяльністю» корінним питанням тюремної політики [294, с. 427].

Для історіографії органів виконання кримінальних покарань радянського періоду притаманна низка характерних рис. Насамперед впадає у вічі її політико-ідеологічна заангажованість, себто інформацію про органи виконання кримінальних покарань подавали у площині політичних подій, що відбувалися в суспільстві під впливами панівної (марксистської) ідеології. Невід'ємними ознаками радянської пенітенціарної наукової думки була критика дореволюційної (як і західної) тюремної концепції.

Упродовж багатьох років висвітленню діяльності органів і установ виконання покарань була характерна своєрідна подвійність: одна сторона цієї діяльності була призначена для населення, яке радянська карально-репресивна система відверто залякувала і водночас намагалася тримати під контролем; інша – залишалася таємною, прихованою від широкого загалу.

У теорії та пропаганді, розрахованій на пересічних осіб, радянська влада та її карально-репресивна система, враховуючи й пенітенціарну, в інтересах громадян Союзу РСР боролася з «пережитками минулого», царством експлуататорів трудового народу. Фактично ж відбувалася зачистка не тільки відверто кримінального елементу, й передусім тих, хто був здатний мислити самостійно і не поспішав зустрічати «бурхливими оплесками» будь-яку думку Й. В. Сталіна, М. С. Хрущова чи інших комуністичних вождів і функціонерів нижчого рангу.

Держава, її керівна гілка влади та радянська юридична наука намагалися нав'язати думку, що пенітенціарні органи ведуть боротьбу зі злісними ворогами народу, виконуючи специфічні функції. Органи виконання покарань перетворилися у репресивно-каральні органи з політичним (комуністичним) забарвленням.

Пересічні громадяни мало знали про діяльність органів виконання покарань, але постійно відчували їхню «турботу»

в боротьбі зі злочинністю і бандитизмом. Офіційна пропаганда переконувала, що в пенітенціарних установах злочинці й бандити відбувають заслужене покарання (радянські суди не помиляються), а більшість із них стають на шлях виправлення. Тому установи виконання покарань мають важливе значення для покращення умов життя усіх законослухняних радянських людей – уберігають їх від злодіїв і убивць та повертають суспільству «перекованих» правопорушників.

Відтак закритість радянських виправно-трудових установ від громадськості унеможливлювала повноцінно науково вивчати пенітенціарну систему і вітчизняним, і зарубіжним вченим. Зокрема, зауважимо, що у радянський період дослідники виправно-трудового права практично не вивчали організаційно-правові питання управління місцями позбавлення волі, а зосереджували увагу на процесі виконання покарання.

Радянську тюремну історіографію фактично заснував М. М. Гернет, автор 350 наукових праць, зокрема п'ятитомної «Історії царської тюрми» [166; 167; 168; 169; 170] та «Преступность за границей и в С.С.С.Р.» [171]. Продовжили вивчати проблеми радянської системи виконання кримінальних покарань такі дослідники, як О. І. Зубков [190; 191; 288], М. О. Стручков [272], а також поодинокі науковці УРСР (Ю. О. Фролов [298]), які зосереджували свою увагу на історію розвитку й реформування радянської пенітенціарної системи в Україні.

Радянську модель пенітенціарної системи також описували А. Г. Галкін [286], К. С. Зільберман [286], П. І. Мальцев [286]. Вони вважали, що тюрми СРСР принципово відрізняються від тюрем капіталістичних країн, оскільки виступають інструментом диктатури пролетаріату. Ці тюрми нібито діють в інтересах «трудящої більшості», в інтересах радянського народу і побудови безкласового соціалістичного суспільства, на відміну від царських тюрем, які були інструментом класового панування поміщиків і капіталістів.

Утім, незважаючи на ідеологічний чинник, учені радянського періоду зробили значний внесок у становлення основ вітчизняної історіографії світового та радянського виправно-трудового законодавства.

Розвиток виправно-трудового права в Україні у перші роки радянської влади досліджував Ю. О. Фролов [298]. Він вивчав структуру і систему місць позбавлення волі в контексті аналізу організації радянського державного апарату. Учений вважав, що зі «створенням нової системи керівництва і контролю за діяльністю місць позбавлення волі закінчено роботу з ліквідації місцевих і центральних органів буржуазного апарату, в підпорядкуванні яких були тюремні та інші каральні установи. Зміцнення революційного правопорядку в діяльності каральних органів було лише першим кроком на шляху створення радянської виправно-трудової системи. Працівникам органів юстиції України треба було ще багато зробити, щоб перебудувати справу організації позбавлення волі на зовсім новій основі, яка б докорінно відрізнялася від старих тюремних порядків» [298, с. 5–7].

Дослідник висловлював переконання, що в основу радянського виправного права на початках його створення покладено нові принципи, форми і методи впливу на засуджених. В особі засудженого належало вбачати не лише правопорушника, а й людину, яку потрібно перевиховувати шляхом прищеплення нових поглядів і корисних звичок. Методами впливу на правопорушників вважали: 1) втягнення в трудовий процес; 2) культурно-виховну роботу; 3) гуманний режим утримання. Тож місця позбавлення волі перейменовували на будинки примусових робіт з основним завданням – домогтися максимального залучення ув'язнених до суспільно-продуктивної праці. Заходи культурно-освітнього характеру і організація гуманного режиму та примусової праці мали перевиховати суспільно-небезпечні елементи в морально-стійких і чесних трудівників Країни Рад [298, с. 28].

Ю. О. Фролов вивчав законодавчі та ін. нормативні акти, видані в перші місяці після відновлення радянської влади в Україні, що регулювали дотримання законності в діяльності компетентних органів, яким належало право арешту й тримання заарештованих у місцях позбавлення волі. Він дійшов висновку, що основою виправно-трудової політики молодії радянської держави стало обов'язкове залучення ув'язнених до праці і навчання їх ремеслу.

Найбільше практичне значення для діяльності виправно-трудових закладів у перші роки існування радянської України, на думку вченого, мав «Статут про осіб, які утримуються під вартою» [298, с. 12]. У ньому були відображені організаційні принципи керівництва місцями ув'язнення і завдання місць позбавлення волі. З нормативних документів, які прописували завдання апарату управління місцями позбавлення волі, структуру центрального тюремно-карального відділу, а також тюремно-каральних підвідділів у губерніях і повітах, найважливішим стало «Тимчасове положення про центральний і місцеві тюремно-каральні відділи УСРР» [див.: 67]. Власне саме це Тимчасове положення відіграло основоположну роль у розвитку радянського виправно-трудового права. На думку дослідника, «то був історичний за своїм значенням акт, який став основою та керівництвом для створення на нових організаційних началах зруйнованого в період денікінської навали апарату управління місцями позбавлення волі» [298, с. 17].

Процес відмови від нібито непридатних для потреб радянської виправно-трудової політики дрібних тюрем почали зі скорочення загальної кількості місць ув'язнення і заміни колишніх царських в'язниць новими виправними установами різного типу.

Пострадянський період ознаменувало зростання наукового інтересу до питань функціонування радянської карально-репресивної системи і зарубіжних, і вітчизняних дослідників. Зокрема, з-поміж праць науковців Російської Федерації, присвячених питанням діяльності тюрем, таборів і колоній дореволюційної Росії, а також виправно-трудових таборів у СРСР, заслуговують на особливу увагу наукові доробки М. Г. Деткова [179; 180; 181], М. Б. Смірнова [324] та ін.

Українська пострадянська наукова література з цієї проблематики насамперед представлена здобутками «чистих» істориків (І. Г. Білас [151; 152], Т. Д. Дем'янчук [176; 177; 333], І. Я. Дерев'яний [116; 178], В. М. Нікольський [231], О. П. Сущук [275; 276; 342], та ін.), рідше працями істориків права – О. М. Григор'єва [332], І. В. Іванькова [196; 197; 198; 199; 334], В. В. Россіхіна [250; 251; 252; 253; 341], Ю. Ф. Соцкого [268; 269] та ін.

Чимало уваги приділяють українські науковці незалежної України питанням вивчення пенітенціарної системи Російської імперії. До прикладу, В. В. Россіхін на матеріалах українських губерній проаналізував російську пенітенціарну систему XIX – початку XX ст. у контексті організаційно-правового забезпечення реалізації тюремної реформи [341]. Російську тюремну реформу на матеріалах українських губерній досліджував й О. П. Неалов [229; 230]. О. М. Григор'єв [332], виконуючи завдання з вивчення пенітенціарної політики та практики в Російській імперії на матеріалах українських губерній, за часові рамки свого дослідження взяв кінець XVIII – початок XX ст. Натомість предметом зацікавлення Ю. Ф. Соцького [268] став аналіз законодавчих актів Російської імперії, що стосувалися питань урегулювання порядку й умов виконання кримінального покарання у виді позбавлення волі. Ці роботи цікаві нам передусім у порівняльно-правовому розрізі, аби визначити ті зміни, які внесла у звичну російську тюремну теорію і практику радянська влада.

Характерною рисою дослідницької праці І. В. Іванькова [334] стала її широка хронологія, намагання з'ясувати питання наступності в діяльності пенітенціарної системи. Автор подає історико-правові проблеми становлення, розвитку та практичної діяльності системи органів й установ виконання покарань як складової частини наявних на території України в кінці XIX – середині XX століть моделей карально-охоронного механізму.

Дослідник встановив, що Головне тюремне управління виникло і зміцнилось як орган виконавчої влади державного апарату царської Росії, основу діяльності якого становило організаційне налагодження діяльності із забезпечення одноманітних умов виконання кримінальних покарань на всій території імперії, зокрема й в Україні. Автор вивчив та охарактеризував правові засади діяльності системи виконання кримінальних покарань в Україні за часів перебування при владі Тимчасового уряду, Української Центральної Ради, Гетьманату та Директорії.

Стосовно радянського періоду І. В. Іваньков справедливо стверджує, що у цей час система виконання покарань в Україні,

перебуваючи у підпорядкуванні НКВС та, поєднавши у своїй компетенції правоохоронні та репресивно-каральні функції, вийшла із фактичного підпорядкування органів влади й управління республіки й перетворилась на знаряддя вирішення соціально-політичних та економічних проблем в Україні шляхом беззастережних репресивних заходів [334, с. 169].

Окремо, щоправда опосередковано, певні аспекти даної проблематики висвітлено у двотомній праці І. Г. Біласа, присвяченій суспільно-політичному та історико-правовому аналізу радянської репресивно-каральної системи в Україні упродовж 1917–1953 рр. [151; 152]. У першому томі праці розкрито процес розширення компетенції радянських органів державної безпеки та їхніх силових формувань. Однак автор визначає основні етапи становлення та розвитку лише апарату НКВС РРФСР. Внаслідок цього деякі особливості діяльності НКВС та його окремих підрозділів в Україні залишилися поза увагою дослідника. Другий том видання містить документи та матеріали, які здебільшого розкривають окремі аспекти діяльності радянських каральних органів в Україні: боротьбу з повстанським рухом та виселення великих груп населення західних областей України у довоєнні та повоєнні роки.

Період 1930–1956 рр. асоціюється з існуванням Головного управління таборів ОДПУ–НКВС–МВС. Це була структура, в основі діяльності якої була людина не як суб'єкт, особистість, а як знаряддя досягнення певних цілей – з політичного і економічного (промислового та радгоспно-колгоспного) розвитку «країни перемігшого соціалізму». У СРСР функціонувала велика кількість таборів зі специфікою того або іншого виробництва: промислового, залізничного і водного сполучення, гірничо-металургійної і лісової промисловості тощо. ГУЛАГ (рос.) – Головне управління виправно-трудова таборів, трудових поселень і місць ув'язнення НКВС СРСР не стільки «виправляло» і «перевиховувало» контингент ув'язнених, скільки виконувало суто виробничі завдання. До того ж людські втрати не лише не були небажаними, а й слугували своєрідним регулятором кількості «ворогів народу».

Структуру і кадри ГУЛАГу ретельно досліджували О. І. Курін [75; 208; 209], Ю. М. Моруков [209], Н. В. Петров [75; 208],

О. М. Яковлев [75; 114] та ін. науковці. О. І. Солженіцин в кількатомній праці «Архіпелаг ГУЛАГ» [267] подає мету радянських виправно-трудоих таборів у такому трактуванні: «тих, кого не розстріляли, а садили у ранні табори – садили туди не для виправлення, а з метою знешкодження, з метою чистої ізоляції» [267, с. 124]. Теми сталінських репресій та діяльність ГУЛАГу також відображають доробки М. Бугая [157; 158], Б. Н. Додонова [80] та ін.

Важливо відмітити, що в наукових дослідженнях пострадянської доби, за загального переважаання антисталіністських тенденцій, існують також праці з, так би мовити, «виправдувальним» нахилом. Зокрема, В. Н. Земсков [187; 188] наводить статистичні дані щодо контингенту ГУЛАГу. Він вважає, що вітчизняні і зарубіжні дослідники – Р. Конквест, С. Коен, Р. Медведєв, В. Чаликов – подавали неправдиві відомості про кількість засуджених. На думку цього вченого, карально-репресивна машина сталінської доби була не такою потужною, як її змальовують, а через жорна ГУЛАГу пройшли не десятки мільйонів людей, а значно менше: «Вот что, например, пишет С. Коэн (со ссылкой на книгу Р. Конквеста «Большой террор», изданную в 1968 г. в США): «(...) К концу 1939 года число заключенных в тюрьмах и отдельных концентрационных лагерях выросло до 9 млн человек (по сравнению с 30 тыс. в 1928 году и 5 млн в 1933–1935)». В действительности же в январе 1940 г. в лагерях ГУЛАГа содержалось 1 334 408 заключенных, в колониях ГУЛАГа – 315 584 и тюрьмах находилось тогда 1 850 258 заключенных. Приведенные статистические данные Р. Конквеста и С. Коэна преувеличенны почти в пять раз» [187, с. 10].

Загалом, будь-який науковець має право на власне бачення глибини проблеми, за умови, що його статистичні дані та концептуальні підходи будуть науково коректними.

Пенітенціарну систему України ХХ ст. крізь призму історичних аспектів її розвитку описують у монографічних дослідженнях О. Б. Пташинський [246] і Д. В. Ягунов [310; 311].

О. Б. Пташинський аналізує структуру пенітенціарної системи, правові засади її функціонування, формулює пропозиції і рекомендації щодо підвищення ефективності діяльності органів виконання покарання. Він виділяє шість періодів в історії пенітенціарної системи.

Перший період, за його класифікацією, розпочався у жовтні 1917 р., коли місця ув'язнення опинилися в компетенції Наркомату юстиції, у складі якого утворено відділ тюремного управління та мережу тюремних колоній. Другий період у формуванні пенітенціарної системи розпочато 1924 р., коли у складі НКВС створено Головне управління місцями позбавлення волі і затверджено Виправно-трудоий кодекс РРФСР. Третій період настає від 1930 р., коли підвідомчі місця позбавлення волі передали у підпорядкування народних комісаріатів юстиції союзних республік. Організаційно-структурні зміни пенітенціарної системи, що відбувалися у цей період, уже безпосередньо залежали від змісту загальнодержавних завдань, напрямів і тактики «класової боротьби». Четвертий період пов'язаний зі створенням загальносоюзного НКВС з Головним управлінням виправно-трудоих таборів, трудових поселень і місць ув'язнення. При НКВС було створено Особливу раду з правом в адміністративному порядку застосовувати такі заходи покарання, як: заслання, виселення за межі країни, ув'язнення до таборів на строк до 5 років.

П'ятий, найменший за тривалістю, період бере свій початок від 1953 р., коли видано Постанову ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР та Президії Верховної Ради СРСР «Про заходи щодо реалізації партійного і державного керівництва в країні» [246, с. 18]. Згідно з цим документом, виправно-трудоі табори і колонії перейшли у віддання Мін'юсту, а МВС СРСР підпорядковані тюрми, слідчі ізолятори і трудові колонії для неповнолітніх. Шостий період у розвитку пенітенціарної системи розпочався вже 1954 р., коли установи системи виконання покарань знову передали у підпорядкування МВС СРСР [246, с. 18].

Дослідник пенітенціарної системи України Д. В. Ягунов подає дещо іншу періодизацію розвитку в'язничної системи і виділяє п'ять періодів. Він пропонує здійснювати періодизацію відповідно до концептуальних ідей, які панували в той чи інший історичний час і були покладені в основу в'язничної системи. Перший період – від самого початку встановлення радянської влади до сер. 1930-х років – характерний тим, що всі пенітенціарні органи були суто каральними. Другий період припадає на сер. 1930-х – поч. 1950-х рр. За визначенням нау-

ковця, це – час ГУЛАГу з його широкомасштабною політикою «залучення злочинного елементу до суспільно-корисної праці». Використання ув'язнених на об'єктах народного господарства стало масовим. До завдань ізоляції злочинця від суспільства з метою його виправлення працею додано використання його праці в інтересах індустріалізації і мілітаризації країни. Головною функцією каральної системи стала примусова праця. Третій період розвитку в'язничної системи Д. В. Ягунів пов'язує зі змінами в суспільно-політичному житті після 1953 р. В'язнична система залишалася величезним промисловим комплексом з народногосподарськими відносинами, однак відбулась певна лібералізація радянської політичної системи (так звана відлига), що призвело до скорочення кількості позбавлених волі та ліквідації багатьох таборів колишнього ГУЛАГу. Четвертий період розпочинається у 1961–1962 рр., коли до виправно-трудового законодавства внесено обмеження, яких не знали навіть сталінські табори. Пенітенціарна система знову стає найбільшим постачальником дешевої робочої сили та великим виробником промислової продукції і сировини. За обсягом виробництва продукції МВС належало до десятки найбільших промислових міністерств СРСР. Початком нового п'ятого періоду дослідник вважає час, коли Україна зробила крок до незалежності, підпорядковуючи ВТУ МВС України. Починаються перші кроки у створенні нової в управлінському розумінні системи пенітенціарних установ [310, с. 47–53].

Окрім питань періодизації етапів розвитку вітчизняної пенітенціарної системи, дослідники жваво дискутують тему порушень принципів законності на тих чи інших етапах її розвитку.

Учені сходяться на тому, що уже впродовж 1930-х рр. в СРСР грубо порушували формальні принципи радянської пенітенціарної політики. О. Б. Пташинський звертає увагу на те, що 1935 р. було скасовано поділ в'язнів за ступенем соціальної небезпечності: їх розрізняли лише за ознаками статі й поділяли на тих, хто дотримується або не дотримується встановленого у місцях ув'язнення режиму [246, с. 16].

Завданням радянської держави стало перетворення в'язничної системи на винищувального монстра, а потім –

промислового гіганта на шкоду такій формальній меті кримінального покарання як виправлення засуджених працею. Тут варто згадати усі найбільші промислові будівництва та шляхи залізничного і водного сполучення, що їх створили ув'язнені, аби дати загальну картину ідеологічного обґрунтування діяльності виправно-трудових установ СРСР, – констатує Д. В. Ягунов [310, с. 27].

Історичний розвиток пенітенціарної системи України з дотриманням хронології і спробою структуризації місць позбавлення волі наводить Т. В. Якимчук у праці «Державна кримінально-виконавча служба Хмельниччини: історія та сучасність» [312]. Автор окреслює структуру місць позбавлення волі від часів царської Росії до сучасності (1999 р.). Період, який ми досліджуємо, Т. В. Якимчук описує так: «довоєнна структура управління місцями позбавлення волі існувала й у повоєнні роки, аж до 1960 року. На Україні після закінчення війни прийшлося заново відбудовувати і відновлювати систему місць позбавлення волі» [312, с. 14].

Появу цікавих монографічних досліджень пострадянської доби супроводжував вихід із друку документальних збірників, присвячених питанням функціонування пенітенціарної системи. Певне значення для дослідження мала «Хрестоматія з історії пенітенціарної системи України», упорядники Г. О. Радов та І. І. Резник [325], – в якій уперше введено в науковий обіг низку важливих нормативно-правових джерел, що визначали функціонування кримінально-виконавчої системи України в період до 1927 р.

У світлі зростаючого інтересу дослідників і практиків до ювенальної юстиції та примусового виховання неповнолітніх, на тлі проблем дитячої безпритульності і злочинності важливе місце займає вивчення історії пенітенціарних установ для неповнолітніх. Їхню структуру, класифікацію, стан законодавства щодо тримання неповнолітніх злочинців у 1920–1980-х рр. аналізував В. В. Россіхін. Ось як учений окреслив специфіку сталінської доби: «В системі НКВС СРСР було створено такі установи для неповнолітніх: ізолятори як місця для попереднього тримання, трудові колонії як місця позбавлення волі й приймачі-розподільники. У трудових колоніях утримувалися

підлітки у віці від 12 до 16 років. Неповнолітні у віці від 16 до 18 років відбували покарання в загальних місцях позбавлення волі» [253, с. 141].

Низка ґрунтовних робіт історичного характеру, присвячених вивченню радянського державного ладу й тогочасних управлінсько-виконавчих органів, дають змогу узагальнити концептуальні основи функціонування кримінально-виконавчої системи досліджуваного періоду. Зокрема, в історико-статистичному дослідженні «Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.)» В. М. Нікольський [231] наводить динаміку арештованих за різні види злочинів, класифікуючи їх за національністю, співвідношенням арештованих за соціальними групами і за роками, подає порівняння відносних часток арештів в Україні у 1943–1945 рр. і 1946–1957 рр., а також інші статистичні дані щодо справ, які вели органи державної безпеки. Узагальнюючи вказує, що: «значна частина арештів мала нелегітимний характер, оскільки санкціонувалася не судовими органами. Це призводило до відомчого свавілля органів держбезпеки. Різкі зміни так званої «партійної лінії» були визначальним фактором при вирішенні долі репресованих. Жорстокість, характер співвідношення між різними категоріями вироків та рішень були у прямій залежності від внутрішнього та міжнародного становища держави» [231, с. 452].

Передумовою вивчення радянської системи виконання покарань в Західній Україні впродовж 1944–1953 рр. є належне осмислення тогочасних суспільно-політичних та соціально-економічних процесів у державі. Цій проблемі, зокрема, присвячено окремі монографічні дослідження – В. І. Бортнікова та А. І. Пархом'юка «Нариси історії органів державної влади та місцевого самоврядування на Волині (1944–2009 рр.)» [154], Р. М. Малярчука «Тоталітаризм проти західноукраїнського села» [221], О. С. Рубльова і Ю. А. Черченка «Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–60-ті роки ХХ ст.)» [254], М. В. Сеньківа «Західноукраїнське село: насильницька колективізація 40-і – поч. 50-х років ХХ ст.» [263], В. І. Сергійчука «Десять буремних літ: західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.» [108], Б. О. Яроша «Тоталітарний режим на західноукраїнських

землях. 30–50-ті роки XX ст. (історико-політологічний аспект)» [313] та ін.

Дисертаційні дослідження Т. Д. Дем'янчук [333] і О. П. Сущук [342] виокремлюють діяльність силових структур, зокрема органів карально-репресивної і кримінально-виконавчої системи, на Західній Україні.

О. П. Сущук у дисертації «Радянська карально-репресивна система: 1944–1953 роки (за матеріалами Волинської області)» розглянула процес формування радянської карально-репресивної системи на Волині у післявоєнний період, проаналізувала зміни в її структурі впродовж 1944–1953 рр., завдання, функції та напрями діяльності силових органів. Також досліджено форми та методи боротьби з українським національно-визвольним рухом на Волині, розглянуто дії комуністичного режиму проти мирного населення, зокрема, депортації та примусові переміщення. Дослідниця охарактеризувала антицерковну політику тоталітаризму і вплив радянських каральних органів на суспільно-політичне життя та морально-психологічну атмосферу в області та регіоні тощо [342].

Дисертаційне дослідження Т. Д. Дем'янчук «Кримінально-виконавча система у боротьбі з «ворогами народу» в Західній Україні (вересень 1939 р. – червень 1941 р.)» присвячене вивченню суспільно-політичних й історико-правових проблем, пов'язаних із процесом становлення й трансформації радянської кримінально-виправної системи, з'ясуванні її ролі і місця в боротьбі з «ворогами народу» в Західній Україні в перший (довоєнний) період радянзації краю. На широкій джерельній базі науковець аналізує процедуру проведення арештів і виселень, їх динаміку і масштаби, умови тримання заарештованих під вартою в тюрмах на етапі досудового слідства та в місцях позбавлення волі, а також умови проживання родин «ворогів народу» на спецпоселеннях та в місцях заслання [333].

Великий інтерес до досліджуваної проблеми в історичному та історико-правовому науковому середовищі свідчить про те, що науковці прагнуть об'єктивно відобразити дійсність і переосмислити її, звернутися до минулого в пошуках відповідей на хвилюючі питання сьогодення.

Наголосимо, що незважаючи на доволі велику кількість літератури історико-правового спрямування, присвяченої пи-

танням розвитку і функціонування радянських органів і установ виконання покарань, не знаходимо монографічних досліджень із комплексним аналізом системи виконання покарань в УРСР у тоталітарний період, не говорячи вже про її регіональні особливості (наприклад, окремо Західну Україну). Констатуємо також відсутність наукових праць, де б у прямій постановці вивчали методи і форми діяльності органів виконання покарань, питання відбору кадрів пенітенціарної системи керівного та начальницького складу, рядових виконавців. З-поміж недоліків вітчизняної історіографії досліджуваної проблеми відзначимо й те, що в багатьох роботах спостерігаємо фрагментарність добору фактів та свідчень учасників подій.

На сучасному етапі дослідження пенітенціарної системи тоталітарного періоду вийшли з друку численні збірки документальних матеріалів, які скрупульозно, з наведенням багатьох статистичних даних характеризують ті історичні часи. Цьому значною мірою сприяє відкритість джерел, насамперед архівних, які раніше були недоступними для дослідників.

Джерела з цієї проблематики, опубліковані останніми роками, дали змогу дослідити різноманітні аспекти діяльності радянської системи виконання покарань. Однак значна частина документів, на основі яких можна характеризувати структуру, специфіку роботи, форми і методи управлінської діяльності установ виконання покарань у час Другої світової війни та післявоєнні роки, й досі залишається нерозсекреченою, а отже, є важкодоступною для опрацювання.

Під час дослідження радянських органів виконання покарань у Західній Україні 1944–1953 рр. використано опубліковані матеріали та численні оригінальні архівні документи. Це насамперед законодавчі і підзаконні нормативні акти: накази, директиви, інструкції, тимчасові інструкції, положення НКВС–УНКВС, НКДБ–УНКДБ; додатки до наказів, роз'яснення, плани, звіти про діяльність органів виконання покарань, довідки, внутрішня документація.

Окрім того, опрацьовано значну кількість нормативних документів, а саме наказів НКВС СРСР та УРСР, що регулювали внутрішню діяльність тюремної мережі в західних областях України: умови тримання у них арештованих

під час досудового слідства; застосування до них різних видів карально-виправних заходів; етапування до виправно-трудових таборів тощо.

Важливу групу джерел монографічного дослідження становлять опубліковані збірники нормативних документів юридичного, історичного та партійно-політичного характеру, зокрема: Конституція (Основний закон) УРСР [83], Кримінальні кодекси РРФСР та УРСР [93; 94; 95; 109; 110; 111; 112], збірники положень і розпоряджень уряду СРСР [97; 98; 99; 100], збірники з історії кримінального законодавства та виправно-трудового права; рішення та резолюції партійних з'їздів ВКП(б) і КП(б)У [81; 82; 105; 106], сесій Верховної Ради СРСР і УРСР [107].

Окремий блок складають статистичні дані й довідкові видання. Вкажемо зокрема на «Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944)» [317]. Упорядник М. Г. Дубик подає у довіднику відомості про місцезнаходження та зміст архівних документів, які несуть інформацію про місця примусового тримання цивільного населення та військовополонених на окупованій території України в 1941–1944 рр., а також пропонує авторські визначення термінів і категорій, про які йдеться в довіднику.

Використано й періодичні видання, в яких показано роботу органів виконання покарань, літературну творчість та спогади ув'язнених і репресованих.

В окрему групу джерел виділено мемуарну літературу. Це спогади працівників пенітенціарної системи, колишніх політв'язнів та їхніх родичів. Мемуари у співставленні з офіційними документами дають змогу об'єктивно оцінити суть і зміст діяльності установ відбування покарання. Серед них мемуарні свідчення з «Літопису нескореної України» [87; 88; 89], де зібрано, поряд з документальними матеріалами, численні спогади політв'язнів радянських концтаборів. Подібний за тематикою «Літопис Голготи України» [86].

Науковий інтерес становлять мемуарні видання: І. Кривучський «За полярним колом» [128], Л. Романчук «Лицарі любові і надії» [134], І. Губка «У царстві сваволі» [124], М. Коц, В. Засекін «Розстріл в'язнів луцької тюрми 23 червня 1941 року» [126], чия праця побудована на мемуарних джерелах та ін.

У монографії проаналізовано окремі судово-слідчі справи осіб, засуджених за антирадянські злочини. Це допомогло реконструювати і сам слідчий процес, і зрозуміти механізми фальсифікації справ, пов'язаних із нібито причетністю окремих категорій громадян до скоєння тяжких державних злочинів.

Об'ємним є фактологічний матеріал із першого в Україні музею-в'язниці, що у м. Львові, вул. С. Бандери, 1. Національний музей-меморіал жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького» розташований у приміщенні, де діяли каральні органи трьох окупаційних режимів: польського, радянського та німецького. За часів першої радянської окупації (1939–1941 рр.) тут розміщувалися управління НКВС у Львівській області, в'язничне відділення цього управління та в'язниця № 1, розрахована на 1500 в'язнів. На початку німецько-радянської війни влітку 1941-го р. у в'язниці № 1, як і в інших в'язницях Львова та всієї Західної України, відбувалися масові розстріли в'язнів.

Під час нацистської окупації (1941–1944 рр.) у тюрмі «на Лонцького» розміщувалася слідча в'язниця гестапо. Тут масово тримали членів ОУН, польських та прокомуністичних підпільних структур.

Упродовж 1944–1991 рр. у тюрмі «на Лонцького» діяли слідчий відділ та слідча в'язниця НКВС–МВС–КДБ. Тут тримали під час слідства осіб, звинувачених в антирадянській діяльності.

Тюрма «на Лонцького» як місце боротьби з супротивниками тоталітарного режиму для тисяч українців стала символом тоталітаризму та окупації. Фотодокументи та тогочасна преса дають побачити і зрозуміти пережиту трагедію галичан, наслідки масових розстрілів після відходу радянських військ зі Львова.

В'язничні приміщення зберегли автентичність планування та інтер'єру. Тюремні камери, кабінет слідчого і фотолабораторія свідчать про нелюдське поводження з в'язнями: на допиті застосовували фізичні та психологічні тортури щодо підслідних, у «камерах-одиночках» тримали більше десятка в'язнів.

Ще однією пам'яткою тих часів є «Історико-меморіальний музей політичних в'язнів» у м. Тернополі, вул. Коперніка, 1. Засновник музею, колишній політв'язень Ігор Олещук – нині старший науковий співробітник музею, до дрібниць розказує про умови тримання ув'язнених у радянських слідчих ізоляторах і тюрмах.

Історію Стрийської в'язниці подає М. Мандрик у праці «Стрийська Бастилія» [222]. «Спочатку це була звичайна тюрма Стрийського окружного суду, куди входила Стрийщина, Сколівщина, Долинщина, Жидачівщина і частина Миколаївщини. У 1920–1930-х рр. польська окупаційна влада вже перетворювала Стрийську тюрму у репресивну машину проти націоналістів. Та формально ще діяли якісь обмеження поліційної сваволі. Більшовики ж перетворили її на пекло для українських патріотів. І була вона Голгофою для членів ОУН і УПА до середини 50-х рр. XX ст.» [222, с. 15–16].

Опрацьовано значний масив архівних документів, що становлять фактологічну основу роботи. Це насамперед фонди архіву Міністерства внутрішніх справ України, Галузевого державного архіву Служби безпеки України, архівів управлінь Міністерства внутрішніх справ в областях. Значну кількість вивчених документів складають накази НКВС СРСР та УРСР. Вони дали змогу проаналізувати процеси становлення й розвитку тюремної мережі в західних областях України, умови тримання у них арештованих під час досудового слідства; застосування різних видів карально-виправних заходів впливу тощо. З-поміж них виокремимо: «Положення про тюрми НКВС СРСР для утримання підслідних» від 28.07.1939 р. [72], «Тимчасова інструкція про режим утримання ув'язнених у ВТТ НКВС СРСР» від 02.08.1939 р. [251], «Положення про Головне тюремне управління НКВС СРСР» від 27.10.1939 р. [33], «Положення про тюрми ГУДБ для утримання засуджених» від 14.12.1939 р. [251], «Тимчасова інструкція про режим утримання ув'язнених у виправно-трудових колоніях» від 04.07.1940 р. [251], наказ «Про введення єдиної системи реєстрації злочинців, утримуваних у внутрішніх тюрмах і внутрішніх тюремних камерах» від 28.05.1941 р. [43], «Положення про внутрішні тюрми і внутрішні тюремні камери НКДБ СРСР» від 22.03.1944 р. [47],

наказ «Про затвердження норм харчування у внутрішніх тюрмах НКДБ – УНКДБ» від 29.11.1945 р. [46], «Інструкція з режиму утримання ув'язнених у ВТТ та ВТК» від 27.03.1947 р. [251], накази «Про організацію особливих таборів і тюрем МВС для утримання особливо небезпечних державних злочинців і про направлення останніх після відбування покарання на висилку на поселення під наглядом органів МДБ» від 16.03.1948 р. [30], «Про організацію роботи зі заслання, виселення і заслання на поселення» від 23.03.1948 р. [31] та інші.

Використання вказаних джерел сукупно сприяло у досягненні основних завдань наукового дослідження. А саме, дало змогу комплексно відтворити загальну атмосферу, в якій відбувалося становлення й розвиток радянської кримінально-виконавчої системи, визначити її структуру і кадрове забезпечення на території західноукраїнських земель тощо.

1.2. Концептуальні основи функціонування системи виконання покарань у часи сталінського тоталітарного режиму

Витоки концептуальних основ завдань, що стояли перед радянською системою у галузі виконання кримінальних покарань, вважаємо, містяться у відомих марксистських положеннях щодо основних завдань держави. Як відомо, за Ф. Енгельсом, головне завдання держави полягало в тому, що «за допомогою насильства охороняти умови існування та панування правлячого класу проти класу пригніченого» [223, с. 199]. Спробуємо екстраполювати цю тезу на пенітенціарну політику радянської держави.

Як аксіому приймемо твердження про те, що по той бік колючого дроту в будь-якій державі світу опиняються люди, чию поведінку визнано суспільно небезпечною. Водночас норми позитивного права дуже відмінні і в часі, і в просторі. Те, що прийнятне в одних конкретно-історичних умовах і не становило складу злочину (напр., рабство за рабовласницького ладу), в інших виступає тяжким кримінальним злочином. Зі зміною суспільного ладу і навіть у рамках однієї суспільно-економічної формації одні й ті ж дії можуть еволюціонувати

з караних у правомірні (ставлення законодавця до гомосексуалізму в Англії протягом ХІХ – поч. ХХІ ст.ст.) і, навпаки, з правомірних – у карані (виробництво наркотичних речовин і торгівля ними у Китаї в ХІХ – на поч. ХХ ст. тощо).

Функції покарання зводяться до: 1) запобіжної (запобіжну розуміємо двояко: а) як спосіб запобігання усе новим злочинам, на які, вочевидь, психологічно готовий затриманий за здійснення караних дій злочинець; б) як засіб тримання необмеженого кола осіб з девіантною поведінкою – потенційних злочинців – від караних законом дій); 2) карної (відплатної) та 3) виховної. Однак кількісне і особливо якісне співвідношення функцій покарання може коливатися у доволі широкому діапазоні. До прикладу, смертна кара як кримінальне покарання практично повністю позбавлена виховної функції – повішеного чи розстріляного вже ніяк не «перевиховаєш» (тут, щоправда, є один виняток. У сучасній КНР злочинця, засудженого до смертної кари, протягом двох років тримають у в'язниці. Якщо тюремне керівництво вважає, що злочинець став на шлях виправлення, смертну кару можуть замінити на довічне позбавлення волі, – Г. С.).

Отже, потрібно з'ясувати, дати відповідь на такі питання:

1. Які саме категорії осіб вважали суспільно небезпечними у «першій у світі державі робітників і селян»;

2. У чому лідери і вожді ВКП(б) вбачали завдання установ позбавлення волі, яке місце відводили їм у Союзі РСР;

3. Як співвідносилися три (чотири) «аксіоматичні» функції покарання в радянській пенітенціарній теорії і практиці, чи не додавалися до них якісь, назовемо це так, «четверті» чи навіть «п'яті» функції;

4. Як (і чи взагалі) змінювалися концептуальні підходи у пенітенціарній політиці, якщо зміни відбувалися, то чим це могло бути пояснене.

Радянські дослідники стверджували, що дореволюційні російські соціал-демократи (з цього середовища вийшли більшовики, – Г. С.) у своєму теоретичному осмисленні проблеми злочинності та особи злочинця були близькими до лівого крила так званої соціологічної школи [див.: 249, с. 460–505; с. 485]. Зазначена «школа» – це підгалузь буржуазної пенітенціарної науки, яка сформувалася у 80-х рр. ХІХ ст., представники котрої

стверджували, що злочинність є наслідком взаємодії численних чинників («фізичних», «індивідуальних» та «соціальних») та що існує категорія людей, які перебувають у «небезпечному стані», від яких суспільство повинно «захищатися» до того, як вони здійснять злочин» [249, с. 484].

Буквально наступного дня після здійснення Жовтневого перевороту Другий Всеросійський з'їзд Рад ухвалив декрет про скасування смертної кари [309, с. 97]. У революційному сум'ятті з в'язниць випускали кримінальних злочинців; вважали, що ці люди були жертвами несправедливого суспільного ладу, і тепер знайдуть своє місце в новому визволеному суспільстві, стануть його повноправними членами.

Справді, серед червоноармійців певний час крутилося чимало дореволюційного кримінального елемента, визначні представники якого дослужувалися до високих звань і посад. У цьому зв'язку назвемо імена Григорія Котовського, Мойсея Вінницького (Мішки Япончика), Лева Зінковського (Льови Задова), Нестора Махна та ін., які у дореволюційні роки мали багате кримінальне минуле, часто навіть без будь-якого помітного «політичного» забарвлення.

Утім, «медовий місяць» у відносинах радянської влади з кримінальним світом швидко минувся – щойно зміцніла Червона армія, а кримінальні «герої» декілька разів у паніці покидали фронт, не витримуючи серйозного натиску «білих».

Стосовно контрреволюціонерів з-поміж «колишніх» (рос. «бывших», – Г. С.), то до них у Радянській влади ніколи не було жодних сентиментів. Ця категорія потрапляла до місць позбавлення волі лише за соціальне походження, без встановлення у судовому порядку факту здійснення караних дій.

5 вересня 1918 р., за декілька днів після замаху Ф. Каплан на голову Раднаркому В. Леніна, РНК РРФСР винесла постанову «Про червоний терор» [100, с. 216–217], відповідно до якої класових ворогів радянської влади ізолювали в концентраційні табори: «потрібно убезпечити Радянську Республіку від класових ворогів шляхом ізолювання їх у концентраційних таборах» [100, с. 217].

Ідея концтаборів належить цивілізованам британським «культуртрегерам». Під час Другої англо-бурської війни (1899–1902 рр.), командувачі інтервенційних військ Робертс

та Кітчер застосовували тактику випаленої землі, членів сімей бурських повстанців і тих, хто співчував, поміщали у концентраційні табори, в яких близько 50% дітей до 16 років померли [214]. У роки Першої світової війни в Австро-Угорщині діяв концентраційний табір Талергоф, куди австрійська влада з запобіжною метою кидали не лише москвофілів, а й українофілів [див.: 131].

З приходом до влади й російські соціал-демократи (більшовики) узяли на озброєння цей не надто гуманний винахід «імперіалістів».

«Концентраційний табір, – дає визначення М. Г. Дубик, – місце превентивного ув'язнення людей з мотивів політичного, національного та релігійного характеру за рішенням державної таємної поліції (...), без слідства і суду, без встановлення терміну, з особливо жорстоким режимом утримання (ізоляції), і з метою поступового знищення в'язнів непосильною каторжною працею, голодом, езекуціями, тортурами, вбивствами і стратами, (...) з характерними ознаками: повна ізоляція в'язнів, реєстрація в'язнів та запровадження спеціального одягу і системи розпізнавальних знаків і номерів; охорона військами (...); використання праці ув'язнених» [317, с. 14].

На законодавчому рівні введення нового виду позбавлення волі – концентраційних таборів – було закріплено декретом ВЦВК від 15.04.1919 р. і постановою ВЦВК від 17.05.1919 р. «Про табори примусових робіт» [175]. Організація та керівництво таборами належали до компетенції Всеросійської надзвичайної комісії (ВНК).

Уже в перші роки радянської влади в самій лише Україні були створені 18 концтаборів, до яких потрапили десятки тисяч осіб – інтелігенції, священиків, підприємців [280, с. 145].

Діяльність кримінально-виконавчої системи у період сталінського тоталітарно-репресивного режиму безпосередньо залежала від загальнодержавних завдань. Під впливом «великого перелому», наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр., в СРСР почали змінюватися основні пріоритети виправно-трудової політики: принципи виправлення та перевиховання засуджених в умовах соціально корисної праці замінили принципами застосування суворого покарання за скоєння злочину (дійс-

ного чи, як із т. зв. контрреволюціонерами – уявного) в умовах ізоляції від суспільства.

Ідея виправної системи як сукупності установ, які суто виконують покарання, лягла в основу системи виправно-трудових установ СРСР, де системоутворювальним елементом стала в'язниця – націлена на ізоляцію та використання людини як засобу виконання завдань, здебільшого економічних, які стояли перед державою [272, с. 146].

Починаючи від 1930 р. кримінальне покарання у вигляді позбавлення волі засуджені відбували у виправно-трудових таборах (їх створювали у віддалених районах СРСР або в загальних місцях ув'язнення). Колишні ізолятори спеціального призначення і будинки примусових робіт (допри) підлягали ліквідації.

Оскільки на території України власних концтаборів на той час не було, основним типом місць позбавлення волі залишалися виправно-трудові колонії. У них відбували покарання засуджені строком до трьох років (у таборах – від трьох до максимумального на початку 1930-х рр. строку ув'язнення – десяти років).

В умовах сталінізму розгалужена мережа кримінально-виконавчої системи була своєрідним підґрунтям тоталітарного режиму, а від 1930 р. самостійними підсистемами стають установи тюремного типу (звичайні та слідчі тюрми), а також трудові колонії для неповнолітніх і дитячі виховні колонії, приймальники-розподільники [283, с. 739].

Упродовж 1930-х рр. в СРСР грубо порушували формальні принципи пенітенціарної політики. О. Пташинський звертає увагу на те, що 1935 р. скасовано поділ в'язнів за ступенем соціальної небезпечності; відтоді їх розрізняли лише за ознаками статі й поділяли на тих, хто дотримується або не дотримується встановленого у місцях ув'язнення режиму [246, с. 16].

З одного боку, цей новий підхід був прогресивним – оскільки влада формально перестала ділити ув'язнених на привілейованих «соціально близьких» (кримінальних злочинців, вихідців із нижчих верств населення) і апріорі дискримінованих «класових ворогів» (дворян, церковників тощо), чийм основним гріхом було соціальне походження.

Вважаємо, формальну відмову від попередніх підходів можна пояснити підготовкою до прийняття Сталінської Конституції (5 грудня 1936 р.), фактичним автором якої був М. Бухарін. Як відомо, Конституція проголосила «цілковиту і остаточну перемогу соціалізму» в СРСР, після якої внутрішній опір колишніх правлячих класів уже нібито перестав становити яку-небудь суттєву небезпеку для країни «робітників і селян».

Десятки тисяч позбавлених волі «колишніх» (рос. «бывшие», – Г. С.) отримали примарний шанс ударною працею, як, приміром, на будівництві Біломорсько-Балтійського каналу, отримати свободу і путівку у нове життя.

З іншого боку, не будемо забувати, що суспільна небезпека злочинця залежить не лише від його поведінки в місцях позбавлення волі (критерій, який пенітенціарні структури взяли за основу), а й від особи злочинця (уперше позбавлений волі чи рецидивіст), характеру вчиненого злочину (зумисний чи учинений з необережності), соціальних зв'язків на волі тощо.

Утім, «відлига» сер. 1930-х рр. була недовгою і радше віртуальною, ніж реальною. Скориставшись сумнівним приводом – убивством С. Кірова, – Й. Сталін, сформулювавши ще наприкінці 1920-х рр. тезу про неминучість загострення класової боротьби в міру просування до комунізму, розгорнув так званий Великий Терор 1937–1938 рр.

Постановою ЦВК СРСР від 02.10.1937 р. максимальну межу покарання у виді позбавлення волі було збільшено до двадцяти п'яти років, скасовано умовно-дострокове звільнення, припинили діяльність наглядові комісії, що контролювали місця позбавлення волі, послабнув прокурорський нагляд за цими установами [246, с. 17].

Це нововведення мало помітний вплив на загальну атмосферу в місцях позбавлення волі. В'язнів позбавили надії на звільнення, особливо це стосувалося осіб з політичними статтями. Їм після закінчення строків ув'язнення за відносно поміркованими вироками 1920-х – поч. 1930-х рр. суди і «трійки» відразу ж виносили додаткові 5–10 років суворої ізоляції. Проте й суто кримінальний світ опинився у не надто кращому становищі. У світлому «комуністичному» (а оскільки соціалізм «переміг повністю і остаточно», про що було проголоше-

но 1936 р., на порядку денному постало питання «побудови комунізму») майбутньому для них теж не було місця.

Обтяжені нелюдськими строками (до 25 років) ув'язнення, позбавлені реальної перспективи побачити коли-небудь волю в'язні ГУЛАГу, особливо вихідці з кримінального середовища, почали подекуди частково втрачати людську подобу. Негласним девізом психології виживання у таборах стало: «Уми ти сьогодні, а я – завтра» (про що багато писали О. Солженіцин, Л. Разгон, В. Шаламов та ін. політичні в'язні радянських виправних установ).

Радянські дослідники вітчизняної пенітенціарної системи відзначали той факт, що ефективною праця в'язня стає за рік, максимум два до виходу на волю. Якщо ж попереду тяжіє триваліший строк, а надії на умовно-дострокове звільнення нема, ув'язнений «може ухилитися від важких робіт, не прагнути до перевиконання норм виробітку» [299, с. 55]. Постанова ЦВК СРСР від 2 жовтня 1937 р. строк покарання за особливо небезпечні державні злочини (шпигунство, шкідництво, диверсію) збільшила з 10 до 25 р. ув'язнення. Це спричинило низку негативних наслідків: в'язні перестали розраховувати на умовно-дострокове звільнення і відповіли вкрай прохолодним ставленням до суспільно-корисної праці у в'язничних стінах. Авторитет адміністрації пенітенціарних установ підупав, зменшилася кількість та якість продукції, виготовленої в стінах виправних установ, почастишали випадки пасивного і активного опору адміністрації з боку в'язнів.

Дослідник політичного сленгу ХХ ст. К. В. Душенко вважає, що саме: «в 1930-е гг. (...) возникло сочетание «лагерная пыль», а из него, под влиянием оборота «стереть в порошок», – выражение «стереть в лагерную пыль» [318].

Вважаємо, це був не стільки образний літературний зворот, метафора, штамп, скільки підсвідоме формулювання нової, так би мовити, четвертої, функції покарання (виділення наше, – Г. С.), успішно «винайденої» і апробованої у Радянському Союзі. Той людський матеріал, який з тих чи інших причин «не годився» для світлого комуністичного майбутнього, мав бути знищений фізично – але не відразу, а з максимальною користю для потреб народного господарства. Тобто засуджений

мав не просто померти (унаслідок розстрілу чи повішання), звільнивши комуністичний «рай» від своєї небажаної присутності, а померти з користю для справи побудови цього «раю». До виснаження сил і фізичної смерті він мав встигнути заготовити кубометри лісу, добути кілограми уранової руди, прокласти кілометри шпал і рейок. Завдання «перевиховання злочинця», «запобігання здійсненню нових злочинів», «кари за вчинений злочин» і навіть «виховання» на його негативному прикладі законослухняних громадян СРСР відступили на задній план.

Зрозуміло, що йдеться не про всіх, кого засудив радянський суд, (серед них були люди випадкові, ще не втрачені для Радянської влади як потенційні «будівничі комунізму»), а про тих, на кому комуністична влада «поставила хрест», – передусім про засуджених за контрреволюційною 58-ю статтею, а також верхівку злочинного світу, що її очолювали «зłodії у законі».

Влада більше не тішить себе ілюзіями, що з виправної установи колись вийдуть «виправлені працею» вороги народу. Цим останнім належить померти, перетворитися на «табірний пил».

Для персоналу пенітенціарних установ ці зміни відразу вплинули на характер роботи. Зросло число інформаторів-«стукачів», готових на все задля власного виживання, крім того виросла кількість спроб утеч – останнього шансу побачити свободу.

Вказані процеси, загальні для всього Союзу РСР, накладалися на політику радянзації, здійснювану в новоприєднаних західноукраїнських землях з осені 1939 р. Згуртоване національною ідеєю місцеве населення краю, прагнучи мати власну державу, прохолодно сприймало насадження чужих законів, нового режиму, тобто «радянзації» регіону. Відтак радянські органи виконання покарань тут справедливо сприймали як частину карально-репресивного апарату НКВС. До речі, цю реальність офіційна радянська наукова думка, як і офіційна радянська пропаганда, намагалася всіляко замовчувати.

«Створення органів НКВС в західних областях УРСР, – стверджують В. Є. Голуб та А. В. Середяк, – здійснювалося шляхом механічного перенесення усіх структурних під-

розділів репресивного апарату, що раніше були утворені в СРСР, з одночасним визначенням загальної для всіх органів організаційно-штатної дисципліни у відповідності до наказу НКВС СРСР від 17.05.1939 р. Репресивно-каральні органи в західному регіоні України насаджувалися суто силовими методами. Їхня діяльність була зорієнтована на примусову інтеграцію регіону до СРСР» [172, с. 270–271].

Важливою умовою «радянізації» краю стали масові репресії. Лише репресії – розстріли і ув'язнення політичних опонентів, силові методи організації колгоспів, виселення «представників експлуататорських класів» тощо – могли уможливити функціонування тоталітарного режиму, оскільки придушували опозиційні сили, блокували розвиток громадянського суспільства і давали змогу ефективно контролювати розвиток суспільних процесів.

Репресії у західноукраїнському регіоні мали подвійну мету – ізоляцію і винищення незгідних, а також залякування широкого загалу. Вони набули широкого розмаху і були спрямовані передусім проти інтелігенції. Їх жертвами стали літературні діячі, мистецтвознавці, вчителі, науковці, військові фахівці, інженерно-технічні працівники та ін.

Будуючи тоталітарну державу, радянське керівництво свідомо завдавало удару насамперед по представниках національної інтелігенції (офіційна пропаганда їх називала «представниками експлуататорських класів») як носіях національної самосвідомості. Відтак найбільших втрат через репресії за доби сталінізму зазнала західноукраїнська інтелігенція.

Як наслідок у 1940-і роки змінився національний склад населення західноукраїнських земель. Це сталося також внаслідок обміну населенням між Україною та Польщею, що здійснювали, як завжди в ті часи, за допомогою бруталних поліцейських методів. У радянських документах того періоду зазначено про загострення стосунків між українським та польським сегментами населення західноукраїнських земель, наявність взаємної недовіри між українцями та поляками, внаслідок чого виникають різного роду проблеми, що потребують організаційного розв'язання.

Водночас із проведенням репресій проти «представників експлуататорських класів», давно знищених на території

СРСР, але уцілілих у колишній Другій Речі Посполитій, на території Західної України було створено широку мережу в'язниць, яка перевищувала ту, що існувала за часів польської окупації. У 1939 р. відповідно до наказу НКВС УРСР № 00210 «Про оголошення штатів загальних в'язниць НКВС УРСР» [150, с. 39] було відкрито 25 в'язниць і дві внутрішні тюремні камери, які протягом короткого часу виявились переповненими. У них опинилися не лише учораšní «експлуататори», а й ті, хто мав до-тичність до «буржуазного націоналізму» («Просвіта», «Пласт», «Наукове товариство ім. Шевченка; сіячі «опіуму для народу» – служителі культу, підпорядковані римо-католицькому престолу (УГКЦ) та знищені у Радянській Україні УАПЦ (Волинь); мобілізовані до польської армії з початком світової війни офіцери та підофіцери запасу, серед яких було чимало вчителів і лікарів тощо).

Контингент засуджених в СРСР у воєнні та післявоєнні роки помітно збільшився. До основного переліку додалися: колишні учасники армії генерала А. Власова, учасники національних воєнних об'єднань, які воювали на німецькому боці, радянські військовополонені, яких «звільнили» союзні війська і Червона армія, ворожі комунізму елементи з Польщі, Чехословаччини, Румунії, Угорщини, Литви, Латвії, Естонії, німецькі і японські військовополонені. Всіх їх етапами відправляли в табори, концтабори на різні роботи. До них приєднувалися й в'язні за контрреволюційні злочини і злочини проти порядку управління, яких на той час також додалося [115, с. 37].

У доповідній записці від 13 січня 1945 р. секретаря Львівського обкому КП(б)У І. Грушецького секретареві ЦК КП(б)У М. Хрущову про арешти органами НКДБ польських націоналістів у Львові читаємо: «в результаті проведеної операції по м. Львову на 09.01.1945 р. управлінням НКДБ і міськими відділами НКДБ заарештовано 722 антирадянські елементи з числа поляків. Серед них: управлінням НКДБ 656 осіб, міськими відділами 116 осіб. З числа заарештованих 14 професорів, 6 лікарів, 21 інженер, 3 артистів, 5 священників. При арешті відібрано: 18 радіоприймачів, 12 друкарських машинок, електро-сигнальні апарати, 3 фашистські прапори, велику кількість антирадянських націоналістичних і фашистських листівок і газет, 35 тис. руб., більше 3 пудів срібла у виробках» [108, с. 203].

Як бачимо з документа, до числа злочинців зарахували людей, які у нормальному суспільстві рідко стають предметом зацікавленості правоохоронних органів – професори, лікарі, інженери, священники, артисти. Якщо тільки ці люди не були згодом репатрійовані до повоєнної прорадянської Польщі, усім їм судилося поповнити лави рабів ГУЛАГу.

Післявоєнні виправно-трудові табори стали основним місцем ув'язнення за участь в антирадянській агітації, антирадянських організаціях, шпигунстві, терорі та терористичних намірах, диверсіях, агентурі іноземних розвідувальних та контррозвідувальних органів, зрадництві та пособництві окупантам, повстанстві, шкідництві й саботажі та ін.

Режим тримання у виправно-трудових таборах регламентувало довоєнне Положення про виправно-трудові табори від 07.04.1930 р. [114]. Керівництво ними від 25 квітня 1930 р. здійснювало Управління таборів ОДПУ СРСР (від жовтня 1930 р. – Головне управління таборів), а від 1934 р. – Головне управління виправно-трудових таборів, трудових поселень і місць ув'язнення (рос. – ГУЛАГ). Мережа таборів концентраційних, каторжних та колоній була розгалужена. Найбільшими таборами довоєнного часу були: Воркута-РічЛаг, Норильськ-Горлаг, Колима-БерЛаг, Мордовія-Лаг та ін.

У післявоєнний час кількість таборів та колоній суттєво зросла. Умови проживання і праця в концтаборах були вкрай важкими. Режим у таборах ставав щораз жорсткішим: літній робочий день продовжено до 14 годин, заборонено зустрічі ув'язнених з рідними, їх поховання за межами ГУЛАГу, запроваджено працю в'язнів, зокрема, на лісорозробках, в 45–50-градусний мороз.

Протягом 1941–1945 рр. частина кримінальних злочинців, піддавшись радянській патріотичній агітації, взяла у руки зброю з тим, щоб на полях війни з нацистами «викупити свою вину». Цим вони грубо порушили неписаний кодекс злочинської честі, який забороняє не тільки «злодію у законі», а й рядовій «братві» будь-яку співпрацю з владою, особливо зі зброєю у руках. Після завершення бойових дій частина контингенту колишніх штрафників до чесної праці не повернулася, узялася за звичні кримінальні методи заробляння на хліб

і знову опинилася за ґратами. Тут їх очікували неминучі «розбірки» з колишніми колегами зі злочинного ремесла, які прагли покарати зрадників злочинського кодексу. Відтак упродовж 1946–1956 рр. додатковим чинником напруження в місцях позбавлення волі стала так звана «суча війна» [див.: 274].

Проте, й «суки» не мали наміру чекати, поки їх усіх переіжуть «законники». На удар ножем вони відповідають різаниною, погоджуються на продовження обмеженої співпраці з тюремним керівництвом – задля власного інтересу. Часто ціною такої лояльності стає невтручання адміністрації в дії «сук», які жорстоко «пресують» політв'язнів, відбираючи у них одяг та мізерний тюремний харч. До «сук» долучаються й неофіти, які не мали жодного стосунку до військових дій Другої світової війни, але побачили свій інтерес у безкарному (з боку адміністрації) грабежі політв'язнів. Це теж своєрідні наслідки ГУЛАГівської філософії: «умри ти сьогодні, а я – завтра».

Про наслідки цієї війни пише один із інтернет-сайтів (дотримуємося мови оригіналу, оскільки важко передати українською російський блатний сленг, – Г. С.): «И до сегодняшнего дня лагеря-зоны разделены на «черных» и «красных», причем «черные» следуют жестоким законам воров, а «красные» – более мягким правилам отколовшихся. Лагеря, где ни одна из сторон не берет верх, считаются самыми жестокими, и оттуда труднее всего вернуться в добром здравии и трезвом уме. Власти способствовали расколу среди воров, но им не удалось совладать с преступностью. 4 июня 1947 года были приняты более строгие законы, каравшие за воровство. В результате приток новых людей в криминальные ряды сократился, зато повысилась концентрация профессиональных преступников в системе лагерей. Число конфликтов среди заключенных росло. На сходняках в тюрьмах воры в законе исключали из своих рядов старых сотоварищей. Количество отколовшихся групп увеличилось. Самые значительные из них были: «Ломоопоясанные», «Красная шапочка», «Беспредел», «Дери-Бери», «Один-на-льдине». Группы, которые откололись еще раньше, как, например, «Махновцы», «Анархисты» и «Подводники», тоже выжили и по-прежнему находились в оппозиции к ворам в законе» [274].

Ми цілком погоджуємося з цими оцінками, особливо з тезою, що «власти способствовали (виділення моє, – Г. С.) расколу преступников». Звичайно, те що одні засудженні вбивали інших у стінах пенітенціарної установи, негативно впливало на послужний список «хазяїна», відтак адміністрація намагалася запобігти масованим зіткненням «правильних» і «неправильних» злочинців. Але «сучу війну», схоже, цілком толерували на самій верхівці карально-репресивного апарату та в Кремлі.

1947 року Союз РСР знову взявся виконувати завдання безпосередньої «побудови комунізму». Це відома політика зниження цін, здійснювана у 1947–1954 р. (роздрібні ціни за ці 7 років були знижені в середньому у 2,4 разу), метою якої було «зведення товарно-грошових відносин до нуля». Комуністична химера набирала більш-менш видимої подоби, проте потрібно було розв'язати й низку супутніх проблем – як-от, абсолютно неприпустимої у світлому комуністичному майбутньому кримінальної злочинності. «Суча війна» мала на меті взаємно винищити злочинний світ, відтак до взаємних убивств та калічень контингенту виправних установ влада ставилася зі щирим зацікавленням.

Конфлікти між «суками і блатними» траплялися ще на волі, особливо загострюючись на пересилках та у місцях позбавлення волі. Тюремна адміністрація крізь пальці дивилася на поодинокі розправи, але намагалася запобігти масовим сутичкам, взаємній різанині з численними жертвами.

У перші повоєнні роки дещо переглядали комплекс завдань перебудови місць позбавлення волі: змінювали пріоритети системи виконання покарань; оновлювали нормативні акти, що регламентували порядок відбування покарання, уживали заходів із розвитку системи розподілу ув'язнених; здійснювали роботу щодо виконання Указу Президії Верховної Ради Союзу РСР від 1945 р. «Про амністію окремих категорій засуджених».

Відповідно до цього Указу, переглядали справи засуджених. Особливо помітною була кількість «помилуваних» у Західній Україні та республіках Прибалтики, де радянська влада спробувала комбінувати звичний терористичний «батіг

із пряником» позірної лібералізації режиму. Як свідчить архівний документ, «начальник тюрми № 1 УНКВС в Тернопільській області Дроготев підписав два томи Постанов про звільнення або наполовину скорочення строку відбування покарання відповідно до указу «Про амністію», керуючись наказами НКВС СРСР, НКДБ СРСР, НКЮ СРСР і Прокурора СРСР за № 0192/059/0421/1494 с від 12.07.1945 р.» [14].

Українським бандерівцям та «лісовим братам» у прибалтійських республіках радянська влада кілька разів пропонувала амністії, що дало певний ефект – збройну боротьбу в 1947–1948 рр. продовжували відносно нечисельні підрозділи повстанців. Саме проти цих людей, які виявили цілковите небажання скоритися «владі робітників і селян», було спрямовано новий виток репресій.

Не зважаючи на закінчення військових дій, швидко зросла кількість засуджених до заслання на каторжні роботи. У жовтні 1945 р. загальне число засуджених за зраду Батьківщини становило 25 796 осіб (з них 2 381 жінка). 125 каторжників були неповнолітніми – у віці до 17 років [227, с. 260].

1948 р. Л. Берія підписав наказ № 00279/00108/72 сс «Про організацію особливих таборів і тюрем МВС для утримання особливо небезпечних державних злочинців і про направлення останніх після відбування покарання на висилку на поселення під наглядом органів МДБ» [30]. Наказ зобов'язав виділяти політв'язнів в особливу групу з ізоляцією у спеціальних таборах зі суворим режимом і заборонаю після відбування покарання повертатися додому, зі залишенням на довічному засланні поблизу таборів, в яких вони відбували покарання. Збільшився перелік особливих таборів, розташованих у Караганді, в Темніках, і особливих тюрем – у містах Владіміре, Александровську і Верхнім-Уральську [30, с. 269–272].

Засуджених, строк відбування покарання яких закінчився 1948 р., а також тяжко хворих, невиліковно хронічно хворих і безпомічних інвалідів за наявності висновку медично-експертної комісії, цей Наказ зобов'язав залишити на місцях відбування покарання, ізолювавши їх від інших ув'язнених, посиливши охорону [30, 271].

Важкі умови, суворий режим у таборах ГУЛАГу не зламали дух непокори політв'язнів. Вони й там знаходили методи і засоби боротьби. Про це свідчать численні повстання, які відбувалися в Норильську 1953 року, таборі Кенгір (Казахстан), страйк у РічЛазі (Воркута). Здебільшого ініціаторами повстанського руху були українці-«бандерівці», які переконували взяти участь у повстаннях в'язнів інших національностей (литовців, естонців, євреїв та ін.). З організаторами повстання суворо розправлялися – розстріл, повторне засудження до 25 років таборів.

Найбільшим повстанням у таборах ГУЛАГу за всю історію його існування став виступ в'язнів Норильська влітку 1953 р. Причиною вибуху стало вбивство молодого в'язня з Волині. 40 тис. в'язнів Норильська відмовилися працювати. Ватажків повстання заарештовали. Це спричинило повторний виступ норильчан у всій зоні. В'язні висунули ще одну вимогу: «Воля або смерть». Економічне життя Норильська було паралізоване на 12 днів, після чого в зону ввели війська. Під час придушення повстання було вбито до 800 та поранено понад 300 осіб. Найдовше трималися каторжники третього концтабору, які заздалегідь створили керівний центр, де триматися майже два місяці. У серпні 1953 р. війська МВС штурмом захопили табір. Найактивніших в'язнів відправили на Колиму та в каторжні тюрми. Боротьба ця не була марною. Її наслідком було задоволення багатьох економічних вимог в'язнів [див.: 290] зокрема й у тюрмах європейської частини Союзу РСР.

Складною проблемою для виправно-трудових установ, враховуючи й радянські пенітенціарні установи Західної України, далі залишалися питання зміцнення й розширення матеріально-технічної бази, а також працевлаштування засуджених. Поставлене в умови поєднання урядових вимог узяття участі в процесах відбудови народного господарства та відсутності достатнього фінансування згори, Управління виправно-трудових таборів і колоній МВС УРСР прагнуло розбудовувати контрагентські будівельні й сільськогосподарські колонії як найбільш перспективні з урахуванням масштабів будівництва. Колонії масово переходили до випуску товарів широкого вжитку, зокрема меблів і трикотажних виробів, а згодом опанували виробництво більш складної продукції.

Окрім цих напрямів, традиційно розвивалася будівельна індустрія, здійснювана коштом практично безплатної робочої сили в'язнів.

У СРСР (та його складовій УРСР) ВТТ і ВТК ГУЛАГу діяли впродовж 1930–1950-х рр. Їх в'язні працювали на будівництві шосейних доріг і оборонних споруд, залізничного сполучення, гірничодобувної промисловості та ін.

На Західній Україні в'язні, підпорядковані «Управлінню будівництвом Західної-Української дороги № 1», ще в довоєнний час працювали на магістралі Проскурів (нині м. Хмельницький) – Тарнополь (нині м. Тернопіль) – Львів – Яворів. Це управління будівництвом від 25 вересня 1939 р. до 28 червня 1941 р. мало табір, у якому утримували польських військово-полонених [316].

У післявоєнний час ці роботи було продовжено.

Висновки до першого розділу

Наукова розробка теми організації та діяльності системи виконання покарань на західноукраїнських землях у 1944–1953 рр. є недостатньою. Існує низка досліджень загально-го плану, присвячених радянській карально-репресивній системі, діяльності органів НКВС та НКДБ, або ж звужених наукових розвідок, обмежених регіональними рамками. Відсутні монографічні дослідження, присвячені питанням структурно-організаційної побудови радянської пенітенціарної системи в західних областях УРСР та кадрової політики у місцях відбування виконання покарань. Немає наразі вичерпного документального збірника нормативно-правової бази з питань регулювання діяльності місць позбавлення волі в УРСР.

Попри те, у вітчизняній науковій думці існують цікаві теоретичні розробки концептуальних основ радянської виправно-трудової політики.

Збереглася значна кількість архівних документів, частина яких за останні десятиріччя потрапила до вільного доступу. Передусім йдеться про окремі кримінальні провадження. Однак, у відомчих архівах є чимало справ, які містять службову таємницю. Їх оприлюднення нібито може розкрити справж-

ні імена агентів та інформаторів, які у воєнні та післявоєнні роки допомагали органам НКВС–НКДБ «боротися з українським буржуазним націоналізмом». Також у відкритий доступ не потрапили й загальні статистичні звіти про кількість засуджених, яких тримали в місцях позбавлення волі (відповідно до нормативних документів, вони визначено велися); немає й повної офіційної інформації щодо усіх місць (установ) відбування покарань.

У період сталінізму спрямованість діяльності кримінально-виконавчої системи змінювалася відповідно до завдань загальнодержавної політики. Первісно «держава пролетаріату» намагалася знищити опір колишніх панівних класів, не гребуючи концентраційними таборами та винесенням необґрунтованих вироків, оснований на «класовій правосвідомості». Щодо «соціально близьких» (кримінальних злочинців, вихідців із нижчих верств населення) побутувала думка про ймовірність їх перевиховання працею та перетворення на повноцінних членів нового суспільства.

Перелом у ставленні держави до в'язнів відбувся в середині 1930-х рр. і був, вважаємо, пов'язаний із «повною і остаточною перемогою соціалізму», проголошеною у Сталінській Конституції 5 грудня 1936 р. На порядку денному постала побудова комуністичного суспільства, якому ні залишки колишніх панівних класів, ні кримінальні злочинці не були потрібні в принципі. Різко зросла верхня межа кримінальної відповідальності (з 10 до 25 років позбавлення волі), ув'язнених позбавили надій на умовно-дострокове звільнення, яке раніше можна було заслужити сумлінною працею. В'язнів намагалися «стерти у табірний пил», попередньо використавши їхню працю в особливо важких умовах Крайньої Півночі та Далекого Сходу.

Приєднання до Союзу РСР західних областей України (як і Західної Білорусії та держав Прибалтики) ознаменувалося форсованими репресіями, завданням яких було привести соціальний стан західноукраїнського суспільства у відповідність із загальним радянським зразком, створеним і удосконаленим впродовж двох попередніх десятиріч.

У післявоєнні роки радянська пенітенціарна система розвивалася під впливом двох основних чинників. Першим стала гостра нестача робочих рук у післявоєнному Союзі РСР. Практично безоплатна праця засуджених стає важливим ресурсом піднесення економіки. Відтак в'язнів перестали розглядати лише як «табірний пил», відпрацьований людський матеріал. Їх намагалися заохотити до праці шляхом пільгового обчислення строку позбавлення волі та матеріального стимулювання (про що йтиметься у другому розділі). Однак масштабне залучення пенітенціарних установ у післявоєнну економіку країни призвело до появи корупційних явищ у середовищі керівного персоналу.

Другим чинником післявоєнного розвитку пенітенціарних установ Радянської держави стала так звана «суча війна». Втім, для місць позбавлення волі у Західній Україні цей чинник мав відносно менше значення, ніж для ВТВ і ВТК Крайньої Півночі та Далекого Сходу.

Радянська практика 1917 – середини 1950-х рр. показала слабкість та низьку кваліфікацію кадрового апарату пенітенціарних установ. Відтак заходи, спрямовані на оздоровлення криміногенної ситуації в місцях позбавлення волі, не принесли відчутного ефекту. Рівень злочинності загалом у державі й місцях позбавлення волі суттєво перевищував ті показники, яких сподівалися досягнути «Партія і Уряд».

Розділ 2

РАДЯНСЬКІ ОРГАНИ ТА УСТАНОВИ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ ЯК СКЛАДОВА КАРАЛЬНО-РЕПРЕСИВНОГО АПАРАТУ

2.1. Еволюція радянської пенітенціарної системи (1917–1954 рр.).

Відомче підпорядкування місць позбавлення волі

Радянський етап у реформуванні структури органів виконання покарань почався зі спроби реалізації передових ідей, що сформувалися в дореволюційний період. Починаючи з 1917 р., можна умовно визначити кілька періодів у контексті еволюції організаційної структури радянської в'язничної системи. Як було вказано, вітчизняні дослідники пенітенціарної системи по-різному визначають й датують періоди її розвитку, оскільки в основу поділу взято різні критерії. Ми, зі свого боку, вважаємо, що структуру в'язничних установ, завдання та специфіку їхньої діяльності на кожному часовому відтинку доцільно розглядати, спираючись передусім на нормативну базу.

Самопроголошеній радянській владі дісталася у спадщину пенітенціарна система царизму та скинутого Тимчасового уряду, яку потрібно було модернізувати з урахуванням нових політичних реалій.

Мета об'єднання місць позбавлення волі знайшла своє відображення в постанові ВЦВК, що передбачала підпорядкування усіх місць позбавлення волі Народному Комісаріатові Юстиції (НКЮ) РРФСР. 12 грудня 1917 р. в складі НКЮ утворено відділ тюремного управління, а 6 січня 1918 р. – тюремну колегію. Центральному каральному відділу підпорядковувалися губернські відділи. Останні створювали так звані розподільчі комісії, які не тільки розподіляли засуджених за розрядами, а й забезпечували реалізацію принципу централізованого управління місцями позбавлення волі. Тимчасова інструкція НКЮ РРФСР «Про позбавлення волі як захід покарання

та про порядок відбування такого» (23 липня 1918 р.) усі місця позбавлення волі поділяла на чоловічі та жіночі, а за призначенням – на: а) загальні місця ув'язнення (тюрми); б) реформатори і земельні колонії як установи карально-виховні (для молодих злочинців); в) випробувальні установи для осіб, щодо яких є підстави для ослаблення режиму або дострокового звільнення; г) карально-лікувальні установи; д) тюремні лікарні [298, с. 22–23].

За російським радянським зразком будували свою діяльність й інші, формально незалежні радянські республіки.

У радянській науковій літературі відмічений не тільки той факт, що «революційне законодавство УСРР в основному спиралося на досвід братньої Російської Республіки, часто приймаючи без суттєвих змін відповідні декрети РНК РРФСР» [303, с. 149], а й зворотний зв'язок. А саме, що українські напруження в галузі революційної законності «через Український проект КПК 1921 р., оснований на судовій практиці (...) увійшли потім в КПК РРФСР, який, у свою чергу, став зразком для кодексів інших союзних республік» [303, с. 149].

І у Центрі в жовтні 1917 р., і в Україні в березні–квітні 1919 р. створення радянської пенітенціарної системи почалося з ліквідації тюремних інституцій попередньої влади і звільнення чиновників колишнього Міністерства юстиції Директорії. На початку квітня 1919 р. Народний комісаріат юстиції України виніс постанову «Про ліквідацію всіх відділів колишнього Міністерства юстиції». «Всі, до цього часу не ліквідовані відділи колишнього МЮ, – йшлося в ст. 36 Постанови, – вважаються ліквідованими з 30 березня цього року». На службі були залишені лише працівники архітектурного відділу Головного управління місцями ув'язнення і склад конвойної охорони [215].

У травні 1919 р. тюремно-каральний відділ НКЮ Української СРР підготував проект «Статуту про осіб, які утримуються під вартою». Основні положення в Статуті свідчать про не лише організаційні принципи керівництва місцями ув'язнення, а й про завдання місць позбавлення волі, основні форми виправно-трудового впливу на ув'язнених у місцях позбавлення волі та інші питання, які мали велике практичне значення для діяльності виправно-трудових закладів в Україні.

Того ж 1919 р. була перша спроба розробити нове виправно-трудове законодавство України. Йдеться про проект Статуту «Про утримуваних під вартою». У своїй доповіді про основні принципи розробки Статуту начальник тодішнього Тюремно-карального відділу НКЮ УРСР Брольницький вказував на потребу піддати корінній реформі весь старий тюремний лад.

16 травня 1919 р. укладено остаточний варіант основних положень Статуту. У ньому було 15 розділів:

1. Положення про центральне і місцеве управління місцями позбавлення волі.

2. Мета розташування осіб, які перебувають під слідством, і засуджених у місцях позбавлення волі.

3. Налагодження робіт у місцях позбавлення волі.

4. Культурно-освітня діяльність.

5. Лікарсько-санітарна частина.

6. Патронаж.

7. Про задоволення релігійних потреб в'язнів.

8. Постачання місць ув'язнення різного роду продовольством.

9. Розподіл в'язнів за категоріями.

10. Заходи заохочення і покарання.

11. Внутрішній розпорядок у місцях ув'язнення.

12. Положення про фінансову частину управління місцями ув'язнення.

13. Про відділ законодавчих передбачень при ЦТКВ.

14. Про організаційно-інструкторський відділ ЦТКВ.

15. Декрет про організацію корпусу конвойної і тюремної охорони [див.: 215].

Лишень перелік розділів свідчить про намагання поєднати усі функції покарання: карну, запобіжну, виховну, – можливо, з певним ухилом до виховної функції. Переважала думка, що кримінальні злочинці є «соціально близькими», а їхнє кримінальне минуле – це тяжка спадщина царського та буржуазного режимів. За вміло поставленої роботи вони можуть стати повноцінними членами суспільства. Ці ж оптимістичні настрої зберігалися принаймні до початку 1930-х рр.

На 1 січня 1921 року на території України в розпорядженні каральних відділів було 93 в'язниці. Кількісно за губерніями:

Харківська – 9, Київська – 11, Полтавська – 12, Чернігівська – 11, Катеринославська – 7, Олександрівська – 3, Волинська – 7, Подільська – 11, Донецька – 8, Миколаївська – 3, Одеська – 6, Кременчуцька – 5 [298, с. 19].

Тим часом у сусідній РРФСР ухвалено постанову РНК РРФСР від 25.07.1922 р. «Про підпорядкування всіх місць ув'язнення НКВС РРФСР».

Після утворення СРСР (30 грудня 1922 р.) Народні Комісаріати Внутрішніх Справ залишалися у республіканському підпорядкуванні, загальносоюзний НКВС був утворений лише 1934 року.

У 20-х рр. покарання в Україні виконували декілька відомств, а саме: Центральний виправно-трудоий відділ у складі НКЮ, Головне управління примусових робіт у складі НКВС, Головне управління міліції. Політика ж союзної держави була спрямована на централізацію пенітенціарної системи, що передбачало створення єдиної системи місць позбавлення волі, єдиного центрального державного органу управління та законодавства.

На вересень 1923 р. в новоутвореному Союзі РСР налічували 355 місць ув'язнення, де тримали 79 947 осіб, із них 4,8% – засуджені за державні злочини [213, с. 79].

Окрім власне місць позбавлення волі для осіб, що вчинили кримінальні злочини, за які їх засудив суд, існували й місця превентивного ув'язнення, так би мовити, за класовою ознакою.

На початку 20-х років в СРСР функціонувало 5 типів таборів: табори примусових робіт особливого призначення, загального типу, виробничі, для військовополонених, розподільники. Проте така класифікація була умовною. Ці табори, безумовно, були «засобом класового примусу». Їхнє основне завдання – ізоляція з метою знешкодження, а не виправлення. Якщо кримінальних злочинців влада розглядала як «соціально близьких» – людей, які заплуталися в складних життєвих обставинах, з яких можна і навіть потрібно виховувати свідомих будівників соціалізму, то особи, визнані «класовими ворогами», на таку перспективу сподіватися не могли.

Прикладом був Соловецький табір примусових робіт особливого призначення (рос. СЛОН). Він став зразком будівни-

цтва мережі таборів. Особливі (концентраційні) табори підпорядковувалися Наркомату внутрішніх справ, а згодом створеному відділу у складі НКВС РРФСР.

Безпосереднє керівництво пенітенціарними установами покладали на губернські адміністративні відділи, що перебували в подвійному підпорядкуванні, оскільки звітували президіям губернських виконавчих комітетів і ГУМУ НКВС РРФСР. Діяльність ГУМУ була регламентована Тимчасовим положенням від 3 листопада 1922 року.

Від часу, коли пенітенціарні функції НКЮ фактично повністю перебрав на себе НКВС (6 грудня 1922 р.), російська радянська пенітенціарна система стала складовою каральної системи держави й засобом боротьби з «класовим ворогом». Остання обставина (за О. Пташинським) започаткувала другий період у формуванні пенітенціарної системи [246, с. 13]. Тоді у складі НКВС РРФСР було створене Головне управління місць позбавлення волі. Керівництво виправними установами на місцях здійснювали губернські управління, що діяли на правах підвідділів губвиконкомів.

1923 р. у підпорядкування ГУМУ НКВС РРФСР і його органів на місцях перейшла значна частина арештних будинків при міліції, які перейменовували в будинки попереднього ув'язнення [312, с.13].

Перший загальносоюзний законодавчий акт у галузі карної і виправно-трудової політики «Основні початки карного законодавства СРСР» ухвалив ВЦВК СРСР 31 жовтня 1924 р. [109].

За російським радянським, а згодом й загальносоюзним, зразками будувала свою діяльність Радянська влада союзних республік, зокрема й УСРР. Правовою основою розвитку української радянської пенітенціарної системи від другої половини 1920-х рр. став Виправно-трудовий кодекс УСРР, що його 27 жовтня 1925 р. затвердив ВУВЦК [93]. Він декларував головні принципи виправно-трудового права: розвиток мережі трудових колоній, відмова від місць ув'язнення тюремного типу (тюремне ув'язнення як форма покарання скасовано ще 1920 р.), обов'язковість праці засуджених, режим відбування покарань організовували на гуманних засадах, застосування

т. зв. прогресивної системи покарання (тобто поступове заохочування і полегшення режиму для тих, хто «став на шлях виправлення»), однак жорстка ізоляція для небезпечних злочинців тощо.

Виправно-трудовий кодекс УСРР 1925 р. також закріпив установлену систему управління органами, що виконували покарання. Загальне керівництво ними здійснював НКВС УСРР, до структури якого належало Управління виправно-трудових установ. 1927 р. управління утворювали такі інспекції: адміністративно-пенітенціарна; виробнича; фінансова та господарська; культурно-просвітницька; конвойної сторожі [339, с. 8–9].

Серед місць ув'язнення, які передбачав Кодекс, переважали установи, де засуджених тримали без суворої ізоляції від суспільства. Провідним принципом перевиховання в таких установах проголошували працю. До них належали: будинки попереднього ув'язнення (для тих, хто перебував під слідством), будинки примусових робіт (допри, від рос. *дом общественных принудительных работ*), сільськогосподарські трудові колонії, реформаторії для неповнолітніх правопорушників [282, с. 111].

Поряд з реформаторіями в Україні від 1924 р. діяли трудові комуни ОДПУ та Наркомату освіти УСРР [339, с. 9]. Це були виправні установи інтернатного типу. В комуни направляли дітей віком від 10 до 18 років, затриманих за жебракування, безпритульних та правопорушників. Діяльність такого роду комун пов'язана з ім'ям А. С. Макаренка.

І тільки один вид установ з виконання покарань – ізоляторів спеціального призначення – передбачав позбавлення волі в умовах суворої ізоляції осіб, засуджених за найбільш тяжкі злочини, зокрема за всі злочини, що їх скоїли класово ворожі елементи [282, с. 112]. Характерною ознакою визначення режиму відбування покарань стало домінування класового принципу.

Виправно-трудовий кодекс 1925 р., який містив 22 глави і 197 статей, передбачав центральні і місцеві органи виправно-трудової справи, спостережні і розподільчі комісії, регламентував порядок відбування покарання, правила й ре-

жим у виправно-трудових установах, організацію допомоги ув'язненим і звільненим з ВТУ. Крім того, ВТК УСРР формально встановлював, що заходи соціального захисту мають на меті запобігати злочинам, вони не повинні завдавати фізичних страждань чи принижувати людську гідність, оскільки спрямовані не на помсту й кару, а несуть виховний вплив на засудженого. Важливе місце в Кодексі було відведено питанням культурно-освітньої роботи у виправно-трудових установах. Її мали спрямовувати на підвищення рівня політичної і правової свідомості засуджених.

Однак реально все виглядало по-іншому. Організація діяльності виконання покарань керувалася відомчими інструкціями НКВС УСРР, які були далекі від гуманізму. Відповідно, посилювалася каральна функція, а не виправно-трудова.

На початок 1926 р. у підпорядкуванні НКВС УСРР перебувало 58 місць позбавлення волі. Крім того, функціонували 42 сільськогосподарські колонії [310, с. 31].

Постанова ЦВК і РНК СРСР від 6 листопада 1929 р. «Про зміни статей 13, 18, 22, 33 Основ кримінального законодавства СРСР та союзних республік» вводила нову міру соціального захисту – позбавлення волі у виправно-трудових таборах (ВТТ) віддалених місцевостей СРСР.

Адміністрація ВТТ отримала змогу визначати порядок застосування заходів зоохочення та стягнення, порядок придбання продуктів харчування і предметів першої необхідності, надання побачень тощо. Начальникам ВТТ було надано право самостійно видавати нормативні акти, здатні впливати на забезпечення виробничо-господарської діяльності та підтримання необхідного правопорядку серед засуджених [див.: 215].

Згідно з постановою ЦВК і СНК СРСР «Про ліквідацію Народних комісаріатів внутрішніх справ союзних і автономних республік» (15 грудня 1930 р.) припинили свою діяльність Народні комісаріати внутрішніх справ союзних республік [246, с. 15]. Місця ув'язнення, які до того перебували у підпорядкуванні НКВС, організація заслання із примусовими роботами та примусові роботи без тримання під вартою перейшли під керівництво Народних комісаріатів юстиції союзних і автономних республік. ГУ ВТУ підпорядковувалися крайові, обласні управління автономних республік.

Організаційно-структурні зміни кримінально-виконавчої системи у сталінський період безпосередньо залежали від змісту загальнодержавної політики. У 1930-х рр. в СРСР почали змінюватися основні пріоритети виправно-трудової політики: принципи виправлення та перевиховання засуджених в умовах суспільно-корисної праці були замінені на – застосування суворого покарання за скоєння злочину в умовах ізоляції від суспільства. Цей процес супроводжували реорганізація системи органів і установ виконання покарань у напрямі посилення умов тримання засуджених з одного боку й перетворення цієї системи на потужний засіб виконання народногосподарських завдань (будівництво каналів, залізниць, гідроелектростанцій) – з іншого. В умовах розгорнутого соціалістичного будівництва безоплатна, по суті, праця т. зв. з/к («заключених») стала потужним трудовим ресурсом індустріалізації в СРСР.

Починаючи від 1930 р., ізолятори спеціального призначення і будинки примусових робіт (допри) підлягали ліквідації. Кримінальне покарання у виді позбавлення волі почали відбувати у виправно-трудових таборах, відповідно до Постанови РНК СРСР від 07 квітня 1930 р. про затвердження «Положення про виправно-трудові табори».

Цей документ встановлював чіткий поділ на місця позбавлення волі в окремих місцевостях СРСР і на місця позбавлення волі в загальних місцях ув'язнення. Строк покарання до 3-х років відбували у загальних місцях ув'язнення, а від 3 до 10 років – у ВТТ.

Оскільки на території України виправно-трудових таборів на цей час не існувало, єдиним типом місць позбавлення волі у республіці стали виправно-трудові колонії.

Самостійні підсистеми становили установи тюремного типу (строкові та слідчі тюрми), а також трудові колонії для неповнолітніх і дитячі виховні колонії.

10 січня 1930 р. постанова ВЦВК і РНК РРФСР встановила порядок виселення і заслання осіб, відповідно до судових вироків. Згідно з вказаною Постановою запроваджували два види заслання – просте і поєднане з примусовими роботами в тих ж таки виправно-трудових таборах. Документ передбачав певні види: а) виселення з місця, де особа проживає, із за-

бороною проживання в окремих місцевостях або без такої; б) заслання в певну місцевість (просте заслання); в) заслання в певну місцевість, поєднане з примусовими роботами. Останній вид заслання застосовували до 1958 р. включно. Засуджених направляли у заслання під конвоем або в окремих випадках – з дозволу прокурора – самотійно.

Таким чином значна частина громадян УСРР відбувала встановлене в радянському суді покарання за межами союзнаї республіки – у виправно-трудовах таборах Півночі та Далекого Сходу, де була постійна потреба робочих рук.

У 1930–1940-і роки виправно-трудові табори стали основним місцем відбування покарання. Керівництво їхньою діяльністю від 25 квітня 1930 р. здійснювало Управління таборів ОДПУ СРСР (з жовтня 1930 р. – Головне управління таборів), а з 1934 р. – Головне управління виправно-трудовах таборів, трудових поселень і місць ув'язнення НКВС СРСР (рос. – ГУЛАГ).

Як зазначають Д. В. Калюжний та Л. В. Плигін, «створенню загальносоюзного НКВС передувала напружена боротьба між ОДПУ, НКВС та НКЮ за право розпоряджатися долями ув'язнених: ці відомства побачили відчутний прибуток від експлуатації праці позбавлених волі і кожне намагалося підпорядкувати в'язничну систему тільки собі» [204, с. 148].

Цивільна пенітенціарна система Народних комісаріатів юстиції союзних республік не могла впоратися з великою кількістю засуджених за політичні злочини, відтак її замінила парамілітарна структура під егідою ОДПУ. У подальшому місця позбавлення волі були передані у підпорядкування НКВС СРСР. У передвоєнний період 1930-х – поч. 1940-х рр. правове регулювання роботи місць ув'язнення остаточно набуло вузько відомчого характеру.

Функціями ГУЛАГу стали тримання засуджених та ізоляція «неблагонадійних елементів», використання робочої сили у таборах, відкриття нових табірних комплексів тощо. Керував ГУЛАГом М. Берман.

До структури ГУЛАГу належали політуправління, управління кадрів, управління охорони та режиму, відділи лісозаготівель, капітального будівництва, сільського господарства тощо. Наприкінці 30-х років було утворено спеціальні головні

управління – Дальстрой, ГУШосДор та ін. ГУЛАГ мав власне судове відомство НКВС (МВС), лагколегії (лагсуди).

Безпосередньо у системі ГУЛАГу були й такі управління: гірничо-металургійної промисловості; видобутку коштовних металів; гідротехнічне і залізничне об'єднання; будівництва хлібмістечок і підприємств паливної промисловості; видобутку та виробництва азбесту і слюди; будівництва авіаційних заводів, аеродромів і системи протиповітряної оборони; загальне управління таборами і дитячими колоніями; лісової промисловості та ін. [310, с. 44].

Табори мали свої автономні підрозділи охорони. Від осені 1939 р. ГУЛАГу підпорядковувалися трудові колонії для неповнолітніх, дитячі приймальники-розподільники та пересильні тюрми.

На середину 1940-х років у системі ГУЛАГу налічували кілька сотень табірних комплексів. У той період керівництво місцями позбавлення волі в Наркоматі внутрішніх справ УРСР (як і в НКВС СРСР) здійснювали декілька структурних органів. Окремими табірними пунктами, транзитно-пересильними пунктами, виправно-трудовими колоніями, інспекціями виправно-трудових робіт керувало управління виправно-трудових таборів і колоній. Виховно-трудовими і виховними колоніями – відділ трудових колоній (ВТК), який виступав як самостійна структура Наркомату.

Соціалістична держава активно використовувала безплатний трудовий ресурс не лише дорослих злочинців, а й неповнолітніх правопорушників.

1930 року трудові будинки для неповнолітніх перетворили у школи фабрично-заводського учнівства (далі – школи ФЗУ). Вони первісно перебували під керівництвом Наркомату юстиції, а з 1934 р. перейшли у підпорядкування відновленого НКВС. До шкіл ФЗУ скеровували, на підставі вироків суду, постанов комісій у справах неповнолітніх та інших уповноважених на те органів, неповнолітніх правопорушників віком від 15 р. до 18 р. В. В. Россіхін зазначає, що було передбачено три типи таких шкіл: закриті – для особливо запущених неповнолітніх правопорушників; напіввідкриті – для неповнолітніх із меншим рівнем соціальної занедбаності, а також переведених

зі шкіл закритого типу; відкриті – для осіб з незначною соціальною занедбаністю або переведених зі шкіл інших видів і визнаних значною мірою перевихованими через застосування до них виховних заходів [253, с. 140].

1939 року гостро постало загальне питання ліквідації дитячої безпритульності й бездоглядності. НКВС УРСР видало Наказ «Про організацію дитячих приймальників-розподільників НКВС в областях Західної України». Було поставлено вимогу в найстисліші терміни «організувати в областних центрах Західної України – городах Львові, Станіславові, Луцьку, Тернополі, Рівно й Дрогобичі – детские приемники-распределители НКВД» [40, 280]. На виконання наказу почали створювати дитячі приймальники-розподільники.

Відбували покарання неповнолітні й у трудових колоніях. 21 червня 1943 р. на базі Відділу колоній для неповнолітніх Управління виправно-трудовами колоніями ГУЛАГу був утворений Відділ боротьби з дитячою безпритульністю та бездоглядністю НКВС СРСР [227, с. 211].

У середині 30-х рр. затверджено нові Кримінальні кодекси союзних республік (1934 р. – УСРР, 1935 р. – РРФСР та ін.), які передбачали суттєве зниження віку, з якого наступала кримінальна відповідальність. Відповідно до їх положень, неповнолітні, починаючи з 12-річного віку, причетні до вуличних крадіжок, завдання важких тілесних ушкоджень або вбивств, несуть кримінальну відповідальність. Цей закон дав початок іншим нормативним документам, що регламентували кримінальну відповідальність неповнолітніх, таким як Укази Президії Верховної Ради Союзу «Про притягнення до кримінальної відповідальності неповнолітніх» [115, с. 233], «Про відповідальність за самовільне покинення учнів ремісничих і залізничних училищ і за порушення дисципліни, а також самовільне покинення школи» [115, с. 234], «Про притягнення до кримінальної відповідальності неповнолітніх з 14-річного віку за всі злочини» [115, с. 234], «Про притягнення до кримінальної відповідальності неповнолітніх не тільки за навмисні злочини, а й за злочини з необережності» [115, с. 234] та ін.

У серпні 1936 р. систему виправно-трудових установ доповнено в'язницею, що виконувала роль слідчих ізоляторів

і підпорядковувалася тюремному управлінню [312, с. 14]. В Україні число таких в'язниць було значним, вони діяли в обласних і районних центрах. Установи тюремного типу (звичайні та слідчі в'язниці) створювали і ліквідовували тільки за наказом наркома НКВС СРСР. Керівництво ними здійснювало створене у складі НКВС СРСР на початку 1939 р. Головне тюремне управління (ГТУ).

Заступник Народного комісара внутрішніх справ СРСР комісар державної безпеки 3-го рангу В. Меркулов 23 жовтня 1939 р. підписав Наказ № 001289 «Положення про Головне тюремне управління НКВС ССРСР» [33] (два нулі на початку номера наказу означають його цілковиту таємність, – Г. С.)

У Положенні було зазначено:

Головне тюремне управління входить до складу Народного комісаріату внутрішніх справ Союзу РСР.

Головне тюремне управління керує всіма тюрмами Союзу РСР.

Начальник Головного тюремного управління безпосередньо підпорядковується Народному комісаріату внутрішніх справ Союзу РСР і його заступникам.

У своїй роботі Головне тюремне управління керується законодавством Союзу РСР, наказами Народного комісаріату внутрішніх справ Союзу РСР і діючими Положеннями.

Роботу з керівництва тюрмами Головне тюремне управління здійснює через тюремні управління, відділи і відділення НКВС союзних і автономних республік, управління НКВС країв і областей.

До структури Головного тюремного управління належать: політичний відділ, перший (оперативний) відділ, другий відділ (відділ кадрів), третій (експлуатаційно-будівельний) відділ, четвертий відділ (відділ постачання), санітарна інспекція, мобілізаційна інспекція, загальна інспекція при начальнику управління, секретаріат [33, с. 211].

Режим тримання у звичайних та слідчих в'язницях регламентували Положення «Про тюрми НКВС для утримання підслідних» [72] і «Про тюрми Головного управління державної безпеки» (ГУДБ) для засуджених» (обидва датовані 1939 р.). Останні поділяли усі в'язниці на п'ять категорій.

Основною і найбільш поширеною категорією в'язниць у СРСР були загальні в'язниці для утримання підслідних ув'язнених. У цих закладах тримали підслідних й підсудних за рішенням слідчого органу або суду як запобіжний захід тримання під вартою. У загальних тюрмах могли перебувати всі підслідні ув'язнені, незалежно від того, який слідчий чи судовий орган провадив справу (прокуратура, суд, НКВС) і за якою статтею Кримінального кодексу висунене обвинувачення, проте статті мали підпадати під дозвіл застосування міри запобіжного заходу – взяття під варту.

Тут тримали:

- засуджених, які оскаржували вирок у касаційному суді;
- засуджених, які чекали на відправлення в інші місця позбавлення волі для відбування покарання;
- засуджених, тимчасово переведених з іншої тюрми, табору, колонії для надання свідчень, у зв'язку з проведенням слідства в інших справах;
- засуджених для переведення у виправно-трудові табори, колонії, але залишених у тюрмі на господарських роботах.

Іншою категорією в'язниць для тримання підслідних ув'язнених були внутрішні тюрми НКВС республік і УНКВС областей. Організовували їх зазвичай тільки в будівлях НКВС і УНКВС республік та областей, а також у будівлях великих міських відділів НКВС. Як виняток допускали організацію відділень внутрішніх тюрем поза будівлями НКВС і УНКВС – у тому разі, коли розміри будівель не дозволяли довести ємність внутрішньої тюрми до потрібного ліміту в'язнів. У внутрішніх тюрмах та їх відділеннях тримали тільки підслідних й підсудних в'язнів, яких звинувачували у контрреволюційних злочинах, слідство у справах яких вели органи державної безпеки.

Підставою для тримання у внутрішніх тюрмах були такі документи:

- а) для осіб, які раніше перебували під слідством, – копія і постанови слідчого органу про вибір запобіжного заходу (арешт), складені відповідно до КПК і які санкціонував прокурор;
- б) для засуджених – копія вироку суду або рішення Особливої наради при НКВС СРСР про позбавлення волі. Перелічені

документи мали бути завірені підписом уповноваженої особи і скріплені гербовою печаткою відповідного судового або слідчого органу.

Внутрішні тюремні камери створювалися тільки для осіб, які перебували під слідством органів НКДБ при окружних, міських і великих районних відділах (відділеннях) НКДБ, а також при деяких транспортних і водних відділах (відділеннях) НКДБ, що передбачали окремі накази НКДБ СРСР за умови, що за місцем розташування немає загальної тюрми НКВС або внутрішньої тюрми НКДБ.

Внутрішні тюрми і внутрішні тюремні камери виступали самостійними структурними частинами органів НКДБ, які підпорядковувалися керівництву органів НКДБ, при якому вони діяли, і начальнику відповідного відділу «А» НКДБ-УНКДБ.

Структурно-організаційну діяльність внутрішніх тюрем і внутрішніх тюремних камер на завершальному етапі війни та у післявоєнний період регламентувало положення «Про внутрішні тюрми і внутрішні тюремні камери НКДБ СРСР» від 22 березня 1944 р. № 00101 [47].

Залежно від ліміту і місця розташування внутрішні тюрми поділялися на три категорії, а внутрішні тюремні камери – на дві.

Для виконання поставлених завдань перед внутрішніми тюрмами створювали служби:

- служба охорони і режиму;
- оперативний облік засуджених;
- фінансово-господарська частина;
- санітарна частина.

Апарат внутрішніх тюремних камерах становила охорона, оперативний облік, забезпечення і медико-санітарне обслуговування засуджених.

Третя категорія – центральні в'язниці ГУДБ для тримання підслідних. Вони безпосередньо підпорядковувалися Головному тюремному управлінню. Це була невелика кількість тюрем, в яких тримали такий же контингент, як і у внутрішніх тюрмах. До цього типу належали внутрішня тюрма ГУДБ (в Лефортово) і декілька тюрем у Москві.

Четверта категорія – в'язниці ГУДБ для тримання засуджених особливо небезпечних державних злочинців. Вони та-

кож безпосередньо підпорядковувалися Головному тюремному управлінню. Особливо небезпечними злочинцями вважали «шпигунів, диверсантів, терористів, троцькістів, правих, меншовиків, есерів, анархістів, націоналістів, білоемігрантів, учасників інших антирадянських організацій і груп, осіб, які становлять небезпеку через свої антирадянські зв'язки і ворожу діяльність, тих, що перебувають у висланні на поселеннях і скоїли там кримінальні злочини (крадіжку, хуліганство тощо). У разі засудження їх до позбавлення волі підлягали направленню для відбування строку покарання в Особливі табори і Особливі тюрми» [30, с. 264].

П'ята категорія – спеціальні тюрми НКВС СРСР і УНКВС для тримання засуджених ув'язнених, яких використовували за спеціальним призначенням. Дислокацію в'язниць обумовлювало місцезнаходження відповідних виробничих підприємств і науково-дослідних інститутів, на яких працювали ув'язнені (спеціалісти й учені) [283, с. 740]. Це сумнозвісні «шаражки», яких описував О. І. Солженіцин у «Круге первом».

Активно застосовувалось в СРСР у 1920–30-х рр., хоча й не отримало широкого розголосу, примусове лікування та ізоляцію «бунтарів» у психіатричних лікарнях. До 1945 р. функції в'язниць, зокрема й для українських політв'язнів, виконували окремі відділки звичайних психіатричних лікарень системи Народного комісаріату охорони здоров'я.

Головне тюремне управління НКВС СРСР було реорганізоване в Тюремне управління (наказ № 00212 від 26 лютого 1941 р.) з відповідними відділеннями в структурі обласних УНКВС [див.: 285].

Пенітенціарну систему новоприєднаних західних областей УРСР від осені 1939 р. організовували за загальним радянським взірцем. Вона об'єднувала органи нагляду, карно-виправні заклади (тюрми, де тримали осіб, які перебували під слідством за звинуваченнями у вчиненні кримінальних злочинів), а також внутрішні тюремні камери (ізолятори), в яких тримали до винесення судового вироку осіб, виокремлених за політичною і особливою соціальною небезпекою.

Під радянський зразок «перепрофілювали» всі колишні польські тюрми. Правовою основою їх функціонування стало

«Положення про тюрми НКВС СРСР для утримання підслідних», затверджене наказом НКВС СРСР 28.07.1939 р. [72].

У п. 2 Положення було зазначено, що тюрми створюють у союзних, автономних республіках і УНКВС країв та областей, а керівництво ними здійснює Головне тюремне управління НКВС СРСР через тюремні відділи (відділення) при УНКВС [72, с. 3].

Статус Головного тюремного управління та його структур при управліннях НКВС на місцях визначав наказ НКВС СРСР «Про оголошення Положення про Головне тюремне управління НКВС СРСР» від 27.10.1939 р. [33], а штат особового складу тюрем – наказ Наркома внутрішніх справ СРСР «Про оголошення штатів загальних тюрем НКВС СРСР» від 25 грудня 1939 р. [73].

Наказами НКВС СРСР від 11 та 25 грудня 1939 р., 6 серпня, 7 і 20 вересня 1940 р. здійснено створення тюремної системи в західних областях, Північній Буковині та Бессарабії [151, с. 127].

На початок війни з Німеччиною у західних областях УРСР діяло 26 тюрем попереднього слідства і дві внутрішні тюремні камери, а саме:

- чотири тюрми у Волинській області (Луцьку зі штатом 105 осіб і лімітом в'язнів 640 осіб; Володимир-Волинському – відповідно на 44/115 осіб; Ковелі – на 68/237 осіб; Острозі – на 62/178 осіб);

- чотири – у Дрогобицькій області (Дрогобичі – на 48/137 осіб; Перемишлі – на 59/170 осіб; Самборі – на 66/276 осіб; Стрию – на 68/227 осіб);

- чотири – у Львівській області (Львові – три на 190/1151, 74/270 і 73/300 осіб; Золочеві – на 83/360 осіб та внутрішня камера у Львові на 21/40 осіб);

- три – у Рівненській області (Рівному – дві на 72/247 і 48/185 осіб; Дубно – на 109/572 особи);

- три – у Станіславській області (Станіславі – на 114/472 особи; Коломиї – 56/200 осіб; Печеніжині – на 42/100 осіб);

- чотири – у Тернопільській області (Тернополі – 96/446 осіб; Чорткові – на 66/275 осіб; Бережанах – 60/250 осіб; Кременці – на 56/200 осіб);

– чотири – у Чернівецькій області (Чернівцях – дві на 128/700 і 46/160; Хотині – на 42/100; Сторожинці – 41/60; внутрішня тюремна камера у Чернівцях на 40/160 осіб) [176, 482–483].

Таким чином, загальна наповнюваність західноукраїнських тюрем формально становила 7588 осіб зі штатом обслуговування чисельністю 1977 осіб. Тим самим співвідношення персоналу (з урахуванням і наглядачів, і управлінського апарату) і ув'язнених було приблизно 1 до 4. Втім, у багатьох місцях позбавлення волі ця цифра суттєво зростала – під час чергових депортацій та боротьби з українськими націоналістами.

Загалом в СРСР станом на 20 березня 1940 р. функціонувало 492 тюрми, в яких відбувало покарання 438 819 осіб, із них 265 тюрем (257 933 ув'язнених) – на території РРФСР, а 277 (180 886 ув'язнених) на території інших союзних республік, зокрема 60 тюрем (75 783 ув'язнених) – на території Української РСР [284, с. 115–116]. Як уже було вказано, 26 (плюс дві внутрішні тюремні камери, відтак разом 28 одиниць) з 60 українських тюрем, тобто майже половина від загальної чисельності, діяли у західних областях. Натомість тут не діяли ВТТ і ВТК; найближчим українським виправно-трудовим табором, куди могли потрапити західноукраїнські засуджені, був вінницький.

Спільним наказом НКВС і НКДБ УРСР від 12.03.1941 р. всі в'язниці загального типу НКВС було передано в підпорядкування НКДБ, а в структурі НКВС УРСР залишилися лише тюрми, в яких утримували арештованих, проти яких тривали слідчі дії, враховуючи й усі тюрми на території західних областей [176, с. 483].

З початком німецько-радянського протистояння з території України й інших західних регіонів СРСР усі місця позбавлення волі евакуювали з причин можливої окупації. Певну частину осіб, засуджених за вчинення нетяжких злочинів, було звільнено з місць позбавлення волі й скеровано на фронт.

Окупаційна німецька влада в Україні та її поліційні структури користувалися переважно тими в'язничними потужностями, що залишилися від радянської влади (як було вказано вище, 60 об'єктів). Однак до них були додані щонайменше два

десятки нових місць позбавлення волі. Проте у західних областях їх кількість навіть дещо зменшилася.

Доктор історичних наук Т. В. Вронська і доктор історичних наук О. Є. Лисенко, узагальнивши джерела, з певними застереженнями стверджували, що «на окупованій території України діяло 86 великих і середніх тюрем: Вінницька область – 4, Волинська – 11 (було 4 радянських), Дніпропетровська – 4, Дрогобицька – 2 (було – 4), Житомирська – 4, Запорізька – 2, Кам'янець-Подільська (Хмельницька) – 1, Київська – 5, Кіровоградська – 2, Львівська – 3 (було – 4), Миколаївська – 3, Одеська – 3, Полтавська – 6, Ровенська (Рівненська) – 2 (було – 3), Станіславська (Івано-Франківська) – 3 (стільки ж), Сумська – 3, Тернопільська – 3 (було – 4), Харківська – 4, Херсонська – 6, Чернівецька – 4 (було стільки ж), Чернігівська – 5, Кримська АРСР (АР Крим) – 8. Відсутня інформація про наявність тюрем на території Сталінської (Донецької) області» [164, с. 94].

Втім, робити висновки про зменшення рівня кримінальної злочинності у західноукраїнських областях за умов німецької окупації бачиться невинуватим. В умовах війни багатьох засуджених (особливо – за політв'язнів) знищували за законами воєнного часу; окрім того, на окупованій території функціонували численні концентраційні табори та гетто.

Після повернення в Україну Червоної армії радянській владі довелося відбудовувати і відновлювати колишню пенітенціарну систему. Втім, були й певні нововведення, пов'язані з воєнним часом.

19.04.1943 р. видано Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про міри покарання для німецько-фашистських злочинців, винних у вбивствах і катуваннях радянського цивільного населення та полонених червоноармійців, для шпигунів і зрадників Батьківщини з числа радянських громадян і для їх пособників». Він мав гриф «не для друку» і встановлював такий вид кримінального покарання як позбавлення волі у виді каторжних робіт на строк від 15 до 20 років. До цієї категорії підсудних здебільшого потрапили фашисти та ті їхні «посібники», які безпосередньо розправлялися з радянськими людьми. Їх тримали у спеціальних в'язницях і таборах, переважно за межами Української РСР.

11.07.1943 р. Л. П. Берія підписав наказ № 00968 «Про організацію відділень каторжних робіт при ВТТ НКВС». Було розроблено Тимчасову інструкцію, що визначала порядок обліку та етапування засуджених до каторжних робіт у спеціально організованих за наказом НКВС СРСР відділеннях у Воркутлазі, Норильлазі, Дальстрої та Карагандинському ВТТ.

У категорії підозрюваних опинилося мало не все населення Західної України, яке мало «необережність» приязно зустрічати німецького окупанта влітку 1941 р., а з осені 1942 р. – підтримувати структури УПА. Відповідно до Наказу № 007878/42 по НКВС Союзу РСР від 22.06.1944 р. «Про ліквідацію саботажу в Україні і про контроль над командирами і червоноармійцями, мобілізованими із визволених областей України», а також низку інших наказів, західні українці, схоже до мешканців інших республік і областей, що увійшли до складу Союзу РСР протягом 1939–1940-го рр., підпали під нову – тепер уже повсюдну – хвилю радянських репресій.

1944 р. у виправно-трудових установах було створено спеціальну службу нагляду за поведінкою засуджених. Її створення сприяло підтриманню правопорядку в установах, зміцненню дисципліни й організованості серед засуджених.

Для засуджених до каторжних робіт встановлювали одяг спеціального зразка, особливого кольору і з нашивкою особистого номера ув'язненого. Протягом першого року ув'язнення засуджених до каторжних робіт позбавляли права листування та отримання преміальних. У наступні роки, залежно від поведінки каторжника, начальник табору міг дозволити певні послаблення [227, с. 235–236]. Такий вид покарання як каторга діяв до 1953 р.

Засуджених до каторжних робіт тримали також у в'язницях. Вони підлягали суворій ізоляції від інших ув'язнених, зокрема й від засуджених за особливо небезпечні злочини. Камери для тримання каторжників виділяв начальник в'язниці, особисто перевірявши на предмет міцності заборів і зручності нагляду [227, с. 236].

У повоєнний час правове становище ув'язнених регулювала також «Інструкція з режиму утримання ув'язнених у виправно-трудових таборах і колоніях МВС СРСР», оголошена наказом МВС

від 24 березня 1947 р., відповідно до якої засуджені на строк від 3-х років і вище відбували покарання у виправно-трудових таборах, а засуджені до 3-х років – у виправно-трудових колоніях [227, с. 259]. Інструкція передбачала до загального режиму тримання ув'язнених додати посилений з подвійною ізоляцією, підвищеною дисциплінарною відповідальністю і посиленою охороною. Іншими важливими нормативними актами післявоєнного часу були Положення «Про трудові колонії для неповнолітніх» [288, с. 318] та Інструкція «Про режим утримання ув'язнених у строкових тюрмах» [288, с. 318].

Починаючи з кінця 1943 р., з Української РСР потягнулися на Північ та Далекий Схід конвої осіб, засуджених за законами військового часу.

У березні 1946 р. НКВС СРСР перейменовано в Міністерство внутрішніх справ СРСР, а Наркомати внутрішніх справ союзних і автономних республік – у республіканські міністерства. У листопаді 1946 р. у складі МГБ було утворено Особливу нараду [227, с. 238].

На 1 вересня 1949 р. загальносоюзну імперію виправних закладів МВС утворювали такі управління та органи:

- Головне управління таборів та колоній МВС СРСР, у підпорядкуванні якого було 69 виправно-трудових таборів, 518 виправно-трудових колоній, 55 пересильних тюрем та 7 особливих таборів. У МВС республік та МВС областей функціонували 32 управління таборів та колоній і 50 відділів виправно-трудових колоній. Крім того, в системі ГУЛАГу діяли 3005 інспекцій виправно-трудових робіт. Загальна штатна чисельність особового складу становила 293 763 осіб, зокрема 34 904 офіцери та 198 526 сержантів та рядових.

- Тюремне управління МВС СРСР, яке здійснювало керівництво 495 тюрмами. Загальна штатна чисельність – 47 070 осіб, зокрема 8 995 – офіцери та 27 815 сержантів і рядових.

- Відділ МВС СРСР боротьби з дитячою безпритульністю та бездоглядністю. Загальна кількість дитячих колоній та приймачів – 457. Штат – 34 847 осіб, зокрема 3 157 – офіцери, 4 857 – сержанти та рядові.

Відділ спеціальних поселень МВС СРСР, штат якого становив 9 956 осіб, з них 8 145 офіцерів і 1 674 – сержанти та рядові.

– Головне управління МВС СРСР з питань військовополонених та інтернованих громадян – 125 таборів та установ. Штат – 29 197 чоловік, з них 15 664 – офіцери, 10 884 – сержанти та рядові.

– Управління конвойних військ МВС СРСР, до якого належали 97 частин загальною чисельністю 92 247 осіб, з яких 8 343 – офіцери, 83 684 – сержанти та рядові.

– Військово-будівельні частини Головного управління промислового будівництва МВС СРСР, які утворювали 12 військово-будівельних полків, 16 окремих батальйонів. Загальна чисельність – 58 411 осіб, зокрема 4 088 офіцерів і 54 326 сержантів та рядових.

– Головне управління шосейних доріг МВС СРСР – а це 24 управління та відділи шосейних доріг МВС республік та УМВС областей, 15 управлінь магістральних доріг, різні трести, науково-дослідницькі установи та навчальні заклади. Штат – 88 909 осіб, з яких 2 547 офіцерів.

– Головне управління таборів промислового будівництва МВС СРСР, яке налічувало 25 виправно-трудових будівництв загальною чисельністю 82 267 осіб.

– Головне управління таборів гірсько-металургійних підприємств МВС СРСР. Воно командувало 7 виправно-трудовими таборами і 2 заводами із загальною кількістю працівників – 71 050, кількість офіцерів – 3 243.

– Головне управління таборів з будівництва залізниць МВС СРСР, якому підпорядковувалося 10 виправно-трудових таборів і будівництв та проектна організація «Заліздорпроект». Загальна кількість зайнятих – 58 270, кількість офіцерів – 15 644.

– Головне управління таборів гідротехнічного будівництва МВС СРСР (Головгідробуд), яке мало 8 виправно-трудових таборів і будівництв, проектне управління «Гідропроект», «Управління механізації». Загальна кількість працівників – 22 771, офіцерів – 5 685.

– Спеціальне головне управління МВС СРСР, яке контролювало видобуток алмазів та дорогоцінних металів (золота, платини). Йому підпорядковувалося 9 виправно-трудових таборів, шахти, трести, науково-дослідні інститути. Загальна кількість працівників – 146 734, офіцерів – 4 313.

– Головне управління будівництва Далекої Півночі МВС СРСР (Дальстрой), яке контролювало територію 2,5 млн кв. км. Мережа автодоріг – 2,5 тис. км, морський флот – 25 тис. тонн, річковий флот – 45 тис. тонн. Наявний власний повітряний флот. Загальна кількість працівників – 131 500.

– Головне управління «Єнісейбуд» МВС СРСР із загальною штатною кількістю 9 700 осіб, кількість офіцерів – 361, сержантів і рядових – 350.

– Головне управління військового забезпечення МВС СРСР, яке мало завдання забезпечувати усім необхідним війська, органи та ув'язнених у виправно-трудових таборах і колоніях, дитячих колоніях, таборах для військовополонених. Загальна штатна чисельність становила 15 159 осіб, зокрема 4 422 офіцери та 7 105 сержантів і рядових.

– Управління матеріально-технічного забезпечення МВС СРСР, яке мало загальну кількість зайнятих – 1 058, а офіцерів – 250.

– Відділ перевезень МВС СРСР із загальною кількістю працівників – 474, кількість офіцерів – 415, сержантів та вільнонайманих – 59.

– 3-й спеціальний відділ МВС СРСР, який здійснював оперативно-чекістське обслуговування підприємств та установ золото-платинової та алмазної промисловості Спеціального головного управління МВС СРСР. Штат – 221 осіб, з них 208 офіцерів.

– 4-й спеціальний відділ МВС СРСР, що організовував використання ув'язнених у науково-дослідницькій роботі та конструкторських бюро. Штат – 82 осіб, з них 70 офіцерів.

– 5-й спеціальний відділ МВС СРСР, який функціонував як виробничо-технічний відділ Міністерства з питань керівництва Дальбудом. Штат – 25 осіб, з них 24 – офіцери.

– 6-й спеціальний відділ МВС СРСР, організований забезпечувати видобування Б-6 (торію). Штат – 825 осіб, з них 165 офіцерів та 433 сержанти та рядові.

– 7-й спеціальний відділ МВС СРСР для роботи з питань «Єнісейбуду». Штат – 20 осіб, з них 19 офіцерів.

Плановий відділ МВС СРСР мав штат 56 осіб, з яких – 40 офіцерів» [310, с. 44–47].

До пенітенціарної структури у той період належали: 1. виправно-трудові колонії для тримання повнолітніх, засуджених до позбавлення волі на стислі терміни; 2. окремі табірні пункти для тримання повнолітніх, засуджених до позбавлення волі на термін три роки і більше; 3. трудові колонії для неповнолітніх засуджених до позбавлення волі; 4. в'язниці для засуджених до тюремного ув'язнення; 5. транзитно-пересильні пункти. У перші повоєнні роки «на базі відповідних лікувальних закладів» також розгорнули свою діяльність спеціальні психіатричні лікарні системи Міністерства внутрішніх справ СРСР [149, с. 440].

До 1948 р. існували також штрафні підрозділи (згодом заклади суворого режиму), в яких тримали злісних порушників порядку відбування покарання. Крім того, на території України у перші повоєнні роки було декілька підпорядкованих безпосередньо НКВС СРСР таборів. Задля контролю за їхньою діяльністю у складі НКВС УРСР створено спеціальний табірний відділ (контролював питання охорони і режиму тримання засуджених). Після закінчення відбудовних робіт на шахтах і заводах Донецької і Луганської областей та будівництва автостради Москва – Сімферополь ці табори були розформовані, і табірний відділ припинив своє існування. В'язні, підпорядковані Управлінню будівництвом Західної-Української дороги № 1, працювали на магістралі Проскурів (нині м. Хмельницький) – Тарнополь (нині м. Тернопіль) – Львів – Яворів.

У науковій літературі відмічено й той факт, що від 25 вересня 1939 р. до 28 червня 1941 р. діяв табір, у якому тримали польських військовополонених. (В. Ю. Васильєв). Спеціальні табори для німецьких військовополонених протягом 1943–1954 рр. діяли під егідою НКВС (МВС) на території 20 областей України. Мережа стаціонарних режимних установ для тримання військовополонених налічувала 44 стаціонарні табори МВС (у складі яких в різні часи перебували близько 270 табірних підрозділів), 2 окремі табірні відділення УМВС, а також 43 робочих батальйонів МВС СРСР. Саме ця категорія режимних установ виявилася найбільш чисельною за кількістю контингенту та розгалуженою за територією дислокації частиною української ланки радянської системи військового полону часів Другої світової війни [див.: 277].

У перші післявоєнні роки в усіх виправно-трудових таборах були встановлені два види режиму: загальний та посилений. На посиленому режимі тримали засуджених за контрреволюційні злочини, бандитизм, розбій, втечу з місць ув'язнення, а також рецидивістів. Систему місць позбавлення волі на той час становили виправно-трудові колонії для тримання неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі на стислі строки; окремі табірні пункти для тримання неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі на строк три роки й більше; трудові колонії для неповнолітніх, засуджених для позбавлення волі; в'язниці для засуджених до тюремного ув'язнення; транзитно-пересильні пункти; штрафні підрозділи (від 1948 р. – підрозділи суворого режиму); табори, що підпорядковувалися безпосередньо НКВС СРСР [315, с. 11].

Кримінально-виконавча система в західних областях України після їх звільнення від німецько-фашистських загарбників відтворювала довоєнну ситуацію.

Головним центром в'язничної справи тут ще з 1940–1941 р. було м. Львів (та область), де, за номенклатурою НКВС, налічували 4 тюрми:

- тюрма № 1 – на вулиці Лонцького (нині С. Бандери, 1);
- тюрма № 2 – відома ще як Замарстинівська тюрма – на вулиці Замарстинівській;
- тюрма № 3 – Львівська тюрма НКВС (була розташована у м. Золочеві);
- тюрма № 4 – «Бригідки» на колишній вул. Казимирівській (нині – вул. Городоцька) [див.: 281]. Ця ж сумнівна першість залишалася за головним містом Східної Галичини і у післявоєнні роки.

У повоєнний час у «Бригідках» виконували смертні вироки. Задля цього було пристосовано приміщення «поста № 1» (у частині приміщень від вул. Городоцької). Засуджених розстрілювали у підвалі пострілом у потилицю з малокаліберної гвинтівки. Тіла таємно ховали за містом. Наприкінці 1980-х років розстріли припинили, а вхід до «кровоавого підвалу» замурували. Нині у колишніх «Бригідках» діє СІЗО (Слідчий ізолятор).

З поверненням радянської влади 1944 р. у Львові почала функціонувати Пересильна тюрма № 25. «Пересилка» була од-

нією з найбільших тюрем такого типу в УРСР [див.: 281]. Каральні органи, зокрема СМЕРШ та НКВС, потребували існування такої тюрми, основним призначенням котрої була концентрація і відправлення в'язнів «етапами» у виправно-трудова табори ГУЛАГу.

На території Пересильної тюрми розмістили 21 барак, технічні приміщення адміністрації, шпиталь. Тюрма була огорожена цегляним і дерев'яним парканом заввишки 3 метри. Вздовж периметру розміщувалися сторожові вежі, а територію охороняли конвоїри з собаками.

На «Львівську Пересилку» звозили засуджених в'язнів з інших тюрем Західної України, де вони перебували від тижня до року в очікуванні на свій етап. Існує не підтверджена архівними документами інформація про перебування тут полонених солдатів нацистської Німеччини, РОА, дезертирів Червоної армії, а також насильно репатрійованих із Західної Європи громадян СРСР. Наприкінці 1945 р. тюрма перейшла у розпорядження Відділу виправно-трудоих колоній (ВВТК) Управління НКВС УРСР, а з березня 1946 р. – у підпорядкування МДБ Львівської області [див.: 281].

Складні умови побуту в'язнів, зокрема – антисанітарія й погане харчування, сприяли високій смертності, особливо серед народжених тут немовлят і літніх людей. У бараках площею 25–40 м кв. могли перебувати одночасно до 60 в'язнів.

На 1944–1949 рр. припадає період найактивнішого функціонування Пересильної тюрми. Від 1947 р. у Пересильній тюрмі функціонували такі виробничі підрозділи: картонний цех, автомеханічний цех, швейна, художня, взуттєва, годинникова майстерні, бригада з виготовлення товарів широкого вжитку. На початку 1947 р. на території тюрми відкрили обласну лікарню МВС (поштова скринька № 17). Згідно з документами архіву МВС, 1947 р. в табори ГУЛАГу з тюрми було відправлено 55 етапів. Кількість етапованих могла становити від 60 до 1200 осіб за етап [див.: 281].

Через нелюдські умови тримання у тюрмі виникали заворушення. Зокрема, 22 травня 1949 р. відбулось повстання політичних в'язнів.

1950–1955 рр. – період поступового занепаду тюрми. Відповідно до встановлених норм, у Пересильній тюрмі могло перебувати не більш ніж 2 тис. 100 осіб. Тоді ж у тюрмі було 30 солдатів охорони, 80 наглядачів, 43 вільнонайманих працівники та 56 осіб офіцерського складу. 4 червня 1955 р. Пересильну тюрму № 25 ліквідували, а на її території облаштували обласну лікарню для інвалідів війни. Нині немає докладної інформації про кількість людей, що загинули у Пересильній тюрмі № 25 [див.: 281].

У м. Дрогобичі в період 1939–1941 рр. будівлю тамтешньої в'язниці (під неофіційною назвою «Бригідки», схоже, за львівським аналогом) використовували органи радянської влади за попереднім призначенням. Вона була розрахована для тримання 700 засуджених, тут страчували польських військовослужбовців і цивільних осіб. Від 1944 р. на території в'язниці поперемінно були тюрма для чоловіків загального режиму і жіноча колонія загального режиму. З 1954 р. тут була дитяча трудова колонія п/я № 53 Дрогобицької області [201, с. 11].

Самбірська тюрма з приходом радянської влади стала місцем тримання політв'язнів. Встановлена в наш час таблиця на стіні будинку свідчить, що: «У приміщенні Самбірської тюрми в 1939–1945 рр. працівниками НКВС закатовано понад 900 невинних людей». Зі слів очевидців, людей розстрілювали під гуркіт тракторів [201, с. 25].

У постійно переповненій тюрмі періодично вибухали акти непокори, які негайно жорстоко та криваво придушували. 1956 р. тюрму перепрофілювали в дитячу колонію.

Про функціонування Луцької тюрми зі спогадів поляків пишуть М. Коц і В. Засекін: «Луцька тюрма була розрахована на 640 чоловік. За проміжок часу між вереснем 1939-го і червнем 1941-го р. у ній в середньому перебувало, як твердять свідки, 1500, 2000, 2500, 3000, а то й 4500 осіб (...) У принципі, більшість арештів більшовики проводили без законних для цього підстав і з порушенням формальних вимог. Арештанти перебували в тюрмі тривалий час, не знаючи навіть причин свого арешту (...) На 10-те червня 1941 р. 2055 в'язнів перебувало: під слідством НКДБ – 842, під слідством НКВС – 38, тих, хто числився за органами безпеки, судів і прокуратури – 205 і вже

засуджених – 913 осіб. Всі тюремні камери були переповнені. В них знаходилися, у залежності від площ, від 40 (наприклад, у камері № 32 на другому поверсі) до 150–180 в'язнів (...) В 1990–1991 роках в газеті «Народна трибуна» друкувались списки в'язнів Луцької тюрми. Названо 235 прізвищ, серед них 140 розстріляли 23–24 червня 1941 року» [126].

Після «визволення» 1944 р. у західних областях Української РСР утворювали і перепрофільовували виправні колонії, дитячі виправні колонії, слідчі ізолятори як місця попереднього ув'язнення. Наприклад, на базі Пересильної тюрми УМВС у Львівській області 1947 р. було організовано Личаківську виправну колонію. Наказом начальника Управління МВС УРСР від 5 липня 1948 р. № 0093 «Про оголошення штатної розстановки особового складу виправно-трудової колонії № 30» встановлено штатний розпис установи.

У 1947–1961 рр. начальником виправної колонії № 30 був підполковник внутрішньої служби Казаков М. О. В установі виготовляли дерев'яну та картонну тару, прали та ремонтували мішки, виготовляли табуретки, кухонні столи та м'які меблі [201, с. 8].

Перебудова радянської пенітенціарної системи пов'язана з загальними процесами десталінізації, розпочатими після смерті Й. Сталіна та викриття «зрадника Батьківщини» Л. Берії. Нове кремлівське керівництво країни намагалось завоювати симпатії населення реформами, зокрема й у сфері виконання кримінальних покарань.

На початку 1953 р. Президія Верховної Ради СРСР видала наказ про амністію ув'язнених, які відбували покарання строком до 5 років [див.: 289]. Звільненню підлягали близько мільйона засуджених. У вересні 1953 р. Президія Верховної Ради СРСР дала дозвіл Верховному Суду СРСР переглядати справи за протестами генерального прокурора, рішення колишніх колегій ОДПУ, «трійок» НКВС та «Особливої наради» при НКВС – МДБ – МВС СРСР.

Спільна постанова ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР та Президії ВР СРСР від 28.04.1953 р. за № 934-400 сс «Про передачу МВС СРСР Міністерству юстиції СРСР виправно-трудова таборів і колоній» залишила у підпорядкуванні МВС лише особливі

табори для утримання особливо небезпечних державних злочинців. 22.04.1953 р. Міністр юстиції К. Горшенін і заступник Міністра внутрішніх справ С. Круглов підписали акт прийому-передачі ГУЛАГу [310, с. 40–41].

Втім, відповідно до постанови РМ СРСР № 109-65 сс «Про передачу Міністерством юстиції СРСР у підпорядкування МВС СРСР виправно-трудових колоній і таборів», наявні на той час установи виконання покарань були знову повністю підпорядковані МВС СРСР [310, с. 41]. 1954 р. всі пенітенціарні установи повернуто керівництву МВС СРСР, але механізми деєсталінізації уже були запущені. Після усунення Л. Берії та його найближчого оточення радянські виконавчі органи відмовилися від найбільш кричущих порушень куцої «соціалістичної законності». Процесам загальної лібералізації сприяло і згасання діяльності збройного крила національно-визвольного руху – Української повстанської армії.

У радянській державній моделі 1920-х – поч. 1950-х рр. управління в'язничною системою перебувало переважно у сфері компетенції органів внутрішніх справ. Але світова практика та досвід вказують, що один і той же орган державної виконавчої влади не може одночасно забезпечувати притягнення злочинців до кримінальної відповідальності та створювати умови для їх повернення у суспільство.

2.2. Нормативно-правове регулювання діяльності радянських пенітенціарних установ та режиму тримання арештованих і засуджених до позбавлення волі

Сутність, характер і зміст кримінально-виконавчої системи можна простежити через функції, напрями та специфіку роботи, виконання поточних (щоденних) завдань. У контексті розкриття внутрішньої діяльності установ виконання покарань реалізується карна політика держави. Організацію діяльності пенітенціарних установ регламентує відповідна нормативно-правова база.

Аби розкрити організаційно-правову базу роботи виправно-трудових установ, зосередимося передусім на діяльності тюрем, оскільки в досліджуваній період у західному регіоні

переважали саме ці місця позбавлення волі. Аналіз нормативних документів воєнного та післявоєнного часу, в свою чергою, дасть змогу охарактеризувати систему виконання покарань загалом.

Основні нормативно-правові акти регулювання діяльності системи виконання покарань: «Положення про тюрми НКВС СРСР для утримання підслідних» № 00859 від 28 липня 1939 року [72], «Положення про Головне тюремне управління НКВС СРСР», запроваджене наказом від 27 жовтня 1939 року № 001289 [33], наказ «Про організацію дитячих приймальників-розподільників НКВС в областях Західної України» від 17 листопада 1939 року № 380 [40], «Тимчасову інструкцію про режим тримання ув'язнених у виправно-трудових таборах» від 2 серпня 1939 року [288, с. 310], «Тимчасову інструкцію про режим тримання ув'язнених у виправно-трудових колоніях» від 4 липня 1940 року [288, с. 311]. Ці інструкції мали таємний характер, відтак правове регулювання функціонування та життєдіяльності місць ув'язнення НКВС СРСР остаточно набуло вузьководомчого характеру. Цю обставину неодноразово відмічено у науковій, публіцистичній та навіть художній літературі, зокрема в «Архипелазі ГУЛАГ» О. І. Солженіцина – затриманий, підсудний, засуджений не знає своїх прав, оперативний працівник, слідчий, а згодом співробітник пенітенціарної установи діє так, як вважає за потрібне, не зважаючи на букву закону.

Після поділу НКВС СРСР на два самостійні наркомати – НКВС і НКДБ (1941 р.) нормативно-розпорядчу документацію, яка регламентувала діяльність відомчих місць позбавлення волі, було розділено. Зокрема, видано накази «Про передачу внутрішніх тюрем і внутрішніх тюремних камер з підпорядкування НКВС СРСР у підпорядкування НКДБ» від 6 березня 1941 р. № 03/0115[44], наказ «Про введення єдиної системи реєстрації злочинців, утримуваних у внутрішніх тюрмах і внутрішніх тюремних камерах НКДБ і УНКДБ» від 28 травня 1941 р. № 00204 [43] та Положення «Про внутрішні тюрми та внутрішні тюремні камери НКДБ СРСР» від 22 березня 1944 р. № 00101 [47].

17 липня 1943 р. затверджено Тимчасову інструкцію, що визначала порядок обліку та етапування ув'язнених, засуджених

до каторжних робіт, у спеціально організованих за наказом НКВС СРСР відділеннях у Воркутлазі, Норильськклазі, Дальстрої та Карагандинському ВВТ. Під дію цієї Інструкції потрапили й жителі республік та областей, що увійшли до складу Союзу РСР у 1939–1940 рр., зокрема Західної України.

1948 р. видано накази «Про організацію особливих таборів і тюрем МВС для утримання особливо небезпечних державних злочинців і про направлення останніх після відбування покарання у виселення на поселення під нагляд органів МДБ» від 16 березня 1948 р. № 00279/00108/72 сс [30] та «Про організацію роботи зі заслань, виселення і заслань на поселення» від 23 березня 1948 р. № 00115 [31].

Роботу закладів відбування покарань для неповнолітніх регламентувало «Положення про трудові колонії для неповнолітніх», уведене наказом від 23 вересня 1948 р. [див.: 314, с. 75].

11 вересня 1950 р. набула чинності Інструкція, яка регулювала режим утримання ув'язнених в строкових тюрмах [див.: 314, с. 75]. Ці та інші нормативні документи передбачали прийом, порядок оформлення, розміщення, режим тримання і охорони ув'язнених.

«Тюрми виконували дві функції: вони слугували місцем відбування покарань, з одного боку, або ж тимчасового утримання бранців інших категорій, своєрідним «транзитом у невідомість», останнім пунктом життя перед стратою, з іншого» [164, с. 93]. Ця думка, яку висловили відомі українські науковці Т. В. Вронська та О. Є. Лисенко щодо нацистських тюрем в Україні, є абсолютно слушною й щодо післявоєнних радянських місць позбавлення волі – з одним суттєвим застереженням. А саме: в повоєнному СРСР після видання Указу Президії ВР СРСР від 26 травня 1947 р. «Про скасування смертної кари» діяв мораторій на смертну кару. Мотиви цього були аж ніяк не гуманні. Щойно закінчилася війна, мільйони загиблих, країна виснажена і матеріально, і фізично. Потрібна була заміна вибулим із ладу. Однак 12 січня 1950 р. смертну кару відновили Указом Президії ВР СРСР «Про застосування смертної кари до зрадників Батьківщини, шпигунів, підричників-диверсантів» – нібито «на прохання трудящих», надавши закону зворотну силу для страти «ленінградських» партійців [270].

Докладніше зупинимося на внутрішніх аспектах діяльності тюрем. Спершу розглянемо єдину систему реєстрації злочинців, запроваджену з огляду на організацію в 1-му Спецвідділі НКВС СРСР єдиного централізованого алфавітного і дактилоскопічного обліку злочинців. Ця Інструкція, передбачена наказом від 22.05.1941 р. № 00204 [43], регламентувала порядок, правила проведення перереєстрації.

Первинну реєстрацію та подальшу перереєстрацію засуджених проводили за звітними картками форми № 1, які додавали до особової справи (на конвертах було зазначено «для перереєстрації»). Під час перереєстрації зі всіх особових справ засуджених виймали звітні картки форми № 1, в яких заповняли графу № 15, після чого складали акт про проведення перереєстрації за спеціальною формою в трьох примірниках: 1 екземпляр разом зі звітною карткою форми № 1 відправили в 1-й Спеціальний відділ НКВС–УНКВС, другий – у 2-й відділ НКВС–УНКВС, 3-й залишався в архіві тюрми. В акті було зазначено кількість засуджених на день проведення перереєстрації з урахуванням звітних карток форми № 1. Вказана цифра засуджених слугувала для складання щоденних зведень про рух засуджених (Додаток А) [43, с. 185].

Було введено єдину форму реєстрації і обліку ув'язнених. Пакет документів містив:

- а) особисту справу;
- б) анкету;
- в) облікову картку для централізованого обліку злочинців (форма № 1);
- г) дактилоскопічну карту;
- д) сигналетичну (здійснену з метою впізнавання, – Г. С.) фотографію.

Анкету і облікову картку № 1 на засудженого до позбавлення волі заповнював начальник тюрми. Вона мала бути складена грамотно з чіткими відповідями на всі запитання. Дані мали збігатися з документальними даними засудженого і постановою про обрання запобіжного заходу, вироком відповідного суду. На анкеті засудженого у спеціально відведеному місці наклеювали сигналетичний фотознімок арештованого і додавали відбиток вказівного пальця правої руки. За відсутності

вказівного пальця брали наступний з поміткою про це. Пальцевий відбиток мав бути чітким і повністю відображений від одного краю нігтя до іншого.

Подajući облікові документи в 1-і спецвідділи НКВС–УНКВС, в анкеті ставили підпис осіб, які приймали реєстраційні матеріали на зареєстрованого, або відмітку про їх відправлення, без цього анкету навіть не прикріплювали до особової справи засудженого [43, с. 181].

Облікову картку форми № 1 потрібно було заповняти чорнилом (а не олівцем), повністю і чітко без будь-яких скорочень, виправлень і підтирань. Не можна було скорочувати назви органів НКВС, які здійснили арешт і вели справу, а також установ і організацій, де працював засуджений, та їхні адреси. Відбиток вказівного пальця мав бути присутнім і на анкеті, і на обліковій картці форми № 1 в разі проведення дактилоскопії.

Дактилоскопічні карти заповнювали чорнилом, повністю і чітко без будь-яких скорочень, із занесенням усіх відомих слідству прізвищ, імен і по батькові засудженого.

Дактилоскопічна формула мала бути написана чорнилом, чітко, без будь-яких помарок і виправлень у верхньому правому куті дактилокарти. Дактилоскопічну формулу виводили в 1-му Спецвідділі НКВС–УНКВС. Пальцеві відбитки в дактилоскопічній картці брали з чисто вимитих і сухих рук. Рівномірно тонким шаром покривали пластинку типографською фарбою. Туди легенько приставляли вказівний палець і плавно від одного краю нігтя до іншого зліва направо проводили пальцем. Потрібно було простежити, щоб відбиток пальця передав увесь його папілярний візерунок.

Окрім заповнення анкети, облікової і дактилоскопічної карток, засудженого фотографували. Мав бути строгий профіль, і якщо засуджений носив окуляри і/чи перуку, то фотографували також і в окулярах і/та в перуці. Фотокартка мала встановлені розміри [43, с. 179–183].

Від моменту проведення перереєстрації засуджених встановлено щоденну звітність про прибулих і вибулих за добу засуджених у порядку, вказаному в доданих правилах реєстрації засуджених.

Реєстрували засуджених за чітко встановленими правилами. Кожен арештований, взятий під варту, а також засуджений,

зі зали суду, не пізніше ніж за 12 годин з моменту прибуття в тюрму мав бути зареєстрований з доданням дактилоскопії та фотографії (4 екземпляри).

Окремо реєстрували вибулих засуджених. Про кожного вибулого засудженого (переведення в інше місце, звільнення, смерть, втеча, окрім транзитно-пересильних) начальник тюрми мав повідомляти територіальний 1-й Спецвідділ НКВС–УНКВС і 2-й відділ НКДБ–УНКДБ, заповнюючи і підписуючи відповідні документи. Ці відомості відображалися у щоденному зведенні, яке відправляли фельдзв'язком. До зведення додавався також контрольний список прибулих за добу засуджених (Додаток Б) [43, с. 186].

Прийом арештованих і засуджених у тюрму. Порядок оформлення і розміщення.

Прийом засуджених у тюрми проводили цілодобово, – відповідав за це заступник начальника тюрми, на основі документів, оформлених відповідно до нормативних вимог.

Для означення осіб, взятих під варту, застосовували різні терміни. Утримуваних в тюрмі називали «арештований», «арештант», «позбавлений свободи», «засуджений». Положення «Про тюрми НКВС для утримання підслідних», затверджене наказом НКВС СРСР № 00859 від 28 липня 1939 р. [72] внесло уточнення в термінологію. Установлено, що осіб, які перебувають в тюрмі за вироком суду, потрібно називати «засуджені». Що ж до особи, яка взята під варту, але ще не засуджена, збережено термін «арештований».

Отже, в тюрму надходили такі категорії осіб: 1. особи, затримані в порядку арешту і доставлені в тюрму; 2. засуджені уперше; 3. засуджені, які прибули в дану тюрму з іншої тюрми або з іншого місця позбавлення волі.

Формально ніхто не міг бути позбавлений волі і взятий під варту інакше, як у випадках, передбачених законом (ст. 5 Кримінально-процесуального кодексу 1927 р.). Відповідно, й ніхто не міг бути прийнятим для утримання в тюрму, окрім порядку, передбаченого законом і Положенням про тюрми.

Документи, на основі яких приймали арештованих в тюрму: – копія постанови слідчого органу про прийняття заходу позбавлення волі, відповідно до КПК, яку санкціонував прокурор;

- копія постанови прокурора про вибір міри покарання;
- копія вироку суду про позбавлення волі;
- копія рішення суду про взяття під варту [47, с. 200].

Перелічені документи мали бути завірені підписом відповідних керівних осіб з проставленою гербовою печаткою відповідного суду або слідчого органу.

Тільки після пред'явлення одного із названих документів начальник тюрми був зобов'язаний прийняти і тримати в тюрмі арештованих і засуджених. У разі відправлення засудженого з однієї тюрми до іншої обов'язково додавали його особову справу, без якої жоден засуджений не міг бути ні відправлений з одного місця позбавлення волі, ні прийнятий в інше.

У кожній тюрмі вели записи про тримання засуджених. Наприклад, у Кременецькій міжрайонній внутрішній тюрмі станом на 31 січня 1950 р. утримували 54 особи за встановленого ліміту 46 осіб. З них 25 осіб числилися за слідчою групою МДБ, 7 – за В(ійськово)/трибунальним судом, 6 – за Особливою нарадою, слідство закінчено над – 9, засуджено – 1, на господарських роботах тюрми – 6 осіб [18, с. 25].

Оформлення прийому. Під час прийому арештованого належало перш за все подбати про його ізоляцію від «волі» і від засуджених з інших камер. Тому було передбачено не розголошувати про прибуття нового арештованого, й лише працівники тюрми, які безпосередньо брали участь в оформленні та прийомі арештованого, володіли інформацією про прибуття і переведення арештованого чи засудженого. Процес оформлення відбувався в індивідуальному порядку. У разі групового доставлення арештованих їх відправляли в кімнату для прийому з кабінами-боксами і по одному приймали та розміщували.

Процес приймання арештованих чи засуджених вважали доволі відповідальним і покладали на начальника або заступника начальника тюрми. Прийом починався з того, що конвой вручав документи, які передбачали відправлення арештованого чи засудженого в тюрму. Після перевірки правильності документів перевіряли кімнату для прийому (а також кабіни-боксы). Якщо вона була вільною, вводили одного арештованого разом з речами і за ним зачиняли двері. На дверях мало бути «вічко» (рос. «глазок») – отвір, через який черговий на-

глядач за кімнатою прийому спостерігав за арештованим. Після прийому і звірки прізвища, ім'я, по батькові арештованого проводили особистий обшук арештованого і його речей. Усі недозволені для зберігання речі, цінності, гроші і документи забирали. Результати проведеного обшуку фіксували в протоколі, який підписував той, хто проводив обшук, і той, кого обшукували. На все відібране арештованому видавали квитанцію. А речі й цінності здавали до камери зберігання [286, с. 13].

Арештованих жінок обшукували жінки-наглядачі або спеціально визначені для цієї роботи жінки з числа працівників тюрми.

Перед відправленням арештованого в камеру здійснювали медичний огляд, санітарну обробку (миття, стрижка), одяг і білизну дезінфікували.

На кожного нового арештованого, прийнятого в тюрму, заводили особову справу, складали алфавітну і дактилоскопічну картки для централізованої звітності про злочинців і облікові картки для внутрішнього тюремного обліку. Кожен арештований мав бути сфотографований [47, с. 201].

Порядок і умови розміщення арештованих у камерах. Під час розміщення арештованих дотримувалися загальних правил:

- а) жінки окремо від чоловіків;
- б) підлітки від 16 до 18 років – хлопці окремо від дівчат;
- в) неповнолітні правопорушники у віці від 12 до 16 років окремо від 16 – 18-літніх; хлопці окремо від дівчат;
- г) обвинувачені в злочинах контрреволюційного характеру – окремо від обвинувачених в інших злочинах; і ті, й інші – окремо від рецидивістів;

д) колишні працівники НКВС (МВС), НКЮ (МЮ), прокуратури, суду, а також колишні працівники воєнного, командного, начальницького і політичного складу Червоної (Радянської) армії, Воєнно-морського флоту, військ НКВС (МВС) – окремо від інших злочинців;

е) засуджені в одній справі – окремо один від одного (слідчий орган зобов'язаний вказати на такий факт у справі, зазначивши про ізоляцію одного злочинця від іншого, що проходять в одній справі) [47, с. 201].

Відтак розміщення у камерах прибулих в тюрму арештованих було доволі складною і відповідальною справою.

Персоналу в'язниці належало продумано з дотриманням усіх вимог розмістити і зберегти ізоляцію; без проникнення інформації про події на волі.

Тюрма виступає місцем ізоляції від суспільства злочинців. На неї покладено обов'язок забезпечити таке тримання арештованих і засуджених, щоб запобігти втечі. Арештованим – не дати ухилитися від слідства і суду шляхом самовбивств; засудженим – вчиняти злочини в тюрмі. Це важливе завдання тюремної роботи.

Режим тримання засуджених у тюрмах. Для політичних в'язнів тюрма мала стати місцем ізоляції від будь-якої ймовірності зв'язку зі суспільством, надання іншим засудженим та співучасникам на волі інформації про дії радянських органів. Відтак існувала заборона листування, зустрічі з родичами, надходження газет і журнальних публікацій в тюрму [47, с. 200–201]. Це належало до вимог тюремного режиму.

Режим тримання для різних категорій арештованих і засуджених застосовували по-різному. Для неповнолітніх він був суттєво м'якшим, ніж для дорослих. Неповнолітнім дозволяли листування, побачення з родичами, отримання передач, а також читати дитячі журнали і газети, довша за тривалістю прогулянка, дещо кращі умови тримання [див.: 72].

Режим тримання засуджених, яких використовували на господарських роботах тюрми, в міру можливості, без порушення встановлених в тюрмі заходів ізоляції був наближений до умов тримання засуджених до виправно-трудових робіт в таборах і колоніях. Засудженим дозволяли листування і побачення з родичами, отримання овочевих і продуктових передач. Робочий день мав не перевищувати 10 годин. Раз на тиждень був вихідний [див.: 72].

Ізоляція в'язнів була основним і головним елементом тюремного режиму. Відмінністю тюрми від інших місць позбавлення волі (виправно-трудових колоній тощо) було те, що засудженого суворо ізолювали від зовнішнього світу і від спілкування із засудженими з інших камер.

Під ізоляцією розуміли усі можливі заходи з позбавлення засудженого можливостей:

- отримання з волі, іншого корпусу тюрми, сусідньої камери будь-якої інформації;

- отримання газетної, журнальної, радіоінформації;
- зустрічей з родичами, знайомими, листування, передавання будь-яких предметів, речей;
- передавання з камери в камеру шашок, доміно, бібліотечних книг;
- потрапляння в камеру або самостійно виготовлених колючих, ріжучих предметів, що могли слугувати засобами вбивства або самовбивства [див.: 72].

Саме приміщення тюрми мало бути відповідно підготовлене: кам'яні стіни, надійно і міцно зачинені двері, залізні ґрати зі зовнішнього боку, вікна з матовим склом і ґратами для запобігання ймовірності втечі й міжкамерних зв'язків.

Суворої ізоляції мали дотримуватися і під час виведення арештованого на допит до кабінету слідчого. У цьому випадку ізоляція виконувала запобіжну функцію спробам втечі, нападу на слідчого, зустрічі з іншими засудженими, самовбивством, отриманню будь-якої сторонньої інформації.

Однак в'язні знаходили різні методи передавачі інформації. Обмін інформацію здійснювали за допомогою ниток, кусочків тканини, маленьких клаптиків паперу із зашифрованою тощо. Нитки були з вузликами, їх використовували, як телеграфну стрічку. Цю «тюремну азбуку» вивчали і передавали з камери в камеру, з нижнього поверху на верхній. Виготовляли також рогатки для зв'язку з сусідніми камерами. Міжкамерний зв'язок відбувався в туалетах, лазнях, через птахів і мишей, яким прив'язували на ноги і хвости «інформаційні нитки» із записами [286, с. 25–26].

Часто, аби перенести інформацію з камери в камеру, в'язні влаштовували інциденти, що не можуть «прижитися» з «співкамерниками» або імітували загострення хвороби, щоб потрапити до інших приміщень.

Траплялися й спроби самовбивств. Наприклад, у тюрмі № 1 м. Львова засуджений Я. облився гасом і підпалив себе. А гас отримав з освітлюваної лампи, яка була в камері. Тюремники зробили для себе висновок, що в разі відсутності в тюрмі світла потрібно видавати свічки на плоскому дерев'яному підсвічнику [52, с. 85].

Інший факт: у тій ж таки тюрмі в камері виявлено тіло засудженого Х., який заклав носові отвори хлібом, а глибоко

в горло запхав носову хустку. Таким чином задушився. На перший погляд, здається неможливим запобігти такому самовбивству, оскільки не можна позбавити засудженого права мати носову хустинку. Під час з'ясування обставин події встановлено, що самовбивство не зауважили наглядачі і не зупинили, тому що засуджений «ліг спати, накрившись ковдрою з головою». Відповідальність покладено на наглядача, який не звернув уваги на засудженого, який накрився ковдрою з головою, що суперечить правилам внутрішнього розпорядку [52, с. 135].

Наведемо інформацію (типову) перевірки дотримання режиму у Львівській тюрмі № 2 УМВС у Львівській області. «Адміністрація тюрми № 2 до засуджених, які допускали порушення тюремного режиму, застосовувала заходи покарання, відповідно до наказу № 00859. 1952 р. за порушення тюремного режиму покарано триманням у карцері 38 засуджених, а за незначні порушення режиму засуджених попереджали і позбавляли передач. Як правило, кожний випадок порушення тюремного режиму розслідували і до винних застосовували заходи впливу (покарання). Найбільш характерні випадки порушення режиму: 1. Засуджений Ф. допустив грубе порушення щодо співкамерника: штовхнув його, за що й покараний – 7 діб карцеру. 2. Засуджені Г. і К. намагалися встановити нелегальне листування – покарані – кожен по 2 доби в карцері. 3. Засуджений Б. крав передачі у співкамерників – відкрито кримінальну справу і його засуджено до 8 років. 4. Засуджений П. намагався присвоїти собі чужі речі: покараний – 5 діб в карцері» [50, с. 45].

Положення «Про внутрішні тюрми і внутрішні тюремні камери» [47] регламентувало й основні правила внутрішнього розпорядку. Вони визначали:

а) обов'язки засуджених; б) що дозволено засудженим; в) що заборонено засудженим.

Правила поведінки засуджених, їх обов'язки, відповідно до встановленого тюремного режиму, мали висіти в кожній камері.

Правила внутрішнього розпорядку для ув'язнених.

Ув'язнені зобов'язані:

- виконувати всі вимоги осіб тюремного нагляду;
- бути ввічливими з особами тюремного нагляду;

- вставати, коли в камеру входять особи начальницького і наглядового складу тюрми;

- лягати спати і вставати відповідно до встановленого розпорядку;

- прибирати і підтримувати чистоту в камері, мити посуд, мити або натирати у визначений час підлогу в камері;

- митися в лазні або під душем тричі на місяць.

Ув'язненим дозволено:

- отримувати грошові передачі (або грошові перекази на рахунок) у розмірі 75 рублів на місяць, які надходять у касу тюрми на рахунок засудженого;

- купувати в тюремному кіоску у визначені дні продукти харчування, цигарки і предмети широкого вжитку, передбачені Тюремним управлінням НКВС СРСР, на суму не більше ніж 75 рублів на місяць;

- користуватися книгами із тюремної бібліотеки;

- грати в шахи і шашки;

- щоденно прогулюватися у дворі тюрми в проміжку від 20 хвилин до 1 години;

- отримувати зустрічі зі захисниками (адвокатами, – Г. С.) у спеціально відведених для цього камерах адміністративного корпусу тюрми;

- складати доручення і пересилати адресатам через адміністрацію тюрми з дозволу слідчого органу, за яким числиться засуджений.

Ув'язненим заборонено:

- отримувати і пересилати листи;

- мати зустрічі з родичами, крім випадків, коли слідчий орган, який веде (вів) справу і за яким числиться ув'язнений, дає на це письмовий дозвіл;

- отримувати речові й продуктові передачі та посилки, крім випадків, коли слідчий орган, який веде (вів) справу і за яким числиться ув'язнений, дає письмовий дозвіл;

- отримувати і читати газети;

- зберігати в камері будь-які предмети, окрім свого одягу, взуття, білизни і постільних предметів, передбачених у таблиці: зубної щітки, гребінця, мила, зубного порошку, книг із тюремної бібліотеки й інвентарних речей, виданих у тюрмі;

- листування і перестукуватися із засудженими з інших камер;
- порушувати тишу в тюрмі;
- забруднювати і псувати стіни, підлогу й інвентар камери і місць загального користування, робити будь-які помітки на книгах;
- висуватися з вікон, вилазити на підвіконники, ставати ногами на ліжко, стіл, табуретку, підходити близько до «вічка» камерних дверей, завішувати «вічко»;
- порушувати порядок прогулянки;
- грати в карти або інші азартні ігри;
- проводити вибори старост [47, с. 205–206].

За порушення правил тюремного режиму накладали стягнення – розпорядження начальника тюрми про:

а) заборону видавати книги, шашки, шахи, доміно, закупки в тюремному кіоску і позбавлення передач на термін до 15 діб;

б) позачергове прибирання камер, позбавлення прогулянок і приміщення в карцер до 7 діб. Карцер – це одиночна камера, в якій, окрім прибитої до підлоги табуретки і ліжка «койки», яку надають тільки на 6 годин на добу без білизни, більше нічого немає. Ув'язненому, якого помістили в карцер, видають на добу тільки 300 грамів хліба й окріп та один раз на три дні гарячу їжу із загального казана. Курити в карцері заборонено [47, с. 201];

в) відрахування із власних коштів засудженого, якщо він пошкодив інвентарні речі тюрми [47, с. 202].

Переводити арештованого, засудженого в іншу тюрму могли тільки за наказом і санкцією слідчого органу, за яким він числився. Переводити з однієї камери в іншу (крім переведення з одиночної в загальну) адміністрація тюрми могла самостійно. Однак мала бути збережена ізоляція того ж рівня, що й перед переведенням.

Осіб, яких арештувала прокуратура, суди і Особлива нарада при НКВС СРСР, переводили в загальні тюрми НКВС і могли залишити в інших тюрмах лише з дозволу слідчого органу, який веде (вів) справу (в оперативних цілях) [47, с. 202].

Після винесення обвинувального вироку або рішення Особливої наради при НКВС засудженого переводили в камеру

для етапування – відправлення з тюрми. У цей час засуджений мав право на побачення з родичами і отримання передачі. Після вступу обвинувального вироку в законну силу і отримання наряду для відправлення засудженому сповіщали назву і адресу місця позбавлення волі й відбування покарання [47, с. 203].

Перевезення засуджених у виправно-трудові табори, колонії та інші місця позбавлення волі здійснювали конвойні підрозділи. Як правило, це були конвойні війська НКВС (МВС) або конвойні органи РВ міліції.

Звільнення арештованого, засудженого з тюрми. Звільнення арештованих, засуджених відбувалося в день отримання документів про звільнення між ранішньою і вечірньою перевіркою засуджених у тюрмі.

Підставою для звільнення були:

- щодо осіб, які числилися за органами НКДБ (МДБ), – ордер відділу «А» НКДБ–УНКДБ (МДБ);

- щодо осіб, які числилися за органами НКВС (МВС), СМЕРШ, НКО (МО) і НКВМФ (МВМФ), – ордер облікового апарату відповідного органу;

- щодо осіб, які проходили у справі органів прокуратури і суду – копія виправдувального вироку відповідного суду і постанова прокуратури [47, с. 204].

Ордени і копії постанов, копії вироків і висновків мали бути підписані відповідними керівними особами і скріплені гербовою печаткою.

Звільнення арештованих, засудженого з тюрми було одним із відповідальних моментів в тюремній роботі. Пояснити це можна тим, що, по-перше, у практиці виявлено чимало випадків, коли засуджені обмінювалися прізвищами, зачували біографії своїх «співкамерників», яких мали звільнити, і видавали себе за них, відтак на волі опинялися не ті люди. По-друге, при звільненні може відбуватися нелегальний зв'язок із волею. Тому тільки начальник тюрми або його заступник мали право звільняти арештованих, засуджених. Після звірки даних документів з особою, яку звільняли, та уважного співставлення її з фотокарткою, відпускали на волю.

Про звільнення, переведення арештованих, засуджених повідомляли слідчий орган, за яким числився арештований, засуджений [47, с. 204].

У тюрмах щоденно вели облік арештованих, засуджених, аби надати вищому керівництву Тюремного відділу – НКВС–МВС, НКДБ–МДБ якомога точніші дані про загальну кількість і стан тримання арештованих і засуджених (Додаток В) [26, с. 254–255]. Облік був засобом забезпечення правильного розміщення арештованих і засуджених у тюрмі з дотриманням тюремного режиму та ізоляції. Також завдяки обліку можна контролювати дотримання строків тримання арештованих, засуджених під вартою відповідно до норм КПК.

Облік у тюрмах був двох видів:

- персональний;
- сумарно статистичний [286, с. 51].

Як уже було зазначено, на кожного арештованого, засудженого при прибутті в тюрму заповнювали облікові картки, передбачені Інструкцією, і заводили особову тюремну справу з доданням усіх документів, на основі яких арештованого, засудженого прийнято в тюрму (персональний облік).

Сумарно статистичний облік вели за зведеною відомістю із вказаними в ній загальними цифрами кількості всіх арештованих і засуджених у тюрмі, а також поділом на тих, хто перебуває під слідством, засуджених, касаційних, транзитно-пересильних та ін. За даними цього обліку складали цифрові, статистичні зведення й інші обліково-звітні документи, які направляли в 1-й Спецвідділ НКВС і відділ «А» НКГБ (Додаток Д) [28, 270].

Окрім того, враховували кожне переведення арештованих, засуджених, їхній рух у тюрмі: переведення в іншу камеру, переведення в карцер, вивід на допит, вивід на прийом до лікаря тощо. Такий облік забезпечував контроль за збереженням і дотриманням встановленої ізоляції, за строками тримання арештованих, засуджених у тюрмі. В день закінчення законного строку тримання під вартою керівництво тюрми мало повідомити про це судово-слідчого прокурора, за яким числився арештований, і прокурора, який наглядав за тюрмою. Якщо протягом трьох днів після сповіщення строку тримання під вартою не продовжували або арештований не був звільнений, начальник тюрми повідомляв про це вище керівництво прокуратури [47, с. 202].

Для обліку строків тримання в тюрмі вели спеціальну картотеку.

Оперативний облік характеризував усю систему агентурно-оперативної роботи, її організованість й ухвалені рішення.

Загальними завданнями оперативного обліку в кожній тюрмі було забезпечення:

- точних даних про кількість агентури, її особисті і ділові якості;

- точних даних про кількість арештованих, засуджених за складами злочину, які потребують оперативної розробки [28, с. 277].

Без оперативного обліку не можна було успішно організувати та здійснювати агентурно-оперативну роботу, розставити інформаторів, установочні дані яких вписували в спеціальний журнал. В ньому вносили: порядковий номер, ім'я, прізвище, по батькові, номер слідчої справи, за яким відділом числиться, хто завербував, дату вербування, характеристику, номер тому і номери сторінок, де підшиті копії агентурних донесень, та ін. Всіх інформаторів з числа арештованих і засуджених після оформлення вербування особистим підписом оперативна частина брала на картотечний облік. На кожного завербованого заводили особову і робочу справу. В особовій справі мали бути такі матеріали: санкція на вербування з підписом, автобіографія, зв'язок з камерою, копія вироку суду, лист обліку явок і ділова характеристика. Ділову характеристику складали регулярно – що шість місяців [286, с. 78].

У робочу справу підшивали в хронологічному порядку всі копії агентурних доносів, за винятком тих, які мали особливо важливий характер і терміновість. Останні відправляли в НКВС–УНКВС (МВС–УМВС), Тюремне управління, а в робочу справу інформатора вкладали інформацію, куди і коли відправлено агентурне повідомлення, короткий його зміст. У разі переведення інформатора в інше місце відбування покарання його особову справу передавали разом із ним, а робоча – залишалася в оперативній частині цієї тюрми [286, с. 79–80].

На картотечний облік в алфавітному порядку брали всіх арештованих, засуджених, щодо яких проводили агентурну

розробку. Картотеку цього обліку зберігали в оперативній частині тюрми.

У тюремних відділах НКВС–УНКВС (МВС–УМВС), у першому відділі Головного тюремного управління НКВС (МВС) СРСР вели облік важливих – так званих контрольних справ [286, с. 80].

Задля загальної і чіткої картини стосовно кількості арештованих і засуджених, складу злочинності та характеру злочинів в оперативній частині мали зберігати такі дані:

- загальна кількість утримуваних злочинців у тюрмі та в кожній камері, з них:

- а) ті, яких звинувачували в контрреволюційних злочинах (терористи, шпигуни, меншовики, троцькісти, диверсанти та ін.);

- б) ті, яких звинувачували у злочинах загальнокримінального характеру (бандити, розкрадачі соціалістичної власності, малолітні і неповнолітні правопорушники та ін.) [286, с. 80].

До системи заходів із забезпечення ізоляції і передачі інформації щодо арештованого, засудженого належав обшук. Правильно і ретельно проведений обшук був найбільш дієвим способом запобігти нелегальному зв'язку, збройних нападів на арештованих і засуджених, самовбивств. Обшук був двох видів:

- обшук камер, речей, одягу;
- особистий обшук.

Перший вид обшуку проводили періодично, а другий – у разі потреби, зазвичай частіше. Особистий обшук поділяли на ретельний обшук з оглядом тіла і поверхневий.

Ретельний обшук здійснювали при прибутті арештованого, засудженого в тюрму, до і після його побачень із захисником.

Поверхневий огляд проводили:

- а) після повернення з допиту;
- б) до і після повернення з побачення з родичами;
- в) перед відправленням до слідчого органу або в суд і після повернення;
- г) перед відправленням в іншу тюрму або табір чи колонію;
- д) перед звільненням засудженого з тюрми;
- е) перед поміщенням у карцер [286, с. 39].

Обшук проводили в окремому добре освітленому приміщенні. Під час ретельного обшуку арештованому, засудженому

належало зняти верхній одяг, білизну, взуття. Оглядали тіло, одяг, взуття. Всі кишені вивертали, переглядали шви, краї і підозрілі місця проколювали кривим шилом, яке легко виявляло зашитий у тканину папір або інші предмети.

Арештованих, засуджених жінок обшукували – за всіх видів обшуку – тільки жінки з наглядового персоналу або жінки, котрі працювали в тюрмі і яких спеціально призначив начальник тюрми.

Натільні хрестики, «ладанки» (мішечки, які носили деякі люди як релігійну або сімейну реліквію) обов'язково відкривали і, незалежно від їх вмісту (земля, волосся), забирали на зберігання на склад. Штучні зуби і протези знімали для огляду, ремені, шнурки, підтяжки, краватки, запонки, обручки, всі інші металеві предмети забирали і зберігали на складах.

На всі відібрані під час особистого обшуку предмети: цінності, гроші, ордени, документи тощо – виписували квитанції у двох примірниках, на яких підписи ставили той, хто проводив обшук, і той кого обшукували. Копію квитанції видавали тому, в кого відібрано речі під час обшуку [47, с. 201].

Аби перевірити стан камер, запобігти потраплянню в камери заборонених речей, обшукували камери – з періодичністю не менше ніж раз на тиждень. Особливу увагу звертали на вікна, ґрати, двері, підлогу, постільну білизну, книги, особисті речі засуджених. Огляд проводили без присутності арештованих, засуджених, під час їхнього перебування на прогулянці, в лазні тощо. Обшук здійснювали спеціально призначені особи з тюрмного наглядового складу.

У разі прийманні-передачі продуктів усе ретельно переглядали. Хліб й інші борошняші вироби розрізали, продукти на вагу (сіль, цукор) просіювали, зав'язані речі розв'язували і переглядали. Ті продукти, які важко всі переглянути, наприклад цукерки, через те, що вони загорнуті в обгортки і кожну потрібно розгорнути і переглянути, передавати було заборонено [286, с. 41].

Вважали, що побачення, листування і передачі – джерело отримання зв'язку для підсудного.

Побачення з родичами, переписка і передача – кращі способи організації нелегального зв'язку з волею. Арештованим,

які перебували під слідством, листуватися з будь-ким категорично було заборонено. Побачення з родичами, передачі з речами і продуктами також були заборонені, окрім випадків, передбачених письмовим дозволом слідчого органу, який вів справу підслідного [47, с. 204].

Проте навіть на контрольованих побаченнях, які відбувалися в присутності наглядача, арештований міг дізнатися про долю співучасників, чи їх затримання або переховування. Наприклад, родич повідомив арештованому, що «дід Пасічник від смутку за тобою помер, а баба – тяжко хвора і надіслала листа, що дуже холодно і вона цілими днями лежить в постелі». Через таку езопівську мову арештований розумів, що його співучасника Пасічника арештовано, а його дружину вислано. Схожим чином арештований сповіщав родичів про перебіг слідства його справи [286, с. 36].

Крім побачень з родичами, джерелом зв'язку ставали передачі продуктів, речей. Навіть техніка ретельного обшуку не гарантувала можливості надходження інформації ув'язненому. Наприклад, носова хусточка з батисту несла певну інформацію: по її краях писали і, замочивши у воду можна було читати текст; вона ж також могла бути оброблена отрутою, аби знищити підслідного, щоб не видав співучасників або не розголосив інформації. Тому, аби забезпечити режим таємності, охоронцям було простіше зняти гроші з рахунку підслідного й купити потрібні йому речі у тюремній крамниці. Але й грошові передачі були носієм інформації. Арештований домовлявся з родичами про те, що, якщо заарештують його співучасника Б., переказати на його рахунок 10 рублів, а якщо В., то – 12, а якщо і Б. і В. тоді – 22 рублі [286, с. 36–37].

Запобіжні заходи давали очікуваний ефект, втім не завжди. Звіт за 1952 р. в тюрмі № 2 УМВС Львівської області «Про стан режиму, охорони і ізоляції» свідчить (вживаємо мову та орфографію документа, – Г. С.): «За 1952 г. в тюрме № 2 не было допущено проявлений со стороны заключенных, как то: случаев самоубийств, побегов, нападения на охрану и других грубых нарушений режима. Состояние режима содержания заключенных в тюрме основано на выполнении приказа № 00859. Заключенные содержатся в камерах, которые

оборудованы двухъярусными койками особой прочности, столами для принятия пищи, шкафами для хранения пищи, бочкой для питьевой воды, скамейками, вешалкой для верхней одежды, тюремными правилами, парашей. Все перечисленное оборудование закреплено за камерами.

Рассадка заключенных по камерам производится согласно приказа № 00859, постатейно, (под)следственные отдельно от осужденных, малолетки отдельно от взрослых, мужики отдельно от женщин. В 1952 г. нарушения порядка рассадки заключенных в тюрьме не имело места. В соответствии требований следственных органов заключенные, проходящие по изоляции изолируются, ведутся списки изоляции по установленной форме, нарушений изоляции в 1952 году не было.

Прием передач проводится одна передача на заключенного в 10 дней весом не более 6 кг. Помещения для приема передач находятся в административном корпусе и занимают три комнаты, которые надлежащим образом оборудованы. Проверку проводит старший надзиратель. За 1952 год было вскрыто несколько случаев попыток установить связь граждан приносящих передачи, с заключенными. Характерные случаи:

Заключенному «З» в передаче было передано несколько яблок. При тщательной проверке было вскрыто, что в одном из яблок в середину вместо отростка была воткнута палочка, на которой плотно обернута записка, написанная на тонкой и плотной бумаге.

Заключенному «П» в передаче была принесена сухая рыба. При тщательном осмотре в пузыре рыбы было обнаружено письмо.

Все случаи принесения запрещенных предметов разобраны на оперативных совещаниях с надзирательским составом и использованы как примеры ухищрения заключенных на занятиях по специальной подготовке» [50, с. 10–12].

Тюремні правила встановлювали також порядок подання заяв і скарг та проведення прогулянок.

Ув'язнених виводили на прогулянку покамерно, в спеціально відведені тюремні двори для прогулянок під наглядом. Щоб забезпечити порядок і унеможливити зустрічі з іншими

арештованими, засудженими, у дворах для прогулянок встановлювали суворі правила. Ув'язнені зобов'язані були ходити розміреним кроком по колу, рухатися тільки в одному напрямі, в один або два ряди в потилицю один за одним, дотримуючись дистанції на півметра. Під час прогулянки ув'язненим забороняли курити, робити гімнастику і розмовляти. Хворих і тих, що не могли ходити нормальним кроком, виділяли в окрему групу і вони рухалися всередині круга або сиділи на лавочках.

Якщо хтось порушував порядок на прогулянці, вся група в'язнів негайно поверталася в тюремну камеру. Наглядач не мав права у дворі для прогулянок з'ясовувати, хто саме порушує дисципліну і порядок. Однак кожен випадок порушення дисципліни на прогулянці керівництво тюрми зобов'язане було перевірити на правильність дії наглядача.

Час прогулянки визначали залежно від погодних умов та кількості дворів для прогулянок, але не менше ніж 20 хвилин. Ув'язнені матері з дітьми й ті, хто годував дітей грудьми, виходили на прогулянки разом із дітьми двічі на добу (рано і ввечері) не менше ніж на 30 хвилин. Цей порядок стосувався й вагітних ув'язнених, які перебували на 8–9 місяці вагітності [72].

Прогулянки для неповнолітніх були передбачені тривалістю до однієї години. Їм дозволяли грати у звичайні дитячі ігри і бігати по дворі.

Система абсолютної ізоляції потребувала й особливого підходу до організації діяльності *тюремної бібліотеки*. Книжки – найбільш доступний засіб міжкамерного зв'язку, якщо не вести обліку книг і не перевіряти їх після прочитання. Був встановлений порядок користування книгами з тюремної бібліотеки, за якого рух книжок суворо обліковували; на кожну книгу з виявленими дефектами писали рапорт; засудженим категорично забороняли робити будь-які помітки на сторінках книг; книжки, які прочитали засуджені з однієї камери, ретельно переглядали, перш ніж видати їх іншій камері; жодної, повернутої з камери книги, не передавали іншій камері раніше ніж за три місяці [286, с. 32].

У тюремних бібліотеках мали бути наявні книги всіх відділів бібліотек загального користування, окрім книг з хімії та медицини. Не дозволяли в тюрмі мати книги, які містили опис

тюремного режиму і побуту, втечі з тюрми, описи азбуки Морзе, вивчення перестукування між камерами тощо. Для засуджених інших національностей, які були у складі СРСР і не володіли російською мовою, закуповували книги мовами народів СРСР.

Облік мали вести так, щоб у будь-який момент, не виходячи з бібліотеки, можна було встановити не тільки, в якій камері та чи інша книга, а й в яких камерах і в які дні перебувала ця ж книжка за весь час від її надходження в тюрмну бібліотеку [286, с. 32].

Практика фіксувала чимало спроб використання книг для міжкамерного зв'язку. Нігтем підкреслювали окремі букви, слова або цілі речення на різних сторінках, у порядку послідовності їх нумерації. За такої «операції» кожен наступний ув'язнений, який читав книжку, міг отримати повідомлення. Також проколювали букви, слова, при цьому заздалегідь було домовлено про шифрування наколювання.

Для нелегального листування застосовували водний метод. Наносили воду між рядками друкованого тексту і сечею, соляним розчином або молоком писали текст. У процесі нагрівання над свічкою папір з написом проявляв коричневі або жовті букви. Враховуючи різні варіанти та комбінації міжкамерного зв'язку за допомогою книг, можна тільки уявити, скільки роботи мали тюрмні бібліотекарі, наскільки уважно і пильно потрібно було переглянути кожну книгу після її повернення з камери.

Доволі специфічною була робота в бібліотечному фонді з видачі книг особливо небезпечним злочинцям. Там застосовували правило, що повернуту після прочитання книгу, незалежно від того, що її піддали найбільш прискіпливому перегляду (за допомогою лупи, кварцової лампи тощо), видавалася іншому засудженому не раніше ніж через півроку. Книжковий фонд мав бути заповнений книгами, щоб у разі вилучення однієї книги можна було замінити її іншою того ж автора з тією ж назвою [286, с. 34–35].

Порядок подання заяв і скарг від арештованих, засуджених. Кожен арештований, засуджений, незалежно від того, в якій тюрмі його тримали і за який злочин, мав право писати

і подавати заяви і скарги у вищі партійні та радянські органи, Народному комісару (міністру) внутрішніх справ СРСР, Прокурору СРСР, начальникові Тюремного управління НКВС (МВС) СРСР, Народному комісару (міністру) внутрішніх справ і Прокурору Союзної або Автономної республіки, начальникові УНКВС (УМВС) і прокурору області (краю), начальникові тюремного відділу (відділення) НКВС–УНКВС (МВС–МВС), начальникові тюрми, а також відповідному слідчому органу, який веде (вів) справу [47, с. 202–203].

Якщо заяви і скарги не були адресовані начальникові тюрми чи адміністрації, то їх могли надсилати в «закритих» конвертах. Було дозволено не більш ніж двічі на місяць подавати заяви стосовно своєї справи або скарги на дії слідчих і тюремної адміністрації.

Начальник тюрми був зобов'язаний видавати засудженим для написання заяв і скарг папір (1/2 поштового аркуша) й знаряддя для письма (ручку, чорнило).

Заяви і скарги приймав особисто начальник тюрми або черговий помічник начальника тюрми.

Заяви, скарги арештованих, які перебували під слідством, адресовані Народному комісарові (міністру) державної безпеки СРСР, Народному комісарові (міністру) внутрішніх справ СРСР, наркомам (міністрам) державної безпеки республік, начальникам УНКДБ–УМДБ країв, областей, начальник тюрми був зобов'язаний негайно відправити адресату, незалежно від того, за ким числився заявник. До заяви додавали довідку: коли і хто його заарештував, за якою статтею Кримінального кодексу звинувачено.

Решту заяв і скарг засуджених чи тих, хто перебував під слідством, незалежно від того, кому вони адресовані, начальник тюрми, відповідно до ст.ст. 212 і 213 Кримінально-процесуального кодексу РРФСР (КПК) та відповідних статей КПК союзних республік, мав надсилати слідчому органу, за яким числився засуджений. Слідчий, відповідно до глави 18 Кримінально-процесуального кодексу РРФСР (та відповідних статей кодексів республік), мав розглянути заяву, скаргу і задовільнити її особисто або скерувати за призначенням, відповідно до вказівок КПК.

Вважаємо, такий поділ заяв і скарг на «важливі» (адресовані вищим органам держави) та «звичайні» (їх розглядав слідчий, незалежно від адресата) не випадковий. Розрахунок був побудований на тому, що ув'язнений у листі на ім'я відповідного наркома не буде скаржитися на якісь дрібниці, як-от харчування чи режимні стягнення, а розповість про реальних чи уявних співучасників з-поміж чиновників середньої чи вищої ланки, дасть вагомий «компромат» на слідчого чи начальника тюрми тощо. Саме тому ці заяви начальник тюрми не мав змоги приховати.

Заяви і скарги, які надходили від осіб, що їх арештували, засудили органи прокуратури, суду і Особливих нарад при НКВС (МВС) СРСР, начальник тюрми скеровував відповідно до вимог наказу НКВС СРСР № 00514 від 11.05.1939 р.

Заяви, скарги засуджених мали бути передані (переслані) адресатам не пізніше ніж упродовж доби від моменту, коли їх отримала адміністрація тюрми. Розписки і копії квитанцій про відсилання заяв і скарг додавали до особової справи засудженого.

Про кількість такого роду скарг і заяв та їхню структуру свідчать архівні документи. До прикладу: «За 1952 р. в канцелярію тюрми № 1 УМВС Львівської області надійшло 377 скарг і заяв. Всі розглянуто і направлено за призначенням. За цей період надійшло 12 заяв від громадян і 50 рапортів від працівників, які адміністрацією тюрми розглянемо або направимо за призначенням» [52, с. 4].

Смерть засудженого в тюрмі. Про смерть засудженого складли акт, а в разі потреби проводили судово-медичний огляд, під час якого встановлювали причини смерті. Копію акта надсилали в слідчий орган, за яким числився померлий засуджений, аби внести у його слідчу справу. Одночасно копія акта надходила у відповідний ЗАГС НКВС (МВС) для реєстрації смерті.

Трупи померлих у тюрмі засуджених, як правило, видавали найближчим родичам, якщо вони були про це повідомлені, окрім випадків:

- а) коли засуджений помер від епідемії;
- б) коли адміністрація тюрми не може впродовж 36 годин від моменту смерті повідомити родичів померлого;

в) коли труп має оглянути судово-медичний експерт;
г) коли видача трупа родичам може, на думку керівництва місцевого органу НКВС (МВС), спричинити порушення громадського порядку [72].

Якщо засудженого обвинувачували за ст. ст. 58-1 – 58-10 Кримінального кодексу УРСР (комплекс складів злочинів, що передбачали відповідальність за «контрреволюційну діяльність» та «зраду батьківщини», – Г. С.), або засудженого тримали у внутрішній тюрмі НКВС–УНКВС чи центральній тюрмі ГУДБ, то тюремні власті керувалися наказом від 28.07.1939 р. № 00859сс, відповідно до якого тіла в'язнів, померлих у внутрішніх тюрмах, родичам не видавали і звістки про смерть не відправляли [47, с. 203].

Внутрішні нормативні документи регулювали й *норми харчування у місцях позбавлення волі*.

Норми харчування ув'язнених у тюрмах затверджували відповідно до наказів Народного комісара (міністра) внутрішніх справ СРСР, Народного комісара (міністра) державної безпеки СРСР. Їх або щорічно змінювали (особливо у роки Другої світової війни), або ж, навпаки, впродовж кількох років залишали незмінними. Кожен вид тюрми мав свої норми харчування для ув'язнених. У Наказі було передбачено й поділ норм харчування за категоріями. Наприклад, засудженим, які працювали на господарських роботах у тюрмах НКВС–УНКВС, 1945 р. видавали 550 грамів хліба на день. Для загальної категорії норма становила 450 грамів хліба. Засудженим, яких утримували в карцерах, – 300 грамів на добу. Норма хліба в тюрмах НКДБ–УНКДБ того ж 1945 р. становила 600 грамів для загальної категорії й 700 грамів для тих, хто працював на господарських роботах, обслуговував різні потреби тюрми. Засудженим, яких відправлено в карцер, – 400 грамів на добу і окріп, один раз на три дні гаряча їжа із загального котла [46, с. 228].

З огляду на це, відмітимо, що на обслуговування тюрем залишали або кваліфікованих спеціалістів (наприклад, сантехніків), або тих в'язнів, хто своєю поведінкою на слідстві протиставив себе нормам моралі злочинного світу (чи націоналістичного підпілля) і в разі поміщення до ВТТ міг постраждати від рук зраджених соратників).

Окрім хліба, у щоденному раціоні харчування тюрем НКДБ–УНКДБ (МДБ–УМДБ) були: борошно – 10 г, крупа (макарони) – 100 г, м'ясо (м'ясопродукти) – 18 г, риба (рибопродукти) – 60 г, жири – 12 г, картопля (овочі) – 650 г, цукор – 15 г, чай – 2 г, томат-пюре – 10 г, перець – 0,1 г, лавровий лист – 0,1 г, сіль – 20 г, господарське мило (на місяць) – 200 г [46, с. 228] (як уже було зазначено, ці норми могли змінювати, залежно від економічних можливостей того чи іншого післявоєнного року).

Хворі, діти, матері, які годували дітей, вагітні харчувалися краще. До їхнього щоденного раціону, окрім вказаного, додавали: молоко – 100 г, яйця – 0,5 шт., сухофрукти – 5 шт., горох/квасоля – 10 г, діет(ичні) крупи – 40 г, кондитерські вироби – 10 г [36, с. 194].

Відповідно до норми, сухий пайок видавали й засудженим, яких етапували. Тим, хто перебував у дорозі протягом трьох діб, видавали: хліб – 650 г, риба (рибопродукти) – 135 г, цукор – 15 г, чай – 6 г [36, с. 195].

Окрім продовольчого пайка та грошових передач «з волі», ув'язнений міг розраховувати на певні грошові суми, які він заробив на виробництві в місцях позбавлення волі. Порядок виплат регламентували відповідні відомчі документи.

Зокрема, наказ № 00595 від 1954 р. запроваджував Інструкцію «Про умовно-дострокове звільнення, нарахування робочих днів і грошових виплат засудженим, яких використовували на роботах в тюрмах органів КДБ» [48, с. 337–343]. У ній прописано порядок умовно-дострокового звільнення з-під варти, порядок зарахування робочих днів і порядок виплати грошової винагороди. Також у ній містилися додатки: іменний список, картка нарахування, примірник переліку посад і ставок грошової винагороди засудженим, які працювали в тюрмах КДБ–УКДБ.

Відповідно до Інструкції 1954 р., умовно-достроковому звільненню з-під варти підлягали всі засуджені, зайняті на роботах у тюрмах КДБ–УКДБ (до такого роду робіт залучали в'язнів, які, на думку адміністрації, «стали на шлях виправлення», – Г. С.), за умови відбуття двох третин строку ув'язнення, незалежно від того який суд засудив, за якою статтею і яку міру покарання застосовано до них.

Цю міру заохочення застосовували до тих в'язнів, які задовільною поведінкою, добросовісним ставленням до праці «довели своє виправлення». Ув'язнених для умовно-дострокового звільнення відбирали начальники тюрем у суворо індивідуальному порядку. Для вирішення питання про умовно-дострокове звільнення засудженого начальник тюрми складав обґрунтоване, мотивоване клопотання з додаванням характеристики на засудженого. За підписом представника Комітету державної безпеки (начальника УКДБ) це клопотання подавали у відповідний суд разом з особистою тюремною справою засудженого [48, с. 339].

Після того, як суд оголосив вердикт про умовно-дострокове звільнення, начальник тюрми мав пояснити звільненому, що, якщо в час перебування на волі він скоїть новий злочин, за який передбачено позбавлення волі, йому до нового вироку автоматично додадуть той строк, від якого звільнили.

За кожний відпрацьований день, залежно від кваліфікації засуджених, тяжкості і складності виконуваних робіт, а також оцінювання результатів їхньої праці, зараховували виробничий стаж у таких розмірах:

а) для засуджених, які працювали на особливо важких і складних фізичних роботах (ковалі, кочегари, прачки тощо), за умов належного оцінювання результату їхньої праці, – мінус 2 дні від загального строку відбування покарання, або ж навіть 3 дні;

б) для засуджених, які працювали на легких роботах, за умов належного оцінювання результатів їхньої праці, – 0,5–2 дні зниження строку відбування покарання [48, с. 340].

Таким чином, відповідно до кількості зарахованих робочих днів, за кожний відпрацьований день нараховували половину, один або два пільгові дні. Наприклад, якщо засуджений протягом місяця усі 24 робочі дні (за винятком вихідних) пропрацював на тяжких фізичних роботах і його роботу оцінено задовільно, йому за місяць нараховували 24 пільгові дні. Тож у підсумку виходило 48 (плюс – вихідні) днів, на які зменшувався загальний строк позбавлення волі.

Якщо ж засуджений протягом місяця працював на різних роботах, робочі дні зараховували окремо за кожен вид виконаної роботи [48, с. 339–340].

Зарахування робочих днів засудженим документально оформляли раз на місяць. У відомчих документах знаходимо численні нюанси зарахування й виплати грошової винагороди засудженим. Розмір (ставку) грошової винагороди встановлювали в залежності від кваліфікації, ставлення до роботи, важливості й важкості праці – в розмірах від 10 до 25 рублів на місяць. Грошову винагороду засудженим, які працювали на ремонтно-будівельних роботах, виплачували з кошторису цих робіт, тобто вона могла і перевищувати, і бути меншою за ліміт 10–25 рублів. Грошову винагороду виплачували засудженим раз на місяць під розпис у спеціальній відомості. Матеріальна відповідальність за правильне витрачання коштів на грошову винагороду засудженим була на начальника тюрми [48, с. 341].

Отже, внутрішню діяльність тюрем УРСР регламентували Положення «Про тюрми НКВС для утримання підслідних», «Про внутрішні тюрми НКДБ і внутрішні тюремні камери НКДБ» – основні нормативні документи досліджуваного часу, що визначали порядок приймання, розміщення, режим утримання арештованих, засуджених. Нікого не могли прийняти і тримати в тюрмі всупереч порядку, передбаченому законом і зазначеними положеннями. Документи мали відповідати нормативним вимогам: завірені уповноваженими особами й закріплені гербовою печаткою відповідного органу.

Ізоляція виступала основним і головним елементом тюремного режиму. Відмінністю тюрми від інших місць позбавлення волі було те, що арештованого, засудженого строго ізолювали від зовнішнього світу та в'язнів інших камер, вживали заходів щодо позбавлення змоги отримувати будь-яку інформацію з волі, інших камер через різні джерела і канали зв'язку. Кожен випадок порушення правил тюремного режиму розслідували і до винуватих застосовували заходи покарання: карцер, позбавлення грошових передач, відкриття кримінальних справ.

2.3. Кадрове забезпечення органів і установ виконання покарань

Ключовою складовою будь-якої державної кадрової політики є відбір і якісна професійна підготовка персоналу. У науковій літературі поняття «персонал» і «кадри» часто використовують як синоніми, тому потрібно передусім з'ясувати визначення цих двох понять, що дасть змогу правильно їх застосовувати.

Під терміном «персонал», що походить від лат. *persona* – особа – розуміють особовий склад, колектив працівників якої-небудь установи, підприємства тощо; штат; групу робітників установи, підприємства, що працюють в одному відділі, на одній ділянці роботи або виконують ті самі функції, мають той самий фах [327, с. 324].

За новим тлумачним словником, поняття «кадри» – основний склад працівників якої-небудь організації, підприємства, установи тощо [326, с. 206]. З наведених визначень можна зрозуміти, що поняття «персонал» можна вживати в ширшому значенні.

Утвердження сталінського репресивно-карального режиму потребувало нового підходу до функціонування радянських органів виконання покарань, зокрема до питань комплектування персоналу. Перший виправно-трудовий кодекс УРСР (1925 р.) як основа нормативної бази пенітенціарної системи виявився недосконалим.

Порядок проходження служби в установах позбавлення волі регламентував Декрет ВЦВК і РНК РРФСР від 25.03.1925 р. «Статут служби у місцях ув'язнення» [288, с. 335]. Цей Статут, визначав порядок приймання, проходження служби й звільнення співробітників пенітенціарної системи. Таким чином наприкінці 20-х років ХХ століття в СРСР здебільшого сформувалася концепція підготовки кадрів для пенітенціарних установ.

Від осені 1929 р. в Москві почали працювати курси з підготовки старшого начальницького складу міліції і виправно-трудових закладів, куди залучали й слухачів з національних республік Союзу РСР. Слухачів курсів з виправно-трудових

справ поділяли на два відділи: адміністративний і педагогічний. На адміністративному готували командний склад – помічників начальників адміністративних відділів у місцях ув'язнення, начальників та їх помічників з адміністративної роботи і господарської частини. На педагогічному відділі готували завідувачів навчально-виховних частин, їх заступників, бібліотекарів, завідувачів клубів у місцях позбавлення волі [288, с. 337–338]. На начальницькі посади в місця позбавлення волі призначали тільки офіцерів.

Створення української радянської системи підготовки кадрів пенітенціарних установ дещо розтягнулося у часі. У Києві тільки 1940 р. відбувся перший випуск працівників навчально-розподільних відділів ГУЛАГу в кількості 324 особи. З них були рекомендовані на посади начальників відділів – 20, начальників частин – 95, старших інспекторів – 110 осіб [288, с. 348–349].

До речі, проблема професійної підготовки працівників кримінально-виконавчих установ залишається актуальною й нині. В інтерв'ю виданню «Закон і бізнес» (№ 39 (1026) 24.09–30.09. 2011) тогочасний голова Державної пенітенціарної служби України О. В. Лісіцков вказував: «На жаль, історично так склалося, що в нас практично немає своїх навчальних закладів. Відомство мало юридичний коледж у Чернігові і 2 училища підвищення кваліфікації співробітників у Дніпродзержинську й Білій Церкві (...) свого вузу в пенітенціарної служби не було. Як, не маючи належної навчальної бази, можна далі розвиватись і готувати висококваліфікований персонал? (...) свій вуз був життєво необхідний. І ось цього року (2011, – Г. С.), вперше за історію існування відомства (розрядка моя, – Г. С.), ми відкрили свій вищий навчальний заклад, вже відбувся випуск. Інститут кримінально-виконавчої служби відкрився на базі Академії МВС України (...) Пенітенціарна система має свою специфіку. Щоб успішно працювати тут, потрібно знати історію та традиції як місць позбавлення волі, так і тих, хто там відбуває покарання, особливості їхньої психології. Адже у нас утримують людей з порушеною психікою, і рецидивістів, й інші категорії громадян, котрі вимагають особливої уваги. Є специфіка умов тримання, режиму й охорони.

Потрібно вчити працівників, як правильно організувати охорону, проводити виховну роботу. Адже всередині установ, на жаль, теж кояться злочини, бувають порушення розпорядку дня. Щоб запобігти цьому, потрібно провести цілий комплекс заходів режимно-профілактичного, виховного і психологічного характеру [117]».

У 30-х роках ХХ століття гостро постало питання кваліфікації кадрів виправно-трудових установ. Потрібна була нова концепція підготовки кадрів для місць позбавлення волі. 10.09.1931 р. вийшло «Положення про Статут служби у виправно-трудових закладах РРФСР» [288, с. 343], дія якого поширювалася на адміністративно-господарський і оперативний склад. Питання підбирання кадрів, їх розстановки, виховання і навчання залагоджували управлінські органи за допомогою партійних. На начальницькі посади призначали атестованих вихідців зі спеціальних шкіл ОДПУ (НКВС) СРСР, враховуючи випускників Центральної школи ГУЛАГу.

Українська пенітенціарна система постійно орієнтувалася на російський радянський зразок.

Рядовий персонал органів виконання покарань у 1930-х роках був недоукомплектованим на 50% оперативного складу. На роботу брали навіть колишніх в'язнів, які добре знали систему і порядок у ній. Професійних працівників, які мали вищу освіту або спеціальну технічну, було дуже мало.

З погляду самих працівників в'язничної системи, роботу в ній ніколи не вважали престижною. Відтак часто скерування на роботу до виправно-трудових установ для працівників правоохоронних структур мало фактично характер дисциплінарного стягнення, хоч і меншого за своєю суворістю, ніж звільнення.

У роботі виправно-трудових установ постійно фіксували факти перевищення службових повноважень зі сторони адміністрації: незаконне надання відпусток, використання робочої сили не за призначенням, знущання з ув'язнених із застосуванням фізичної сили тощо. До повноважень адміністрації належало визначати порядок заохочення та стягнення, порядок придбання продуктів харчування і предметів першої потреби, надавати побачення тощо. Проте часто такі повнова-

ження були неправомірними. Основну причину в ненормальності ситуації Г. Ягода – Нарком внутрішніх справ СРСР в сер. 1930-х рр. – вбачав у слабкому контролі за діяльністю адміністрації виправно-трудова установ, і пропонував змінити систему контролю за місцями позбавлення волі [288, с. 344]. Тому в травні 1935 р. контроль і безпосереднє керівництво усіма місцями позбавлення волі, які були розташовані на території республік, країв, областей, були покладені на начальників управлінь НКВС союзних і автономних республік, країв і областей. Втім, на питання кадрового забезпечення пенітенціарних установ це нововведення суттєво не вплинуло.

23 жовтня 1939 р. заступник Народного комісара внутрішніх справ СРСР комісар державної безпеки 3-го рангу В. Меркулов підписав наказ № 001289 «Про Положення про Головне тюремне управління НКВС СРСР» [33], у якому йшлося про те, що кадрову роботу і фінансування тюремних управлінь і відділів, відділень і тюрем покладено на Відділ кадрів і Центральний фінансово-плановий відділ НКВС СРСР і реалізуватимуть її відповідно за згодою Головного тюремного управління. У примітці до Наказу було зазначено, що робота з кадрами тюрем безпосередньо підзвітна Головному тюремному управлінню, її здійснює 2-й відділ Головного тюремного управління, завданням якого є:

- охорона тюрем, політична, спеціальна і бойова підготовка начальницького і наглядового складу тюрем;
- організація тюремного режиму і контроль за його дотриманням;
- облік прибулих і вибулих засуджених і контроль за виконанням строків тримання їх у тюрмах;
- агентурно-інформаційна робота серед особового складу тюрем;
- агентурно-інформаційна робота серед засуджених;
- забезпечення нормальної експлуатації тюремних будівель, планування ремонтно-будівельних робіт і перевірка їх виконання;
- керівництво санітарної служби в тюрмах і контроль над санітарним станом тюрем;
- мобілізаційна підготовка тюрем та ін. [33, с. 211–212].

Відповідно до цього нормативного документа розподіляли роботу в місцях позбавлення волі. Наголос був на оперативній роботі, режимі й охороні.

У період війни кадрова розстановка сил мала плинний характер, оскільки мобілізована частина персоналу влилася в Червону (Радянську) армію. Щоби місця позбавлення волі функціонували нормально, потрібно було без затримки набрати новий особовий склад для охорони і адміністративної роботи. Відтак на роботу брали тих, хто був не придатний до служби у Збройних силах, і жінок. Більшість працівників не те, що не мали відповідної професійної підготовки, а й навіть уявлення про специфіку роботи в місцях позбавлення волі. З таким особовим складом можна було виконувати тільки мінімальні завдання.

Починаючи від 1943 р., почали відкривати спеціальні школи для навчання і підготовки командного і керівного складу охорони в місцях позбавлення волі. Значну частину спеціалістів різних служб з практичних працівників готували «на місцях», шляхом закріплення за ними досвідчених працівників.

Задля реорганізації охоронної служби 1943 р. НКВС СРСР видав наказ «Про організацію внутрішньо-наглядової служби у виправно-трудовах установах НКВС» [288, с. 352], яким затверджено «Положення про внутрішньо-наглядову службу». Згідно з Положенням, створювали спеціальні підрозділи внутрішньої наглядової служби, до якої належали: наглядачі, старші наглядачі та начальник наглядової служби. Працівники наглядової служби перебували на казарменому забезпеченні, проживали разом з особовим складом охорони, їхня бойова і політична підготовка відбувалася за спеціальною програмою. На посаду начальника наглядової служби призначали тільки офіцерів.

Нас зацікавив розпорядок робочого дня співробітників Народного комісаріату внутрішніх справ УРСР (документ датовано воєнним, 1944 р., – Г. С.):

Робота – з 9:00 до 16:00

Обідня перерва – з 16:00 до 20:00

Продовження роботи – з 20:00 до 1:00 [56, с. 5–7]. З метою самопідготовки особового складу НКВС УРСР один вечір на

тиждень – у суботу вважався неробочим. Усім працівникам належало використовувати його на самостійні заняття.

Очевидно, вказаний розпорядок поширювався і на працівників пенітенціарних установ. Вважаємо, продовження робочого дня до 1.00 ночі було продиктоване не лише намаганнями зменшити вуличну (і внутрікамерну в пенітенціарних установах) злочинність, а й специфікою допитів – у арештованого (чи підозрюваного) у нічний час після напруженого дня притуплювалася увага, а відтак й пильність. У наш час нічні допити підозрюваних, окрім випадків передбачених законодавством, заборонені.

Вплив на процес комплектування кадрів для радянсько-партійних, господарських та силових структур у західних областях УРСР мала спільна постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 21.08.1943 р. «Про невідкладні заходи з відбудови господарства в районах, визволених від німецької окупації» [160].

На виконання цієї постанови ЦК КП(б)У ініціював створити оперативні групи для західних областей України, які розпочали добір й розстановку кадрів для роботи у звільнених щойно районах. Було передбачено відновити у 11 із 23 обласних управлінь УНКВС, 403 з 756 міськрайвідділів (22 із 47 міських та 218 із 244 районних), зокрема й обласні УНКВС у Волинській, Тернопільській, Львівській, Дрогобицькій, Станіславській, Ровенській та Чернівецькій областях [160].

Управління НКВС Львівської, Дрогобицької, Луцької, Станіславської, Тернопільської областей комплектували і з членів раніше прибулих оперативних груп НКВС, і з додатково скерованих працівників з управлінь інших областей та випускників шкіл РСМ. Місцевих працівників, навіть з вищою освітою призначати на керівні посади в радянських силових структурах утримувалися. Вони могли претендувати тільки на місця в складі обслуговуючого персоналу.

Напружена розмова про потребу залучати вихідців із місцевого населення до органів влади та правоохоронних структур всіх рівнів відбулася на нараді секретарів із кадрових питань обкомів КП(б)У західних областей у травні 1945 р. Зокрема, секретар ЦК КП(б)У з кадрових питань О. Кириченко у виступі наголосив, що кадрова проблема в західних областях

не зникне до того часу, поки «ми не виростимо місцевих людей», допоки «в західних областях не будуть працювати на відповідальних керівних постах люди з місцевого населення, котрі знають побут, культуру, вдачу, звичаї місцевого населення, знають буквально все, що належить до місцевих умов. Потрібно закінчити з таким положенням, коли люди весь час поглядають на схід, як би скоріше закінчився термін їхнього перебування, як би скоріше поїхати у Харківську область або Донбас. Коли я сказав деяким товаришам, що в західних областях повинні бути начальники НКВС, НКДБ із місцевих товаришів, то вони зробили при мені гримасу, а потай говорили, що Кириченко заявляє страшні речі, а коли я те ж саме сказав при секретарях обкомів, то вони очевидно вирішили, що я зовсім з глузду з'їхав. А як же інакше? Доки ми будемо в західні області експортувати людей? Перелом у цій справі треба зробити і ми цього досягнемо» [160, с. 17].

Усвідомлюючи критичну кадрову ситуацію, що склалася на Західній Україні 1945 р., ЦК КП(б)У вперше ухвалив спеціальну постанову «Про відбір і висунення кадрів із місцевого населення для західних областей» [160, с. 18]. В ній йшлося про залучення в органи силових структур на низові посади вихідців з місцевого населення. Керівництво компартії вказало, що «місцевих» потрібно ретельно перевіряти перед призначенням на посаду. Проте, незважаючи на пропозиції нарад і постанови, начальницько-оперативний склад у західних областях й надалі комплектували переважно з працівників, направлених зі східних областей УРСР та центральних регіонів СРСР.

Упродовж 1945 р. для укомплектування органів НКВС було прийнято на роботу 31 097 осіб, з яких в органи НКВС було направлено 8 639 осіб, органи міліції – 12 153, в тюремно-виконавчу систему – 1 157, у систему таборів для військово-полонених – 5 105, пожежну охорону – 4 043. Однак уже впродовж першого року служби було звільнено 12 560 новобранців, із них: з органів НКВС – 1 616 осіб, з органів міліції – 5 906, із пожежної охорони – 1 677, із тюремно-виконавчої системи – 850, із системи таборів для військовополонених – 2 292, з інших служб – 219 осіб [160, с. 18].

Якщо проаналізувати процентне співвідношення, то тюремно-виконавча система втратила 74% (підрахунки мої, – Г. С.) неофітів уже протягом першого року служби. Звісно, хтось із них в умовах гострого післявоєнного браку кадрів підшукав собі престижнішу роботу. Однак було й чимало таких, хто виявив цілковиту професійну непридатність і не зміг закріпитися навіть у цьому не вельми престижному відомстві. Остання обставина, вважаємо, слугує доказом на користь припущення, що в пенітенціарну систему УРСР після війни направляли за залишковим принципом, зовсім не кращих із кращих.

Одним із суттєвих показників характеристики працівників пенітенціарних установ виступає національність її кадрів. До прикладу, візьмемо склад працівників внутрішньої тюрми м. Дрогобича в 1944–1947 рр. Серед працівників тюрми було 5 українців, 15 росіян, 1 осетин та 1 казах, тобто на три чверті особовий склад був неукраїнським. Начальником тюрми працював старший лейтенант Микола Павлович Борисов, 1910 р. н., росіянин, освіта – середня, член партії. Заступник начальника – молодший лейтенант Мурат Тасолтанович Урумов, 1915 р. н., осетин [265].

Наприкінці 1945 р. серед працівників НКВС УРСР спеціальну вищу й незакінчену вищу освіту мали лише 2 177 осіб (2,7% від загальної кількості), а середню і неповну середню – 30 912 осіб (37,9%), решта – 59,4% мали початкову освіту. Доволі низьким був освітній рівень працівників керівної ланки [160, с. 18].

Після закінчення війни виникла проблема переосмислення пріоритетних напрямів діяльності адміністрації місць позбавлення волі. Постало завдання трудового використання ув'язнених, а це вимагало залучення до роботи в тюрмах вільнонайманих спеціалістів інженерного профілю. Водночас основна увага була зосереджена на умовах проживання, зміцненні режиму тримання та посиленні виховної діяльності адміністрації.

Штати Управління виправно-трудових таборів і колоній НКВС УРСР у післявоєнний час формували: з керівництва; канцелярії; відділів: оперативно-чекістського, оперативного, ВБРСВ, слідчого, звітної групи, політвідділу, відділу

кадрів, комплектування, звітнього й організаційно-штатного, адміністративно-господарського і комунально-побутового; воєнізованої охорони різних категорій; політчастини; штабу; частин: служби і розшуку, режиму і нагляду, підготовки і господарської; інспекції ВПО, відділу звіту і розподілу; 1-го відділення – звітно-статистичного, 2-го – особових справ і звільнення, 3-го – комплектування і етапування; відділів: культурно-виховного, санітарного, бойового спорядження, організаційно-інспекторського, технічного постачання, масових робіт, виправно-трудова робіт, сільськогосподарського; ветеринарної інспекції. Окремі підрозділи становили торговий відділ з промислово-товарним і продовольчо-товарним відділеннями, плановою групою, контрольно-звітним бюро, бухгалтерією; відділ капітального будівництва, плановий відділ, фінансовий з головною бухгалтерією; група звіту з сільськогосподарських робіт; відділення боєприпасів, капітального будівництва, розрахункове; карткове бюро та ін. [62, с. 57–61].

Штати в областях були суттєво меншими, але також доволі чисельними. Візьмемо, до прикладу, штати відділу виправно-трудова колоній УНКВС у Львівській області на 1944 р. Керівництво – начальник відділу, заступник начальника відділу, секретар (3 штатні одиниці). Канцелярія – старший інспектор, машиністка (2 штатні одиниці). У відділеннях: начальники відділень, старші оперуповноважені, оперуповноважені, старші інспектори з мобільної роботи і бронювання, командири, заступники командирів, начальники штабів, старші інструктори з режиму і наглядової служби, старші інструктори з розшуку і службового собаківництва, інструктори служби, зброярі і техніки, інспектори з техобслуговування, інспектори-лікарі, інженери-будівельники, коменданти, водії, вахтери, бухгалтери, інспектори-ревізори, касири, персонал з обслуговування [60, с. 102–103].

Розстановка кадрів у внутрішній тюрмі м. Дрогобича станом на березень 1945 р. виглядала так: за штатом передбачено 31 особу адміністративно-господарського і наглядового персоналу. 3-поміж них: 1 начальник, 1 заступник начальника, 21 наглядач, 8 осіб адміністративно-господарського апарату.

Фактично ж у тюрмі працювали 23 особи, тобто відчутна потреба персоналу [265].

Під час приймання на роботу у пенітенціарне відомство перевагу надавали відставникам та звільненим у запас офіцерам Червоної армії, молодшим чинам селянського походження, демобілізованим з військової служби, стрількам ВОХРу.

Охоронна служба була внутрішня і зовнішня. Внутрішню охорону здійснювали штатні працівники-наглядачі. Кількість постів визначало розміщення камер: 15 загальних або 20 одиночних камер на один пост у прямому коридорі. У кожній відділеній частині коридору мав бути пост, без різниці, скільки там камер. Біля камер (кількість не більша ніж 3–4), в яких тримали засуджених до найвищої міри покарання, виставляли спеціальний пост. Біля камер, де тримали жінок, призначали нагляд з персоналу жіночої статі [47, с. 201–202]. Кожен вартовий мав володіти прийомами самозахисту (САМБО), оскільки зброї їм не видавали. Адже траплялися випадки, коли на наглядовий персонал нападали засуджені, відбирали зброю, переодягалися у форму наглядачів, аби зчинити бунт або масову втечу з тюрми.

Система охорони внутрішньої тюрми УНКДБ м. Дрогобича у 1953 р. виглядала так: на першому посту (коридор № 1 поверх 3) відбувався цілодобовий нагляд. Розміщувалися одиночні камери №№ 23–32. Обладнання поста – ключі, двостороння тривожно-дзвінкова сигналізація, вогнегасник «Богатир», телефон. На другому посту (коридор № 2 поверх 2) розміщувалися одиночні камери №№ 12–22. Обладнання поста – ключі, двостороння тривожно-дзвінкова сигналізація, телефон. На третьому посту (коридор № 3 поверх 1) наглядали за камерами №№ 1–11. Четвертий пост розміщувався біля головних воріт тюрми і контролював 12 камерних вікон з північного боку.

Окремо розставляли вишки. Зовнішня вишка № 1 (на периметрі тюремної огорожі з північного боку) відповідала за цілодобовий нагляд за забороненою зоною з північно-західного боку тюрми, вікнами тюрми з північно-західного боку, огорожею тюрми з північного боку. Обладнання поста – двостороння тривожно-дзвінкова сигналізація, телефон. Зовнішня

вишка № 2 здійснювала цілодобовий нагляд за периметром тюремної огорожі з південно-східного боку та прогулянковим двором. Обладнання поста аналогічне [265].

Втеча арештованого, засудженого з тюрми ставала надзвичайною подією. В такому разі адміністрація тюрми, відповідно до наказу НКВС СРСР № 00310 від 30.04.1939 р., мала негайно вжити заходів з розшуку своїми оперативними силами, водночас звертаючись за допомогою до органів УДБ і УРСМ, на території яких була тюрма.

Якщо упродовж 12 годин після втечі ув'язненого не знаходили, слідчо-розшукову справу і особову справу засудженого начальник тюрми пересилав начальникові тюремного відділу, а той телеграфом повідомляв про надзвичайну подію у Тюремне управління та одночасно висилав розшуковий запит [47, с. 202].

Про всесоюзний розшук втікачів оголошували в порядку, встановленому в зазначеному Наказі.

Втім, утечі з тюрем були явищем нечастим, спроби втеч присікали ще на етапі підготовки.

Про це свідчить й архівний документ: «У 1951 році оперативна робота в тюрмі № 1 УМВС Львівської області була направлена на укріплення охорони, запобігання втечам, нападкам на охорону, підготовці вбивств і самовбивств, охорону (виявлення, – Г. С.) заборонених предметів та ін.

Оперативною частиною виявлено і попереджено 4 чол., які готувалися до втечі, 2 – до самовбивств, 2 – крадіжки, 2 – займалися антирадянською агітацією, 9 – вели нелегальні зв'язки, 10 – мали заборонені предмети. Кожен випадок розслідувався і розпочато 2 слідчі справи, за крадіжку передач (винного, – Г. С.) засуджено до 8 років виправно-трудових таборів» [52, с. 5].

До обов'язків наглядового складу внутрішньої охорони тюрми належали: нагляд за поведінкою засуджених і дотримання тюремного режиму, запобігання бунту, втечам, вбивствам, самовбивствам, зв'язку з волею або засудженими з інших камер. Наглядач не мав права залишати пост без проведення заміни, та й то не більше ніж на 20 хвилин, для прийняття їжі.

Зовнішню охорону місць позбавлення волі забезпечували штатні працівники або військові підрозділи військ НКВС СРСР. Кількість постів зовнішньої охорони визначали з урахуванням розташування тюрми, її оточення, потреб обов'язкової охорони входів і виходів із тюрми, охорони тюремних дворів, вікон і забороненої зони довкола тюрми.

Обов'язками зовнішньої тюремної охорони було запобігання проникненню в тюрму і на територію тюрми сторонніх осіб, запобігання втечам ув'язнених, нападу на тюрму, зв'язку засуджених з волею через вікна та огорожу тюрми.

Пости внутрішньої охорони несли службу без зброї; пости зовнішньої охорони були озброєні вогнепальною зброєю і застосовували її відповідно до Статуту вартової служби. За умовами служби робочий день наглядача зовнішньої охорони тривав 8 годин. У разі потреби і в обідній час його підміняв інший вартовий. Цю заміну проводили у визначеному порядку, встановленому статутом караульної служби.

Пости зовнішньої і внутрішньої охорони повинні були мати зв'язок між собою – сигналізацію. Вхідні двері в тюрму, коридори корпусів і камери мали бути замкнені на ключ, а на вікна обов'язково ставили ґрати.

Державна політика матеріального і фінансового забезпечення працівників місць ув'язнення була тісно пов'язана зі суспільно-політичною ситуацією в країні. Своєю чергою, політичні процеси в державі прямо впливали на кадрову розстановку.

1946 р. в масштабах усього Союзу РСР створено спеціальні курси з підготовки інспекторів особового складу і технічного оснащення (через заміну колишніх ув'язнених, яких у роки війни використовували на допоміжних посадах, вільнонайманими працівниками).

1947 р. ЦК ВКП(б) ухвалив спеціальне рішення про скерування на зміцнення органів внутрішніх справ перевірених людей, готових виконувати поставлені перед ними завдання. Питання зміцнення режиму, посиленої боротьби зі злочинністю в місцях позбавлення волі, втеч ув'язнених керували оперативно-чекістські апарати охорони. Завдяки співпраці різних служб вдавалося налагодити ефективну оперативну роботу в стінах пенітенціарних закладів та їх охорону.

Вживаючи заходів зі зміцнення кадрового апарату в місцях позбавлення волі, МВС СРСР спеціальним наказом (1951 р.) затвердило План підготовки і перепідготовки офіцерських кадрів для МВС на 1952–1954 рр. [288, с. 357–358] із зазначенням спеціалізації: політпрацівників, начальників табірних підрозділів та їхніх заступників, працівників оперативних, культурно-виховних частин, спецчастин таборів і колоній, офіцерського складу наглядової служби, фінансових працівників, вихователів дитячих колоній, помічників начальників тюрем. Перепідготовку різних категорій працівників було покладено на відомчі навчальні заклади.

Крім того, задля підвищення кваліфікації начальницького і оперативно-інспекторського складу МВС СРСР з 1954 р. почали проводити шестимісячні курси. До програми навчання вносили вивчення проблем виправно-трудової політики, основних положень з регулювання діяльності виправно-трудової системи та ін.

Важливим завданням у програмі підготовки працівника кримінально-виконавчої системи була фізична і бойова готовність. В умовах несення служби працівник мав добре володіти прийомами самооборони. Заняття проводили і для офіцерського, і для наглядацького складу. Підсумком навчання ставали змагання зі самбо і нагородження кращих. Такі змагання організовували не тільки в колективі того чи іншого місця позбавлення волі, а й між колективами тюрем. Ще одним видом змагань були навчально-бойові стрільби за різними номінаціями.

У першій половині 1950-х рр. керівництво МВС СРСР і ГУЛАГу вжило комплексні заходи, спрямовані на професійну підготовку різних категорій працівників місць позбавлення волі, аби підвищити рівень кваліфікації: складали розширені плани роботи і звіти; розгорнулася робота з підготовки резерву кадрів; здійснювали перевірки службового росту кадрів; започатковували курси підвищення кваліфікації для працівників місць позбавлення волі; відбувався обмін досвідом у кадровій роботі; встановлювали суворий контроль за розглядом і виконанням скарг і заяв.

Робота дала ефект: уже невдовзі ситуація з розстановленням кадрів у місцях позбавлення волі дещо покращилася. Ознакою змін стало заповнення кадрових вакансій у пенітенціарній системі людьми з потрібним рівнем кваліфікації, вільними від злочинного минулого.

Про це свідчать й архівні документи: «На 1 января 1952 года штат тюрьмы № 2 УМВД Львовской области полностью укомплектован, в основном все сотрудники по своим деловым качествам занимаемым должностям соответствуют. Подбор и расстановка кадров проводилась в соответствии директивы МВД СССР № 91 по деловым и политическим качествам. За 1952 год принято на работу 20 человек, уволено за этот период 5 человек, переведено в другие подразделения 12 человек, призвано в советскую армию 2 человека» [50, с. 18].

Як ми вже зазначали, державна політика матеріального і фінансового забезпечення працівників місць ув'язнення була пов'язана зі суспільно-політичною ситуацією в країні. Праця тюремника ніколи не була особливо престижною, відтак у роки Другої світової війни вакансії нижніх чинів тюремного персоналу заповнювали працівники, непридатні нести фронтову службу, – інваліди війни, а то й люди зі злочинним минулим, які «стали на шлях виправлення». Відповідним було й матеріальне забезпечення (оклади, пайки тощо). Натомість повернення країни до мирного життя далось взнаки не лише на кадровому потенціалі працівників виправних установ, а й на оплаті їхньої праці.

Однак і надалі працівників набирали не за професійними якостями, за політичною приналежністю. Партійна робота, яку проводили у кримінально-виконавчій системі, ставила завдання підвищити у працівників почуття радянського патріотизму, вірності справі комуністичної партії. В Україні ця робота відбувалася відповідно до вказівок секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова: «Усилить партийно-массовую и политическую работу среди работников НКВД, НКГБ и войск НКВД. Территориальные партийные организации должны считать своей партийной обязанностью проведение повседневной политико-воспитательной работы среди личного состава НКВД и НКГБ. Учитывая, что в органы НКВД и НКГБ пришло

много молодых малоопытных работников – организовать систематическую чекистскую учебу работников НКВД и НКГБ по повышению их деловой квалификации путем организации краткосрочных курсов, семинаров, организации специальных лекций и издания руководящей литературы» [66, с. 10].

Відповідно до таких постанов і вказівок, керівники НКВС (МВС) і НКДБ (МДБ) на місцях видавали власні розпорядження щодо проведення політроботи. Усі працівники виправно-трудових установ мали прослухати лекції, доповіді, політбесіди, читати газетні і журнальні публікації на політичні теми. До цієї роботи залучали заступника начальника Тюремного управління МВС УРСР, начальників управлінь МВС в областях та їхніх заступників. Проведена робота відображалася у квартальних звітах, доповідних записках. Наприклад: «упродовж 1952 р. для колективу тюрми № 2 УМВС Львівської області було прочитано на політичні й наукові теми 21 лекцію і 8 доповідей, проведено 30 політбесід. Весь особовий склад працівників задіяний до політичного й загальнообов'язкового навчання. Політичне навчання мало такі організовані форми: гурток з вивчення короткого курсу КППС 1-го року навчання – навчалось 13 осіб; гурток з вивчення короткого курсу КППС 2-го року навчання – навчалось 18 осіб; гурток з програми політшколи – навчалось 6 осіб; в міській партійній школі навчалось 8 осіб» [50, с. 14–15].

Політична підкованість особового складу нерідко йшла у розріз з його правосвідомістю. Аналіз наказів по особовому складу дає змогу зробити висновок, що в середовищі працівників виправно-трудових установ траплялися факти перевищення службових повноважень: незаконне надання відпусток, використання робочої сили не за призначенням, знущання з ув'язнених із застосуванням фізичної сили тощо [27].

Систематичний контроль за діяльністю начальників і підлеглих виправно-трудових установ і тюрем давався взнаки, хоча результати й надалі залишалися не зовсім задовільними. Про це свідчать численні перевірки і висновки, які відображалися у формі наказів [35].

Незадовільною – навіть з огляду на відомчі вимоги – була ситуація ще в 1939–1941 рр., не надто кращою стала вона у післявоєнні роки.

Напередодні війни було виявлено серйозні порушення під час перевірки Львівської трудової колонії НКВС. Колонію будували в 1940 р. без комплексного проекту і кошторису. Проектні і будівельні роботи проводили без планів, унаслідок чого (свідчить архівний документ):

- а) проект будівельної частини головного виробничого корпусу спроектований технічно неграмотно;
- б) проект сушки також складений неправильно. Тип сушок вибрано застарілий і їх потрібно переробляти;
- в) погана якість роботи і немотивована зарплата;
- г) незаконне капітальне вкладення – закупівля 4-х котлів вартістю 36 тисяч рублів.

Ці та інші протиправні дії головного бухгалтера Шарапова й начальника Львівської трудової колонії Шведа зафіксували наглядові інстанції, винуватих арештовано й притягнуто до кримінальної відповідальності [41, с. 183–184].

Тоді ж виявлено серйозні порушення у Львівському дитячому приймальнику-розподільнику. Зафіксовано антисанітарний стан приміщень і халатне ставлення до своїх професійних обов'язків працівників. Вихователі не стежили за особистою гігієною вихованців: останні нестрижені, у брудному і рваному одязі, нічим не зайняті, порушували дисципліну. Культурно-масова робота на низькому рівні. За ці та інші виявлені проблемні моменти начальника дитячого приймальника-розподільника Секретарюка усунули з посади і позбавили права обіймати керівні посади. Помічників начальника УНКВС у Львівській області старшому лейтенантові державної безпеки товаришу Ступницькому за неналежний контроль за діяльністю приймальника-розподільника – (оголошено, – Г. С.) догану [34, с. 215].

Після закінчення воєнних дій випадки службової недбалості фіксували дещо рідше, натомість суттєво зросла кількість фінансових зловживань. Можливо, це пояснювали широким залученням контингенту з/к до завдань відбудови народного господарства. Інспекція, яка перевіряла виправно-трудова роботи у Вінницькій і Львівській областях 1950 р., виявила, що:

– колишній начальник Сокальської інспекції Пильніков у засуджених до виправно-трудова робіт брав хабарі. Засудженому

Придатку в письмовій формі запропонував прибути до нього на квартиру і дати 200 руб. за звільнення від виправно-трудоих робіт. Крім того, Пильніков присвоїв собі процентні відрахування з виправно-трудоих робітників у сумі 1072 руб.;

- під час перевірки Синявської інспекції виявилось, що колишній начальник Попов підробляв табелі про відбування виправно-трудоих робіт засудженими, які не відбували покарання;

- начальник Вінницької області Тарнавський приймав від господарських організацій і установ процентні нарахування за виправно-трудоих працівників готівкою. Ці та інші виявлені факти були зафіксовані й винних покарано [35, с. 206].

Не тільки за фінансово-господарські недоліки карали начальників. Чимало доган і навіть звільнень з посад працівники пенітенціарних установ отримували конкретно за невиконання чи неналежне виконання своїх професійних обов'язків. Зокрема, начальник тюрми м. Львова № 1 Гамов отримав догану за неправильне етапування засуджених Якубовського і Демидовича.

Траплялися випадки порушення й правила комісування ув'язнених. Начальники санчастин і лікарень тюрем у містах Коломия, Рівне, Берегове, Лубни, Золочів, Чернівці, Тернопіль, Чортків комісованих ув'язнених відправляли у Пересильну тюрму м. Львова як «нелегальний контингент». Наприклад, із тюрми № 2 УМВС м. Чорткова була направлена ув'язнена Степула У. Р. 1905 року народження, яка була інвалідом, але, незважаючи на це, в особовій справі містилася довідка лікаря тюрми, що вона практично здорова [52, с. 58].

Окрім недоліків у роботі, були й певні успіхи в діяльності пенітенціарної системи. За успішні показники працівників місць позбавлення волі заохочували матеріальними винагородами, занесенням фотографій на «Дошку пошани». Традиційним стало підведення підсумків роботи колективів тюрем України за певний період – у річному календарному обчисленні чи до революційних свят. Західноукраїнські тюрми не були серед кращих, але й не пасли задніх уже в довоєнні роки. Ця ж тенденція «золотої середини» зберігалася і в подальшому.

Наприклад, за перше півріччя 1940 р. показники змагання були такими. Кращим колективом пенітенціарної системи республіки оголошено колектив тюрми міста Запоріжжя. На других місцях опинилися колективи тюрем міст: Умань, Луцьк (виділення мої, – Г. С.), Дніпропетровськ, Полтава № 1, Рівне, Ізюм, Харків. Тюрми міст: Черкаси, Київ № 1, Сталіно № 1, Артемівськ, Львів № 1, Львів № 2, Рівне, Дубно, Станіслав, Коломия, Володимир-Волинський, Ковель, Стрий, Житомир, Бердичів, Дніпропетровськ, Одеса № 1, Харків № 1, Миколаїв, Самбір, Перемишль – отримали задовільну оцінку всієї роботи. Решта тюремних колективів отримали незадовільну оцінку роботи, за винятком Золочівської, яка не надіслала звітних матеріалів.

На 1 січня 1940 року занесених на «Дошку пошани» при тюремному управлінні НКВС УРСР налічували 526 осіб, а на 1 червня – 786 осіб. Відповідно, кращих працівників та керівників нагороджували в грошовому еквіваленті у розмірі місячного окладу, їм оголошували подяки [38, с. 56–57].

Окрім загальних (сумарних) показників, змагання між місцями позбавлення волі охоплювало вужчі сегменти: стан спортивної роботи, бойової підготовки тощо. Колективи слідчих тюрем УРСР щорічно проводили конкурс з начальсько-бойових стрільб, у якому брали участь начальницький і наглядовий склад.

Наведемо показники навчально-бойових стрільб 1952 р. У навчально-бойових стрільбах за розрядами: 2 і 3 (з пістолета) і 3 і 2 (із гвинтівки 7,62 мм) взяло участь 96% начальницького і наглядового складу. Місця (наводимо показники західноукраїнських пенітенціарних установ, – Г. С.) розподілили таким чином: колективи тюрем Золочів № 2–4-е місце, Львів № 2 – 7–8 місце, Дрогобич № 1 – 9–10 місце, Коломия № 2 – 11 місце, Стрий № 2 – 15 місце, Тернопіль № 2 – 26 місце, Чернівці № 1 – 27–30 місце, Ужгород – 32 місце, Ковель № 3 – 34 місце, Чортків № 2 – 38, Луцьк № 1 – 39–40, Рівне № 2 – 39–40 місце, Самбір № 3 – 41 місце, Володимир-Волинський № 2 – 44–46 місце, Дубно № 3 – 47–49 місце, Берегово № 2 – 50 місце, Рівне № 1 – 51 місце та ін. [51, с. 51–54].

Підсумки соціалістичного змагання слугували підставами для службових атестацій працівників пенітенціарної системи та їхнього кадрового росту.

З іншого боку, навіть вагомі показники у роботі та грамоти за перемогу в соціалістичному змаганні, бойовій підготовці тощо не рятували керівників пенітенціарних установ у разі зміни керівництва апаратів НКВС–МВС та НКДБ–МДБ–КДБ.

Історія радянських правоохоронних та карально-репресивних органів доби тоталітаризму – це історія зміни вищих керівників, які за політичними звинуваченнями (Г. Ягода, М. Єжов, Л. Берія та ін.) йшли у небуття разом зі своїми, як нині заведено говорити, командами. Процеси перманентного «очищення чекістських кадрів» більшою чи меншою мірою охоплювали й пенітенціарну систему, оскільки ГУЛАГ був, за винятком кількох нетривалих часових періодів, невід’ємною частиною радянського НКВС–МВС.

Висновки до другого розділу

У західних областях Української РСР від 1939 р. і до повоєнного періоду основними місцями позбавлення волі були установи тюремного типу (звичайні, слідчі, внутрішні, пересильні), а також попередні місця ув’язнення (в російському варіанті – КПЗ), виправно-трудова колонія (у 1939–1941 рр. відсутні з політичних міркувань), виправні колонії для тримання неповнолітніх (у 1939–1941 рр. – відсутні), виправно-трудова колонія для тримання повнолітніх засуджених до позбавлення волі на стислі строки.

Загалом на території України у перші повоєнні роки було декілька підпорядкованих безпосередньо НКВС СРСР таборів, до 1948 р. існували також штрафні підрозділи (згодом заклади суворого режиму), в яких тримали злісних порушників правопорядку. На базі лікувальних закладів розгорнули свою діяльність спеціальні психіатричні лікарні системи МВС СРСР.

Управління пенітенціарними установами в довоєнні та післявоєнні роки здійснювали на принципах жорсткого контролю різних відомств НКВС, НКДБ, МЮ, МВС. Безпосереднє підпорядкування було Головному тюремному управлінню, яке реорганізували в Тюремне управління, що здійснювало контроль через тюремні відділи (відділення) структурних обласних УНКВС.

Внутрішню діяльність місць позбавлення волі регламентували відповідні нормативні акти, які визначали правовий статус та режим тримання ув'язнених з урахуванням спрямованості та характеру злочину, виду пенітенціарної установи. Назвемо найважливіші: «Положення про тюрми НКВС для утримання підслідних» (28.07.1939 р.) (було чинне впродовж усього досліджуваного періоду, хоча неодноразово вносили доповнення), «Положення про Головне тюремне управління НКВС СРСР» (27.10.1939 р.), «Положення про тюрми ГУДБ для утримання засуджених» (14.12.1939 р.), наказ «Про введення єдиної системи реєстрації злочинців, утримуваних у внутрішніх тюрмах і внутрішніх тюремних камерах» (28.05.1941 р.), «Положення про внутрішні тюрми та внутрішні тюремні камери НКДБ» (22.03.1944 р.), наказ «Про затвердження норм харчування у внутрішніх тюрмах НКДБ-УНКДБ» (29.11.1945 р.), наказ «Про організацію особливих таборів і тюрем МВС для утримання особливо небезпечних державних злочинців і про направлення останніх після відбування покарання на висилку на поселення під наглядом органів МДБ» (16.03.1948 р.), наказ «Про організацію роботи зі заслання, виселення і заслання на поселення» (23.03.1948 р.), «Положення про трудові колонії для неповнолітніх» (23.09.1948 р.) та інші.

Стримуючим фактором у формуванні компетентного, кваліфікованого і якісного складу працівників кримінально-виконавчої системи тривалий час була відсутність спеціалізованих навчальних закладів для підготовки фахівців пенітенціарної системи. Низький освітньо-професійний рівень подекуди позначався на виконанні покладених завдань і функцій.

Роботу з добору кадрів значною мірою ускладнювала військово-політична ситуація. Лихоліття війни не давало можливості якісно підібрати необхідні кадри для роботи на посадах усіх ланок, особливо нижчої та середньої. На роботу в органи виконання покарань приймали тих, хто був не придатний до служби в Збройних силах, а також жінок. Більшість працівників не мали відповідної професійної підготовки, не розуміли специфіки роботи, особливостей служби в місцях позбавлення волі. Наголос робився здебільшого на трудовій дисципліні, охороні й режимі.

Плинний характер кадрової політики пояснювався ще й фактором недовіри до місцевого населення, що знаходило свій вияв у формуванні керівної ланки установ з виконання покарань з числа працівників-вихідців зі східних регіонів, які не знали місцевих звичаїв, української мови, без професійної освіти і практичної підготовки.

Після закінчення війни одним із джерел формування кадрів стали червоноармійці та офіцери, демобілізовані з Радянської армії. Незважаючи на такі мобілізаційні заходи союзного і республіканського характеру, у перше повоєнне десятиріччя кадрів бракувало у всіх без винятку структурах пенітенціарної системи. Ситуація була виправлена лише на початку 1950-х рр.

Характер діяльності місць позбавлення волі у воєнний та післявоєнний періоди зазнав певних змін у порівнянні з довоєнним. Завдання «перевиховання» засуджених в умовах суспільно корисної праці (виховна функція покарання) тимчасово відступили на другий план, натомість посилилися карально-репресивна та запобіжна функції покарання.

Також в умовах гострого браку трудових ресурсів радянська держава намагалася широко залучати практично безплатні робочі руки з/к до завдань «відбудови народного господарства». Як свідчать архівні документи, залежно від складності та якості роботи, позбавлений волі трудівник міг заробити 10–25 рублів на місяць, що було суттєво нижче від заробітної платні вільнонайманих працівників. В'язнів заохочували шляхом пільгового обчислення трудового стажу, що давало підстави для умовно-дострокового звільнення.

Зміна пріоритетів у діяльності виправних установ вплинула на діяльність адміністрації. Оскільки в оцінюванні результатів роботи установи та її керівництва виконання реальних виробничих планів стало важливішим, аніж ефемерне «перевиховання» засуджених, керівництво та середня ланка пенітенціарних установ йдуть на певні поблажки «авторитетним» в'язням, які можуть забезпечити високі трудові показники. Також частина адміністрації виправних установ намагалася скористатися працею в'язнів для особистого збагачення.

Політичні процеси в державі прямо впливали на кадрову розстановку. Штат працівників місць ув'язнення збільшу-

вався, а чисельність позбавлених волі, навпаки скорочувалася, внаслідок двох амністій 1945 р. і 1953 р.

Амністія 27 березня 1953 р. позначилася на всій системі виконання покарань. Звільнення значної частини засуджених призвело до зменшення числа виправно-трудових установ і, як наслідок, до скорочення штатів їхніх співробітників. З апаратів управління і безпосередньо з установ позбавлення волі до органів міліції та інших силових відомств перейшло чимало працівників.

Розділ 3

ОРГАНИ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ У ПРОЦЕСАХ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОЇ ПЕРЕБУДОВИ (РАДЯНІЗАЦІЇ) ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ

3.1. Завдання органів виконання покарань у боротьбі з українським національно-визвольним рухом

Одним із завдань утвердження та зміцнення радянської влади в західних областях УРСР стала ліквідація українського визвольного руху та знешкодження членів ОУН-УПА.

У березні 1944 р. Л. П. Берія виклав Й. В. Сталіну план боротьби радянських силових структур проти УПА. Тож невдовзі на території західних областей УРСР були дислоковані додаткові каральні та військові підрозділи. Органам виконання покарань у цій антиповстанській роботі було відведене значне місце. До основних функцій належала охорона і тримання арештованих, засуджених повстанців у місцях позбавлення волі, виселення неблагонадійного цивільного населення до визначених місць відбування покарання (пересильні тюрми). Завданням було й виконання вироків, т. зв. вища міра – розстріл або повішання.

Смертні вирoki виносили щодо засуджених за статтями 54-12 «а» та 54-11 Кримінального кодексу УРСР, тобто «зрада Батьківщини», «антирадянська агітація і пропаганда». Покаранням за цей же злочин також були тривалі строки ув'язнення (до 25 років) із засланням у виправно-трудові табори системи ГУЛАГу на Крайній Півночі, Далекому Сході. До переліку злочинів, за які карали від 15 до 25 років виправно-трудових таборів, належали: «обвинувачення у зрадництві та пособництві окупантам», «повстанство», «агентура іноземних розвідувальних та контррозвідувальних органів», «дезертирство», «терор та терористичні наміри», «шкідництво та саботаж» та ін. [115, с. 239–240].

До засобів боротьби з, так званими, «бандами» ОУН і УПА належали масові виселення і заслання, які оформляли відповідними нормативно-правовими актами і документально контролювали. Санкцію депортувати сім'ї «активних учасників ОУН і банд УПА» отримано в «Указании Народного комиссара внутренних дел УССР комиссара государственной безопасности 3 ранга Рясного от 5 апреля 1944 года № 162» [61]. В Інструкції-вказівці розписано порядок проведення виселення сімей активних учасників національного підпілля. Її було розіслано у всі районні відділи НКВС-УМДБ західних областей УРСР. На місцях (в адміністративних районах західних областей) склалися списки сімей учасників національно-визвольної боротьби, яких належало виселити.

Відповідно до наказу НКВС-НКДБ СРСР № 001240/00380 [61, с. 3], аби посилити боротьбу з учасниками оунівських організацій і банд, належало негайно оформляти облікові справи на виселення їх у заслання у віддалені райони Союзу. «Ссылке подлежат все совершеннолетние члены семей ОУНовцев и активных повстанцев как осужденных, арестованных, убитых при столкновениях, так и семей актива и руководящего состава ОУН, УПА скрывающихся и находящихся в данное время на нелегальном положении, как-то: коменданты, помощники комендантов и сотрудники «СБ», районные и надрайонные ОУН, сотенные, станичные, коменданты ОУН, куренные, господарчие, шефы и референты связи, активные участники банд. Не совершеннолетние члены семей следуют вместе со своими родными. Имущество ссылаемых подлежит конфискации в соответствии с приказом НКВД СССР от 10 декабря 1940 года № 001552» [61, с. 6].

Тож акцент був на керівному складі ОУН-УПА, але не залишалися поза увагою й сім'ї рядових учасників повстанського руху. Вивезення проводили поетапно. За декілька днів до проведення операції документи подавали у відділ перевезення НКВС СРСР, 1-й Спецвідділ НКВС УРСР. До таких спецоперацій залучали й органи виконання покарань, але основну роботу проводили бійці й офіцери військових груп, які очолювали старші опергрупи – офіцери НКВС-МВС та/чи НКДБ-МДБ.

Сформовані групи прибували у визначений населений пункт, атакували його, виставляли зовнішню і внутрішню охорону й виводили людей із житлових приміщень. Перевіривши їх за списками, провівши особистий обшук і обшук будинку, давали виселенцям 3 години на збір для відправлення. Особисте майно описували і конфісковували. Людям дозволяли брати лише продукти харчування. Перевозили виселених у вагонах до визначеної станції. В Інструкції [61, с. 6] було передбачено максимальне завантаження 30/40 осіб на вагон і додаткові 1–2 вагони супроводу для особистих речей виселених. Вагони мали бути пристосовані до зимових умов.

На жовтень 1944 р. підготовлено списки на виселення 10 517 осіб лише у Львівській області. Вже за рік у віддалених регіонах СРСР відбували заслання близько 2 млн 230 тис. 500 спецпоселенців, серед яких 20 800 становили оунівці [189].

1947 р., відповідно до Постанови РМ СРСР № 3214 від 10.09.1947 р., список осіб, визначених на виселення, було суттєво розширено. Репресії підлягали не лише родини учасників «банд» ОУН, пособники, учасники ОУН та члени їхніх родин, а й «куркулі-націоналісти та їхні родини». Найбільшою радянською переселенською акцією вважають операцію «Захід», проведену в жовтні 1947 р. [189]. Було утворено збірні пункти у Львові, Дрогобичі, Чорткові, Коломиї, Рівному та Ковелі, куди примусово доставляли сім'ї «націоналістів» для відправлення на спецпоселення.

Матеріали справ, заведених на оунівців, часто не мали достатніх доказів про їхню «підричну» діяльність, не було встановлено навіть причетності родичів до такої діяльності, однак вивозили всіх, а на окремих заводили кримінальні справи, арештовували, погрожували, пропонували зізнатися.

Водночас відбувалася відкрита безсоромна маніпуляція свідомістю. Прикладом такої маніпуляції може слугувати виявлений в архіві лист оперуповноваженого Кременецького МВ МДБ Макушина до кущового ОУН Галюка В. П. із закликом виходити з повинною від 03.12.1947 р. «С того времени как Вы перешли на нелегальное положение и стали заниматься бандитизмом (...) прошло три с половиною года (...) и вот хорошо подумайте, что Вы за это время сделали хороше-

го для себя лично и для общего дела? Ничего (...) Володенька! Наш Вам совет явитесь с повинной, бросьте это позорное и никому не нужное дело, займитесь честным трудом. Мы обещаем Вам свободу, если Вы поступите благоразумно, не слушайте тех одурманщиков (...) если Вы послушаете нас и явитесь с повинной, мы обещаем Вам вернуть досрочно из заключения Вашу мать, а если нет, то у Вас очень мало и, пожалуй, нет совсем шансов увидеть её. Мы желаем Вам лучшего, а все прошлое будет Вам прощено. Не забывайте мать. Пишите нам на Городской отдел МГБ. Оперуполномоченный Кременецкого РО лейтенант Макушин [17, с. 1].

По суті, матір кущового Галюка перетворили на заручницю, її утримання в неволі чи звільнення практично визначала майбутня поведінка її сина.

Зайве говорити, що «явка з повинною» передбачала «чистосердне каяття», розкриття підпільної мережі, а у багатьох випадках – роботу в спецбоївках МДБ, провокаторських структурах для виявлення та фізичного знищення решток повстанського руху.

У 1948–1953 рр. радянська влада масово виселяла куркулів, яких вважали найбільшою перешкодою у колективізації західноукраїнського села. Колективізацію проводили насильними методами. Відбувся форсований перехід до державної директивної економіки, основу якого становила ліквідація приватної та встановлення державної власності на засоби виробництва. Колгоспи розглядали як дієвий засіб радянзації краю.

Особливістю тоталітарних режимів є прагнення контролювати всі сфери життя громадян. Ці завдання були покладені на карально-репресивні органи. Наслідком їхньої діяльності стала величезна кількість зібраних свідчень, спостережень, таємних повідомлень, компрометуючої інформації про осіб, які виявилися об'єктом зацікавлень спецслужб режиму, та/чи інформації про діяльність опозиційних організацій. Значну частину вказаної інформації «добували» не лише сексоты (секретные сотрудники) на свободі, а й інформатори радянських силових структур в установах позбавлення волі.

Навіть нині отримати інформацію про діяльність радянських карально-репресивних органів доволі складно. Працівники архівів місцевих управлінь МВС та СБУ в областях, державних пенітенціарних служб стверджують, що в їхніх фондах немає таких документів, посилаючись на завершення терміну зберігання або передачу цих документів до центральних архівних сховищ. На нашу думку, пояснення ситуації варто шукати в намаганні зберегти честь мундира. Оприлюднення такого роду документації неминуче викрило б низькі моральні якості і завербованих, і самих вербувальників.

Постанова Політбюро ЦК КП(б)У «Про посилення боротьби з українськими націоналістами в західних областях УРСР» від 10.01.1945 р. зобов'язала наркома НКВС України В. С. Рясного провести в західних сільських місцевостях облік жителів, починаючи з 15-річного віку і старших. Проводячи облік населення, точно встановити, де в цей час перебуває той чи інший громадянин чи громадянка. Родичів тих громадян, точного місця проживання кого не встановлене, попередити під розписку, що, якщо ці громадяни не з'являться в органи радянської влади, то їх вважатимуть учасниками «банд» і до їхніх родичів застосовуватимуть репресії, арешти і виселення.

Громадян, які знали, де переховуються «бандитські групи», зобов'язали сповіщати про це радянські органи, оскільки приховування інформації було прирівняне до співучасті [108, с. 198].

У правовій державі така постановка питання є абсолютно неприпустимою. Згідно зі ст. 52 ЦПК України, від дачі показань свідка мають право відмовитися: фізична особа стосовно себе, членів сім'ї чи близьких родичів (чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, пасербиця, брат, сестра, дід, баба, внук, внучка, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, особа, над якою встановлено опіку чи піклування, член сім'ї або близький родич цих осіб [323, с. 802]. У радянській же практиці відмову від пояснення, де перебуває той чи інший родич, прирівнювали до приховування державного злочину – і це тягло за собою кримінальну відповідальність. До того ж ігноровано презумпцію невинуватості відсутнього, який – у теорії – міг переховуватися не від дер-

жави, а, до прикладу, від фізичних осіб (вагітної коханки, дружини, кредиторів, жертв чи родичів жертв суто кримінального злочину тощо).

З-поміж заходів боротьби з бандитизмом у західному регіоні були охорона сільських місцевостей, яку мали здійснювати представники місцевого населення (так звані істребки) та працівники міліції, держбезпеки; складання календарних планів операцій, що вимагало заздалегідь продуманої тактики з урахуванням оперативної ситуації. Існувала вимога «от всех руководителей партийных и советских организаций западных областей УССР, от всех коммунистов и комсомольцев самой решительной и беспощадной борьбы с бандами украинско-немецких националистов. ЦК КП(б)У устанавливает, что секретари обкомов горкомов, и райкомов КП(б)У несут партийную и государственную ответственность за состояние дела борьбы с оуновским бандитизмом в своих областях и районах» [65, с. 11]. Активних борців з національно-визвольним рухом нагороджували і просували в кар'єрному плані. Всупереч нормам службової етики, клопотати про нагороду міг сам «герой». Навіть з урахуванням того, що подвиги свої він здійснював у міцних в'язничних стінах. Наприклад, оперуповноважений тюрми № 2 УМВС м. Добно старший лейтенант Остряков К. Д. звертається до сектераря ЦК КП(б)У Хрущова М. С. з клопотанням про нагороду за виконані завдання боротьби з бандитизмом. Суть роботи полягала у проведенні карально-репресивної операції проти українських повстанців, яку він здійснював не тільки особисто а й створив псевдобойку УПА «из бандитов», якою керував особисто (Додаток Е).

М. Хрущов та Л. Берія не перестають видавати розпорядження, згідно з якими «усіх виявлених пособників на території України» потрібно арештовувати з конфіскацією майна і направляти до спецтаборів, а найактивніших учасників українського підпілля – в Норильський район. У доповідній записці МВС СРСР від 10 вересня 1947 року згадано про виселення із західних областей України 25 000 сімей активних націоналістів і 74 898 членів ОУН-УПА. Всього ж, за підрахунками українських дослідників В. Сергійчука та О. Реєнта, до початку 1950 р. з України до Сибіру було депортовано 143 141 членів

сімей оунівців та бойовиків УПА. Терор, який розгорнув тоталітарний режим щодо населення Західної України, призвів до того, що на 1 січня 1953 р. число українців-в'язнів у таборах ГУЛАГу збільшилося у 2,4 рази, а кількість т. зв. оунівців досягла 175 тис. осіб [290].

Маємо не один промовистий документ, який підтверджує жорстокість каральної політики. Зокрема, МДБ СРСР видало наказ «Про організацію роботи висилки, висилку на поселення» від 23.03.1948 р. № 00115 [31].

Наказ передбачав виселення за ворожу діяльність і антирадянські зв'язки та направлення винних винятково у місцевості:

- а) в район Колими на Далекий Півночі;
- б) в райони Красноярського краю і Новосибірської області, за 50 кілометрів далі на північ від трансибірської залізничної магістралі;
- в) в Казахську область (Казахську РСР, – Г. С.).

Переселення мали здійснювати впродовж шести місяців від часу набрання чинності наказу. Контроль за переселенням було покладено на Відділ «А» МДБ СРСР. У переселенців забирали особисті документи, зобов'язуючи їх у 10-денний термін виїхати до визначеного місця висилки. Замість вилучених документів видавали довідки встановленого взірця. Тих, хто опирався висилці, вивозили примусовим етапом. Аби запобігти втечам, було посилено агентурну роботу і нагляд за особами, визначеними на висилку.

Про направлення і прибуття виселених осіб разом із сім'ями в місця висилки місцеві карально-репресивні структури сповіщали органи українських УМДБ, зі скеруванням їм особових справ, агентурних розробок та інших матеріалів. Про перебіг переселення і виселення щомісячно доповідали МДБ СРСР.

Керували агентурно-оперативною роботою з виселення і переселення Друге Головне і П'яте Управління МДБ СРСР; контроль за наглядом і дотриманням режиму в місцях, куди відправляли виселенців, здійснював Відділ «А» МДБ СРСР і його місцеві апарати [31, с. 274].

Упродовж 1944–1949 рр. із західних областей УРСР було депортовано 50 453 сім'ї у складі 143 141 особи, зокрема: 1944 р. – 4 724/12 762; 1945 р. – 7 393/17 497; 1946 р. – 2 612/6 350; 1947 р. – 26 612/76 586; 1948 р. – 2 623/8 274; 1949 р. – 6 489/21 672 [151, с. 189]. Частина цих людей попередньо зазнала арештів та тримання в місцях позбавлення волі за місцем проживання – в західних областях УРСР.

Незважаючи на широке розгортання депортацій, кількість дійсних та уявних ворогів радянської влади у західних областях України не зменшувалася. У квітні 1950 р. Політбюро ЦК(б)У затвердило постанову «Про підготовку документів щодо виселення родин оунівців і зміну існуючого порядку комплектування груп охорони громадського порядку» [189], відповідно до якої мали додатково депортувати «учасників банд націоналістичного підпілля», «бандопосібників» та членів їхніх родин. У січні 1951 р. вийшла постанова Ради Міністрів СРСР № 189-88 сс «Про виселення куркулів із сім'ями з території Волинської, Дрогобицької, Львівської, Рівненської, Станіславської, Тернопільської, Чернівецької та Закарпатської областей Української РСР». Під час депортації майно «куркулів» підлягало конфіскації, його частково передавали колективним господарствам, а іншою частиною сплачували державні зобов'язання перед іншими суб'єктами [189].

Якусь частину підозрюваних у зв'язках з націоналістичним підпіллям та заможних селян-куркулів залишали в Україні, намагаючись відірвати від звичного середовища. Сюди ж потрапляли й формально не запідозрені у зв'язках із націоналістичним підпіллям громадяни, яких виселяли з територій, відведених під військові частини та полігони Радянської армії. Правове становище таких вимушених переселенців визначала Постанова РНК СРСР від 08.01.1945 р. № 35 [189]. У ній було передбачено розселення в межах району під наглядом комендатури НКВС, «ущільнене» поселення, переїзд категорично заборонені.

1948 р. вийшов Указ «Про кримінальну відповідальність за втечу з місць обов'язкового і постійного поселення осіб, виселених у віддалені райони Радянського Союзу в період Вітчизняної війни», згідно з яким за втечу з місця обов'язкового

та постійного поселення винному загрожувало до 20 років каторжних робіт [189].

Від початку 1950-х рр. до центральних відомств почало надходити багато скарг на зловживання владою. Після смерті Й. Сталіна (березень 1953 р.) та суду над Л. Берією (грудень 1953 р.) з 1954 р. розпочато перегляд справ спецпоселенців, частині з них дозволили повернутися до місць проживання. Втім, якщо депортацію здійснювали із залученням усіх структур державного карально-репресивного апарату (враховуючи й пенітенціарну систему), то в місця попереднього проживання реабілітовані поверталися самостійно. Хоча майна, особливо колишньої земельної власності їм не повертали – земля, господарські та житлові приміщення були націоналізовані чи колективізовані і пристосовані для потреб нового устрою.

3.2. Роль місць позбавлення волі в радянському кримінальному процесі

Вище (див. підрозділ 2.2) йшлося про порядок поміщення обвинувачених до тюремних установ на час ведення слідства органами НКВС–МВС, НКДБ–МДБ та прокуратури. Ця, звична для Союзу РСР, практика відігравала важливу роль в отриманні від обвинуваченого зізнавальних показань та – згодом – вирішення його долі у суді.

Ми проаналізували кілька архівних справ двох карально-репресивних відомств – МВС і МДБ. Справи «кримінальних елементів» перебувають у вільному доступі всіх держаних обласних архівів (в описах справ прокуратур, слідства), а справи політв'язнів залишаються в архівах Управління Служби безпеки України в областях, доступ куди досліднику утруднений досі.

Контрреволюційні злочини апріорі вважали тяжкими. До прикладу, у справі підозрюваного Смаги М. І. підставою поміщення в тюрму послугувало подання слідчого, що гр. Смага М. І. «вороже налаштований проти радянської влади, агітує проти колгоспного будівництва серед односельців», що потягло за собою обвинувачення в злочині, передбаченому ст. 54-10 КК УРСР [11, с. 3].

Необережного балакуна помістили у тюрму № 3 м. Львова, його справу вела прокуратура Куликівського району, згодом Львівський обласний суд виніс вирок – 8 років позбавлення волі [11, с. 5].

Засуджений оскаржував вирок у Верховному суді. У справі міститься документ, де вказано, що Верховний суд УРСР справу відправив на доопрацювання [11, с. 25]. Уже те, що у Верховного суду УРСР виникли сумніви у вині М. Смаги, свідчить про прогалини у роботі слідства. Втім, протягом усього часу перегляду справи підслідного продовжували тримати у в'язниці № 3 м. Львова. Повторно розглянувши матеріали справи, прокуратура знову передала її до суду [11, с. 27–29].

Багато кримінальних справ 1940-х – поч. 1950-х рр. відверто сфабриковані.

На час слідства до місць позбавлення волі поміщали підозрюваних у різних кримінальних злочинах, проте переважали: «шахрайство», «хуліганство», «звичайна контрабанда», «підробка документів», «вбивство», «порушення правил в'їзду і виїзду за кордон», «крадіжка державного і громадянського майна», «службові злочини». Перебування обвинуваченого на підписці про невиїзд чи під домашнім арештом у часи тоталітарного режиму не застосовували.

На час слідства відправляли до в'язниці і дрібних злодюжок, і функціонерів режиму – в разі перевищення службових повноважень.

Візьмемо, до прикладу, справу Зарийчука Д. І. за ст. 98 ч. 2 КК УРСР [3].

В описі справи – 60 документів на 68 аркушах. Розпочата справа з постанови старшого слідчого прокуратури, молодшого радника юстиції Бухарцева прийняти до розгляду матеріали слідства у справі № 41 м. Лопатин (Радохівський район Львівської області, – Г. С.) 1948 р., жовтня 19 дня про звинувачення Зарийчука Д. І., Силюкова Н. Д. за ст.ст. 138 п. «3» і 98 ч. 2 КК УРСР і Мурашкіна М. І. за ст. 98 ч. 2 КК УРСР.

Мурашкін М. І., обіймаючи посаду відповідального за хлібопостачання КП(б)У в с. Трійці, разом із Зарийчуком і Силюком зупинили повозку, в якій перебувала трійка неповнолітніх дітей. Керував нею Дідих, який віз два півмішки намоложеного

жита. Мурашкін наказав йому їхати до сільради, але хлопець не послухався наказу і повернув воза у напрямку свого дому. Щоб його зупинити, Мурашкін зробив кілька пострілів з пістолета вгору. До нього долучилися Зарийчук і Силуков, які почали стріляти з карабінів, й хтось із них поранив дівчинку 4,5 років, яка сиділа на возі. За 2 години дівчинка померла, й за фактом було порушено кримінальну справу.

Далі містяться постанови на взяття під варту кожного з обвинувачених, протоколи допиту свідків, постанови про запобіжний захід, протоколи допитів обвинувачених, протокол судового засідання Львівського обласного суду від 1949 р., постановою про розшук Зарийчука, оскільки він з місця проживання виїхав, проте згодом був розшуканий і доставлений у тюрму № 3 м. Львова. Під час розслідування його перевели в тюрму № 1 м. Львова (розрядка моя, – Г. С.) [3, с. 5–10].

Львівський обласний суд 1949 р., березня 29 дня в складі головуючого Савранського, народних засідателів: Каліновича та Ткачука, при секретарі (суду) Котляр, за участі адвокатів Діденко та Ільїна розглянув у відкритому засіданні кримінальну справу про обвинувачення Мурашкіна, Силукова і Зарийчук та постановив: визнати винним Силукова Н.Д. за ст. ст. 138 п. «в» і 98 ч. 2 КК УРСР та обрати міру покарання – позбавлення волі у виправно-трудових таборах на 8 років без позбавлення громадянських прав; Зарийчука Д. І. визнати винним за ст. 138 п. «в» та ст. 98 ч. 2 КК УРСР та обрати міру покарання – позбавлення волі у виправно-трудових таборах на 5 р.; Мурашкіна М. І. за ст. 98 ч. 2 КК УРСР та обрати міру покарання – позбавлення волі у виправно-трудових таборах на 5 р. Зарахувати всім попереднє ув'язнення і вважати початком відбування покарання з 17 вересня 1948 р. Стягнути із засуджених на користь 6-ї юрконсультації за участь адвокатів у судовому процесі по 250 руб. з кожного [3, с. 58].

Тут привертає увагу той факт, що перебування підслідних у «критій» в'язниці після їх засудження продовжилося у виправно-трудових таборах, де режим тримання звично вважається м'якшим (змога перебувати на свіжому повітрі, ширші можливості спілкування, вільніше пересування в межах

«зони»). А один день попереднього ув'язнення в «критій» тюрмі прирівнювали до одного дня таборів.

Тут ми підходимо до розуміння ролі тюремних установ у радянському кримінальному процесі. Обвинувачений, поміщений у «криту» камеру, де прогулянки на свіжому повітрі були обмежені півгодинним терміном на добу, грошові стягнення лягали на й без того обмежений бюджет сім'ї, а спілкування з рідними і близькими практично відсутнє, розумів, що виправдальний вердикт суду практично неможливий. Презумпція вини обвинуваченого, неприпустима де-юре, завжди тяжіла де-факто – «наші органи не помиляються». Відтак визнання своєї провини і підписання акта обвинувачення ставали реальним кроком до покращення становища – переходу в умови табору, де була змога заробляти нехай обмежені кошти самостійно, не виснажуючи сімейний бюджет засудженого, де були ширші можливості спілкуватися, листуватися, просто дихати свіжим повітрям.

У справі Зарийчука знаходимо наступні документи: розписки про отримання копії вироку і оскарження вироку Зарийчука до Верховного суду УРСР [3, с. 65].

Кожен засуджений впродовж 5-и днів після одержання копії вироку суду мав право оскаржувати його у Верховному суді. Зрозуміло, що протягом усього часу розгляду касації засуджений залишався у «критій» тюрмі чи СІЗО, де умови тримання були значно гіршими, ніж у звичайному ВТТ чи ВТК.

Проте, оскільки суду практично завжди передувало визнання обвинуваченого своєї «провини», на причини чого ми вказували вище, перегляд справи у Верховному суді союзної республіки чи Союзу РСР найчастіше ставав простою формальністю.

Касаційну скаргу Зарийчука у Верховному суді було розглянуто і, відповідно до ст.ст. 345 і 346 КПК УРСР, залишено без задоволення. Вирок Львівського обласного суду залишився в силі [3, с. 67].

У кримінальному відділі обласних судів, у книгах і журналах реєстраційних кримінальних справ знаходимо чимало справ про «службові злочини» (ст.ст. 97, 99, 105). За самовільне підвищення цін, самовільний збір зерна зі селян суд виносив

вирок від трьох до п'яти років позбавлення волі в загальних місцях ув'язнення; за використання службового становища з корисливою метою для власних потреб – до шести років. У кожному випадку на етапі слідства арештованого – за клопотанням слідчого чи прокурора – поміщали до в'язниці, що суттєво «полегшувало» роботу слідства.

Ось типова службова справа. Підсудний Кравцов Б. Г., працюючи керівником домоуправління № 8 Сталінського району м. Львова, зловживав службовим становищем, а саме: з метою одержання готівкових грошей, які належали домоуправлінню, Крацов від березня до грудня 1946 р. неодноразово здійснював перекази коштів у загальній сумі 2 647 крб. з рахунку домоуправління № 8 на рахунок різних організацій та підприємств [10, с. 45].

Згодом Кравцов відкрив в ощадкасі власний рахунок № 3303, куди щомісячно надходили перерахування грошей від підрядних організацій та підприємств. Розглянувши матеріали справи, суд Кравцова визнав винним і засудив до позбавлення волі у виправно-трудовах таборах у віддалених місцевостях СРСР строком на шість років без обмеження в громадянських правах, а також виніс рішення про стягнення з Кравцова 10 тис. 500 крб. на користь держави [10, с. 55]. Суспільна небезпека розкрадача суспільної власності була невисокою, можливості для втечі в умовах тоталітарної держави з її паспортною системою – близькі до нуля, попри те, підслідного на увесь час слідства помістили до в'язниці.

Звісно, були й випадки, коли тримання підслідного під вартою в тюремній установі було цілком виправданим. Наприклад, коли йшлося про його попередню втечу з місць відбування покарання. Ось до прикладу, прокурор Львівської області Прокопенко, розглянувши справу № 32 за ст. 54-14 КК УРСР про обвинувачення Олександрова М. І., засудженого за ст. 58-10 КК УРСР строком на вісім років, який втік із місця відбування покарання, виніс таку постанову: «Беручи до уваги, що слідство у справі проведено повно, що заподіяний злочин обвинуваченому цілком доведено, що обвинувальний висновок відповідає матеріалам, через що, на підставі наведеного, керуючись ст. 223 п. 3 КПК УРСР, постановив: з обвинувальним вис-

новком слідчого, складеним у цій справі, погодитися і справу скерувати на розгляд до Львівського обласного суду» [13, с. 5]. Тримання Олександрова, на період слідства, в тюремній камері було цілком виправданим, навіть за мірками нашого часу.

Водночас, перебування підслідного у тюрмі протягом усього терміну слідства ще не «гарантувало» успіху слідства. Коли порушення і без того куцої «соціалістичної законності» набирали кричущих форм, втручалася прокуратура – і підслідного відпускали на волю.

Наприклад, 1948 р. прокурор слідчого відділу Львівської облпрокуратури Снісаренко в службовій записці [2, с. 5] визнав безпідставність порушення деяких кримінальних справ, а також їхнє неякісне розслідування. У цьому, на думку Снісаренка, були винні не тільки слідчі, а й прокурори, які вели нагляд за справами і не брали активної участі в їх розслідуванні, не давали конкретних письмових вказівок.

Призупинені справи збільшували кількість недоліків слідчої роботи. За 1948 р. слідчі органи прокуратури Львівської області в процесі попереднього слідства призупинили 310 кримінальних справ, звільнено з-під варті 27 осіб, яких незаконно утримували. Призупинено 70 справ за службові злочини посадових осіб (ст.ст. 97, 99 КК УРСР). Це свідчить про те, що більшість райпрокурорів і слідчих несерйозно підходили до питання порушення кримінальних справ щодо посадових осіб за службові злочини. До прикладу, назовемо кримінальні справи Кривешка (ст. 135-4 КК УРСР), Мильштейна (ст. 97 КК УРСР), Возного (ст. 104 КК УРСР), Свідченка (ст. 135-3 КК УРСР) та ін. [2, с. 10–27].

Слідчі дії, як уже було вказано, проводили в установах виконання покарань, в них же й тримали підозрюваних. З наведено звіту бачимо, що протягом 1948 р. лише у Львівській області принаймні 27 осіб тримали під вартою без достатніх підстав, відтак їх звільнили в порядку прокурорського нагляду.

Щоправда, певні сумніви породжує та обставина, що лівова частка звільнених підслідних належала до категорії осіб, які здійснили службові злочини. Річ у тому, що у таких випадках йшлося про нижчу і середню ланку радянського

бюрократичного апарату та господарських структур. А це були переважно члени (або кандидати) владної партії.

Радянське післявоєнне законодавство, враховуючи й норми КПК, було б принаймні частково виправданим, якби однаковою мірою поширювалося на усіх без винятку громадян країни. У разі, якщо підозрюваний у скоєнні кримінального злочину належав до членів Комуністичної партії, слідчі та судові органи, аби арештувати та притягнути його до кримінальної відповідальності, зобов'язані були звертатися за згодою у відповідний партійний орган (райком КП(б)У, обком, ЦК КП(б)У, ЦК ВКП(б)), до номенклатури якого належав відповідний партієць-чиновник чи господарський працівник. А там уже вступали у силу міркування політичної доцільності. То ж одних брали під «покровительство» і виводили з-під дії закону; інших –спочатку відраховували з партії, а вже згодом доводили справу до завершення – на загальних для усіх радянських громадян підставах.

Відмітимо й ту обставину, що зручні для слідчого умови ведення слідства – перебування підслідного в тюремній установі, не надто впливали на якість слідчої роботи. Радше навпаки – слідчий, відчуваючи свою перевагу над обвинуваченим, міг поставитися до виконання своїх обов'язків халатно.

Візьмемо вже цитовану справу Зарийчука: прізвище головного обвинуваченого перекручено тричі (Зарийчук, Зарійчук, Зарейчук), вік померлої (загиблої) дівчинки один раз зазначено 4,5 роки, другий – 4 роки; на початку постанови було вказано, що хлопець віз два по півмішка жита, а наприкінці – уже два (повні) мішки, немає у справі й аргументованих свідчень свідків та потерпілих тощо [3, с. 40]. Залишає бажати кращого навіть елементарна грамотність слідчого.

Низька кваліфікація слідчого апарату в другій пол. 1940-х – на поч. 1950-х рр., була притаманна не лише західним, а й центральним та східним областям УРСР (цю обставину відмічають практично всі вітчизняні дослідники цього періоду). Відтак тюрма як місце перебування обвинуваченого протягом усього терміну слідства ставала вагомим чинником успішності слідчих дій – у розумінні отримання власноручного зізнання обвинуваченого під тиском слідства.

Наведемо архівний документ, що дає бачення рівня укомплектованості й професійності корпусу слідчих Львівської області.

Львівська обласна прокуратура і її слідчий відділ почали працювати з першого дня звільнення м. Львова від німецько-фашистських окупантів. Слідчий апарат області наприкінці 1944 р. налічував 18 осіб народних слідчих, 2 – старших слідчих на 36 районів області. Недокомплект становив 25 осіб народних слідчих. З наявних працівників з вищою юридичною освітою було 3 осіб, зі середньою 13 осіб (це тримісячні курси, юридична школа) і зовсім без юридичної освіти – 2 особи. Поділ за стажем роботи виглядав так: до 3-х місяців – 6 осіб, до 6-и місяців – 3 осіб, 1 рік – 2 осіб, до 2-х років – 2 осіб, до 3-х років – 1 особа, понад 3 р. і до 5-и років – 4 осіб. За партійною належністю 4 особи – члени ВКП(б), 2 – кандидати в члени ВКП(б), 8 осіб – члени ВЛКСМ, 4 особи – безпартійні. Загалом за статтю – 10 чоловіків і 8 жінок [8, с. 35].

Таким чином із наведених даних бачимо, що з 18-ти осіб слідчих не мали практичного досвіду роботи 9 осіб, тобто 50%.

У І–ІІ кв. 1945 р. ситуація дещо поліпшилася. За фактом слідчих у Львівській області було 24–28 особи за загального штату 42, до кінця року посади було укомплектовано до 41 штатної одиниці. Однак вищої юридичної освіти ніхто з призначених не мав, 5 мали не фахову вищу освіту, 6 – середню і 18 мали 3-місячні юридичні курси. Стаж слідчої роботи працівників розподілявся так: до 1 року – 24 особи, до 3 років – 10 осіб, до 5 років – 5 осіб. 24 особи були членами і кандидатами ВКП(б) і 11 – ВЛКСМ, 9 – безпартійними [12, с. 21].

Тому відсутність кваліфікації «компенсували» тиском на підслідних, суттєвим елементом якого ставало поміщення звинуваченого до тюремної камери на увесь час ведення слідчих дій.

У вітчизняній науковій та мемуарній літературі неодноразово відмічено той факт, що слідство – за міцними тюремними стінами – провадили із застосуванням фізичного та психологічного тиску, неможливого за умови залишення підслідного на волі та використання правової допомоги.

«У воєнні і післявоєнні роки в процесі слідства і допитів застосовували методи фізичного і психологічного впливу. З 1953–1954 рр. спостерігається спад масового застосування фізичного і психологічного впливу під час допиту.

Радянське слідство в слідчих тюрмах застосовувало наступні методи допитів, завдяки яким змусили підслідного (не мало значення жінка це чи чоловік) зізнатися або дати неправдиві свідчення на себе. Із наведених дослідниками 57, ми назвемо окремі: фальсифікація показів у протоколах, зниження пайка під час допитів, погрози свідкам, які дають покази на користь підозрюваного, містифікація розстрілу, пропозиція «здати» товаришів, позбавлення права отримання листів, погроза депортаціями родичів, допити після опівночі, 36 год. допитувань зі зміною слідчих, застосування насилля при підписі, погроза пістолетом, карцером, застосування фізичного насилля – побиття гумовими палицями, лопатами, лінійками, удари ногами і кулаками в нижню частину живота, вибивання зубів, затискання пальців, забивання до втрати свідомості, катування холодним карцером і до 5 днів у дуже жаркій камері, 10 днів підвалу і 4 години водяної камери з переводом в дуже жарку камеру, допит після 12-годинного перебування на морозі без можливості рухатися, в камерах, де стіни всі в крові і чути крики, тих кого мучать, із застосуванням розжарених щипців та інших знарядь для катування» [115, с. 45–46].

Кого ж направляли до тюремних камер, наскільки суспільно небезпечними були ці люди? У Львові здебільшого фіксували грабежі, крадіжки державного майна, спекуляцію, вбивства, а в районах області – ухилення від призову до служби в рядах Червоної армії. Таку статистику злочинності в м. Львові та області за 1944 р. відображає таблиця [8, с. 44–45].

У доповідній записці слідчого апарату прокуратури Львівської області за 1944 р. зазначено: «На территории области оперируют банды т. н. «бандеровцев», которые большую часть сельского населения отвлекают от призывов в Ряды Красной Армии, последние нарушают правила воинского учета, скрываются на территориях других районов и областей и при их задержании возбуждаются уголовные дела. Этим видом

Ст. УК УССР	По городу Львову	% к общему числу дел	По сельским районам области	% к общему числу дел
54-10	–	–	–	–
54-14	–	–	–	–
проч. к/прес	2	5	2	5
56-17	1	2	–	–
56-20	–	–	–	–
прочие	–	–	–	–
206-10 «а»	3	8	24	70
проч. воинск.	–	–	6	17
104	–	–	–	–
70	2	5	–	–
131	1	2	–	–
127	3	8	–	–
97	2	5	–	–
99	2	5	–	–
105	–	–	–	–
135-3	2	5	–	–
136–138	2	5	1	2
170 п. п. г–д	5	14	–	–
173–174	6	17	–	–
80	–	–	–	–
196	1	2	1	2
проч. прес.	3	8	–	–
ВСЕГО	35	100	34	100

преступности особо поражены Радеховский, Бибрский, Бродский и Олеский районы Львовской области» [8, с. 53].

Висловимо припущення, що поміщення до тюремних камер на увесь час слідства мешканців районів області, які ухилялися від призову в Червону армію, ставило на меті запобіжну функцію покарання. Кожний такий факт ставав відомим односельцям, друзям та близьким затриманого і мав відповідний психологічний ефект. Частина призовників, опинившись між радянським молотом і бандерівською ковальнею, усе ж пішла до Червоної армії і взяла особисту участь у завершальних боях Другої світової війни.

Ми вже вказували, що пенітенціарні установи ставали місцем не лише тримання підслідних та відбування покарання після винесення вироку суду, а й територією виконання смертних вироків. Саме персонал тюремних установ здійснював вищу міру покарання.

У нормативних документах, що регулювали радянське законодавство щодо застосування найвищої міри покарання, важливе значення мав Указ Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 р. [див.: 115, с. 22]. Він визначав для військових злочинців та посібників фашистських окупантів найвищу міру покарання – смертну кару через повішання; також було введено таку міру покарання як каторжні роботи.

Щоб залякати населення західних областей УРСР, радянські карально-репресивні органи вирoki про повішання нерідко проводили привселюдно. До прикладу, в інформації завідувача оргінструкторського відділу Дрогобицького обкому КП(б)У т. Штефана, надісланий на адресу ЦК КП(б)У, про привселюдне повішання активних учасників націоналістичного підпілля від 11 січня 1945 р. вказано, що «9 января 1945 г. в гор. Дрогобыче на базарной площади по приговору Военного трибунала были повешены два участника «УПА» – Безик и Белый, один 1923 г. рождения, второй – 1921 года, оба жители села Улычно Дрогобычского района – за расстрел 3-х советских партизан и грабеж местного населения.

При исполнении приговора присутствовало до 8 000 чел. населения. Акт повешения был встречен громкими аплодисментами всех присутствовавших и возгласами одобрения приговора.

В этот же день в гор. Бориславе по приговору Военного трибунала был повешен участник «УПА» Лысик, 1921 года рождения, житель Бориславского района, – за убийство лейтенанта Красной Армии и диверсионную работу.

В ближайшие дни предполагается в разных городах и районах области привести в исполнение до 20 приговоров о казни активных участников националистических банд через повешение» [64, с. 2].

У цих випадках не маємо цілковитої певності, що вирoki виконували безпосередньо співробітники установ позбавлення волі. Натомість неpubлічні страти (а до них належали усі кримінальні справи) виконували в стінах пенітенціарних установ, а безпосередніми виконавцями були штатні співробітники.

Повішання як вид покарання у 1943–1947 рр. зазвичай присуджували «Особливі наради» і Військові трибунали, які були складовою МДБ.

У травні 1947 р. вийшов Указ «Про скасування смертної кари». Президія Верховної Ради СРСР постановила: «скасувати в мирний час смертну кару, встановлену за злочини, передбачені в законодавстві СРСР. Злочини, передбачені покаранням – смертною карою, в мирний час замінити – засудженням до виправно-трудових робіт в таборах строком на 25 р.» [див.: 115, с. 239–240].

Та уже 1950 р. у цей Указ було внесено поправки про застосування смертної кари за такі злочини, як «зрада Батьківщини», «шпигунство», «диверсія» ст.ст. 58-1, п. «б», 58-2, 58-6, 58-7, 58-8, 58-9 КК, а згодом до вказаного переліку додали суто кримінальний злочин – «умисне вбивство». Вироки присудженим до смертної кари виносили воєнні трибунали округів, групи військ Радянської армії та військові трибунали флотів. Вирок виконували тільки після погодження з Верховним судом, який міг видати й акт про помилування.

Місцем виконання смертних вироків остаточно стали приміщення тюрем, оскільки публічні страти більше не практикували. Функції виконання були покладені на тюремний персонал.

3.3. Співпраця та взаємодія органів виконання покарань з іншими радянськими карально-репресивними структурами та спецгрупами МДБ УРСР

У післявоєнний період, як і за часів Другої світової війни, у діяльності органів карально-репресивної системи важливим завданням залишалося ведення розвідки й контррозвідки, збір оперативної інформації.

До лютого 1941 р. всі радянські репресивно-каральні органи підпорядковувались одному відомству – НКВС СРСР. Пізніше НКВС розділили на НКВС СРСР та НКДБ СРСР.

Відділи НКДБ отримали кодові назви «А» – обліково-архівний, «Б» – оперативно-технічний, «В» – воєнної цензури та перлюстрації кореспонденції. На базі НКДБ 1946 р. було утворено Міністерство державної безпеки (МДБ СРСР).

НКВС і НКДБ активно співпрацювали. Мета і завдання були ідентичними – утвердження й зміцнення радянської влади

(фактично – диктатури ВКП(б)), а от способи, спецзасоби, методи оперативної роботи та її прийоми дещо різнилися.

У роки війни та перші післявоєнні роки радянська карально-репресивна система розширювала агентурну мережу, формувала винищувальні батальйони (ВБ), групи сприяння й інформаторів за територіями і певними ознаками, групи охорони громадського порядку. Для координації цієї роботи М. С. Хрущов та міністр внутрішніх справ УРСР Т. А. Строкач вирішили створити відділ боротьби з бандитизмом (ВББ), який би підпорядковувався Головному управлінню боротьби з бандитизмом (ГУББ).

За ним були закріплені такі функції: 1) видання керівних вказівок апаратам НКВС–УНКВС боротьби з бандитизмом, систематичний контроль за їхньою роботою, інспектування та надання їм практичної допомоги; 2) безпосередня організація та здійснення агентурно-оперативних та слідчих заходів з розроблення й ліквідації бандитських формувань; 3) розроблення і контроль заходів із проведення великих чекістсько-військових операцій з ліквідації учасників банд; 4) організація винищувальних батальйонів, їх навчання, матеріальне забезпечення та оперативне використання у боротьбі з бандитизмом; 5) організація спеціального радіозв'язку і підготовка кадрів спеціалістів із радіозв'язку [151, с. 258].

Безпосередньо вербувати агентів-бойовиків мали право тільки начальники управлінь і відділів, їхні заступники з оперативної роботи. Основними завданнями були: захоплення або фізичне знищення керівних центрів і керівного складу ОУН; ліквідація невеликих підрозділів УПА та боївків ОУН; підведення формувань ОУН та УПА під оперативно-військові удари НКВС; руйнування системи «живого» зв'язку через знищення пунктів зв'язку або захоплення шефів зв'язку й зв'язківців; збір інформації, необхідної для проведення оперативно-військових операцій; пошук криївок і складських приміщень підпільників [276, с. 126].

Антиповстанська робота радянських карально-репресивних органів приносила суттєві практичні результати. Під час передачі справ 1946 р. наркомі внутрішніх справ УРСР Т. А. Строкачу від його попередника В. Рясного складено акт,

де було вказано, що: «(...) результаты по борьбе с бандитизмом по западным областям Украинской ССР за период с февраля 1944 года по январь 1946 года характеризуются следующими данными: проведено чекистско-войсковых операций – 39 713; убито бандитов – 103 313; задержано бандитов – 110 785; арестовано участников ОУН – 8 370; арестовано активных повстанцев – 15 959; явилось с повинной бандитов – 50 058; задержано дезертиров – 13 704; задержано уклоняющихся – 83 284; явилось с повинной дезертиров – 58 488; всего – 443 960» [151, с. 180–181].

Органи НКВС і НКДБ постійно намагалися залучати до співпраці місцеве населення. Граючи на національних почуттях, а також шляхом залякування й шантажу радянська влада втягувала до конфіденційної співпраці людей різних національностей. Очолювали винищувальні батальйони здебільшого офіцери НКВС, а групами сприяння керували дільничні міліціонери. Найактивніше до співпраці залучали лояльно налаштоване польське населення. На початках саме воно складало основу названих формувань. До прикладу, створений у Підгаєцькому районі Тернопільської області винищувальний батальйон 1944 р. налічував 180 бійців, з яких 127 осіб були поляками [262, с. 122]. Крім діяльності у ВБ, чимало поляків співпрацювало з органами НКВС як інформатори, в'язничні охоронці тощо. Саме небажання поляків йти на фронт стало ще однією з причин співпраці з радянськими каральними органами [262, с. 122].

Активно застосовували такий оперативно-чекистський прийом як створення спецгруп МДБ – лже-боївок УПА, аби виявляти симпатиків та учасників повстанського руху. На 20 червня 1945 р. у Дрогобицькій області діяло 10 спецгруп МДБ з 52 учасниками, у Чернівецькій – 25/106, Львівській 26/219, Станіславській – 11/70, Тернопільській – 2/34, Рівненській – 149/905, Волинській – 33/397 [200, с. 100].

Дії оперативних спецгруп часто супроводжували факти грубого порушення «соціалістичної законності». На що іноді реагувала прокуратура. Зокрема, у 1949 р. прокурор військ МВС Українського округу Г. Кошарський направив секретарю ЦК КП(б)У М. С. Хрущову доповідну записку «Про факти

грубого порушення соціалістичної законності в діяльності так званих спеціальних груп МДБ». У ній йшлося про управління МДБ УРСР в західних областях України та створення ним спецгруп, які діяли під виглядом «бандитів УПА». Зокрема, було зазначено, що оперативну роботу супроводжували факти грубого порушення з боку членів груп законності: побиття, убивства, зґвалтування, пограбування населення, що здійснювали агенти-бойовики. Тож «брутально-провокаційна і нерозумна робота низки спецгруп (...) свавілля і насильства над місцевим населенням» ускладнюють боротьбу з ОУН, дії т. зв. спецгруп мають яскраво виражений бандитський антирадянський характер і, зрозуміло, не можуть бути виправдані ніякими оперативними міркуваннями, – саме таких висновків дійшов радянський прокурор [108, с. 669–670].

З одного боку, брутальність спецбоїв УПА сприяла радянській пропаганді з нібито розвінчання дій «українсько-німецьких націоналістів», з другого – таємна радянська агентура на місцях не могла не бачити ганебних наслідків своєї співпраці з радянськими карально-репресивними органами. Відтак ефективними стимулами впливу на перевербованих повстанців у складі спецбоїв УПА залишалися терор і залякування, а також – у певних випадках – матеріальне заохочення. У цій ситуації саме місця позбавлення волі ставали ідеальним місцем для вербування освідомителів та отримання інформації.

Небезпечними для національно-визвольного руху були й разові акції спецслужб під виглядом повстанців. Радянське керівництво вимагало ширше використовувати псевдопідпільників. Зокрема, ЦК КП(б)У 1 червня 1948 р. критикував місцеві органи за те, що вони мало практикують такі методи, як виїзд або вихід, особливо вночі, в села оперативних працівників, переодягнених у цивільний одяг, не використовують грим та інші маскувальні засоби [200, с. 101]. Втім, ці докори не зовсім виправдані. Радянські карально-репресивні органи свою справу знали. Дійшли вони й до того, що почали використовувати й найрізноманітніші спеціальні засоби – технічні, хімічні та бактеріологічні. Практикували організацію спецбоїв, прове-

дення спеціальних заходів із компрометації підпільників, використання службово-розвідувальних собак та ін. [200, с. 101].

Дослідник В. І. Ільницький перелічує спецзасоби, які активно використовували в боротьбі проти визвольного руху. Це радіосигналізаційні апарати «Тривога»; швидкий і конспіративний зв'язок з агентурою; службово-пошукові собаки; використання снодійних препаратів і отруйних речовин; дискредитація перед підпіллям окремих його членів; поширення венеричних й інших недуг через препарати зі збудниками різних інфекцій. Із в'язниць було звільнено інфекційно хворих осіб для поширення захворювань [200, с. 102].

Ефективність роботи карально-репресивних органів залежала передусім від отримання якомога повнішої інформації про діяльність повстанських структур. Адже і службово-пошукові собаки, і снодійні препарати, і увесь інший арсенал чекістських засобів міг бути ефективним лише за умови адресного застосування.

Якщо до 1946 р. акцент був на масовості учасників розвідувально-інформаційної мережі, то надалі від цього принципу відмовилися, роблячи ставку на відданість, кваліфікованість та реальні розвідувальні можливості інформаторів (наприклад, у кожному селі мати одного надійного, перевіреного в роботі агента, який би організовував роботу низових інформаторів). Таких рекомендували шукати серед службовців, інженерно-технічних кадрів, викладачів і студентів вищих навчальних закладів, священиків, аби здобути потрібні відомості. Для маскування держава звільняла агентів-бойовиків, членів спецгруп від кримінальної відповідальності, а найактивніших – нагороджували медалями, орденами.

Важливий сегмент мережі інформаторів був задіяний в установах позбавлення волі. Цих сексотів не нагороджували орденами і медалями СРСР – тут ціну зради обчислювали вартістю закупівлі у тюремних крамницях та строками можливого умовно-дострокового звільнення.

Водній із постанов ЦККП(б)У було вказано, що «слабопоставлена агентурная работа органов НКГБ и НКВД. До сих пор агентурная связь по борьбе с оуновским подпольем и бандформированиями малочисленна и особенно малочисленна агентура,

умеющая глубоко проникать в националистические подполье. Принимаемые меры к ее расширению неудовлетворительны (...) При проведении чекистско-войсковых операций органы НКВД часто действуют по шаблону. Имеют место факты, когда операции плохо планируются и готовятся. Не обеспечивается строгая секретность при подготовке чекистско-войсковых мероприятий (...) Имели место совершенно недопустимые случаи, когда отдельные бойцы и офицеры органов НКВД и НКГБ, не разобравшись, предпринимают репрессии – жгут хаты и убивают без суда отдельных граждан, которые совершенно непричастны к бандам, чем дискредитируют себя и органы советской власти» [108, с. 196].

Масовість порушень і свавільності спецгруп і агентів-бойовиків призвела до того, що 1949 р. відбулася їх реорганізація із залученням до оперативних заходів і кадрових «чисток» агентурно-бойових груп МДБ УРСР. Зі 191 групи (733 учасників) залишилося тільки 25 (150) «кращих» бойовиків. Це знову ж таки сприяло перенесенню акцентів в інформаторській роботі на пенітенціарні установи.

Загалом за 1946–1953 рр. внутрішні війська (пізніше війська МДБ СРСР) у західних регіонах країни провели близько 55 тис. оперативно-військових заходів, унаслідок яких загальні втрати підпілля становили приблизно 230 тис. осіб, зокрема понад 50 тис. убитих. Радянські ж війська втратили у зіткненні з націоналістами 6 057 солдатів і офіцерів поранених й убитих. По лінії оперативних підрозділів органів держбезпеки за цей період було заарештовано близько 80 тис. учасників націоналістичного підпілля і його озброєних формувань [276, с. 129].

Ці шокуючі результати – достатньо порівняти втрати сторін – були б неможливим без належної розвідувальної інформації, вербування агентів у самому націоналістичному середовищі. Здебільшого радянські каральні структури вербували тих членів націоналістичного підпілля, які тільки-но опинилися в руках оперативників чи вже тривалий час перебували у місцях позбавлення волі.

Агентурно-оперативну роботу радянські каральні структури проводили в місцях позбавлення волі й раніше, ще з початку 1920-х рр. Це один із видів оперативної роботи радянської розвідки.

Основні напрями агентурної роботи:

- виявлення, через повідомлення фактів, про приховування арештованими, засудженими від слідства, суду своєї контрреволюційної, антидержавної діяльності та своїх співучасників, які залишилися на волі;

- викриття форм і методів антирадянської діяльності ув'язнених у тюрмі та їхніх співучасників на волі;

- викриття фактів і методів нелегального зв'язку ув'язнених з волею і засудженими-співучасниками з інших камер;

- виявлення і запобігання спробам ув'язнених до втеч;

- виявлення і запобігання спробам ув'язнених до домовленостей з наглядовим складом для послаблення режиму, встановлення зв'язку з іншими камерами [286, с. 55].

Специфіка роботи полягала в тому, що доводилося використовувати винятково агентуру, завербовану з-поміж ув'язнених. Її потрібно було належним чином стимулювати, що в умовах тюремного ув'язнення вимагало особливої конфіденційності.

Найменша необережність в агентурній роботі призводила до дезінформації, переривання каналу зв'язку і повідомлень, а це могло зашкодити «невинним» людям, які віддано служили радянській владі. Однак за умови дотримання заходів перестороги: обережності, пильності і систематичної перевірки отриманих агентурних даних – завдання виконували оперативно і якісно.

Зазвичай агентурну розробку застосовували до осіб, які перебували під слідством, з дозволу керівництва місцевого органу НКВС або слідчого, який вів справу.

Загальне керівництво агентурно-оперативною роботою здійснював начальник тюрми, який і відповідав за її правильну постановку. Організацію агентурно-оперативної роботи і повсякденне її виконання покладали на заступника начальника тюрми з оперативної роботи, оперативних працівників, які працювали під його керівництвом.

Зрозуміло, що агентурна робота передбачала плановість і контроль. Тож потрібно було дотримувалися плановості в розстановці агентурної сітки; швидко і правильно орієнтуватися в контингенті «злочинців», виявляти, кого можна завербувати,

а кого потрібно «розробляти» іншими методами; співпрацювати зі слідчими органами; перевіряти отримані агентурні матеріали; добирати людей, які будуть совісно, правдиво і оперативно працювати – інформаторів; своєчасно розкривати осіб, які мають намір проникнути у внутрішньокамерну розробку для отримання інформації у власних інтересах.

Агентурно-оперативну роботу в тюрмі виконували за схемою, складеною в оперативній частині, яку підписували начальник і оперативні працівники цієї тюрми та яку затверджував начальник тюремного відділу УНКВС. До плану додавали пояснювальну записку з обґрунтуванням розстановки агентурної сітки і вербування.

Ще до початку вербування ув'язненого з'ясовували:

- мету вербування (для чого потрібні розробка та вербування);

- матеріали справи ув'язненого;

- виклик під будь-яким формальним приводом ув'язненого, обраного для вербування, до оперативного працівника для особистого ознайомлення;

- отримання санкції на вербування [286, с. 62].

Траплялися випадки, коли засуджені самі пропонували послуги інформаторів, аби викрити «співкамерників», інформувати про їхні наміри і висловлювання. До таких добровільних інформаторів працівники оперативної частини приглядалися прискіпливо й обережно. Недовіра виникала тому, що постійно виявлялися в'язні, які мали на меті увійти в довіру до органів НКВС, щоби з'ясувати, яку роботу органи НКВС ведуть серед засуджених, завдання оперативної частини. Тому оперативні працівники дотримувалися обережності, щоб не розголосити інформацію про систему агентурно-оперативної роботи. Вербували переважно людей, які виявили попередні підстави під час слідства: зізналися у скоєних злочинах, відверто розповіли про співучасників.

На інформаторів спеціальної справи не заводили, показання і свідчення, які вони надавали, записували під власним прізвищем. Їх вносили у спеціально призначену в оперативній частині книгу під назвою «Список тих, хто під слідством особливого призначення». Там фіксували оперативний облік і

результати роботи інформатора. За кожним добровільним чи вимушеним інформатором був закріплений оперативний працівник [286, с. 79].

Бувало, співкамерники викривали інформаторів, напали на них, «вибивали» інформацію, яку той уже надав, з'ясовували, що саме хочуть почути від нього оперативні працівники. Так починався процес дезінформації, що означав програлину в агентурній роботі.

Найкращою формою зв'язку між інформатором і оперативними працівниками був виклик на допит зі строго дотриманими правилами допиту. Шифрували планові отримання інформації також під приводом виклику до лікаря, переведенням у лікарню, карцер та ін.

Основні правила проведення внутрішньокамерної розробки:

- не обіцяти інформаторові, що стосовно нього будуть пом'якшені звинувачення під час ведення слідства за злочин, який він скоїв;

- не допускати послаблення режиму щодо інформатора без спеціального дозволу вищого керівництва, щоб не породити підозри у співкамерників;

- не давати завербованому вникнути в систему агентурно-оперативної роботи серед засуджених; його функції обмежувалися тим, щоб інформувати і відповідати на чітко поставлені питання;

- повсякденно перевіряти, як поводить себе інформатор у камері, чи не розголошує отриманої інформації, чи дотримується режиму, в яких стосунках зі співкамерниками [286, с. 69].

Найчастіше агентурно-оперативні розробки проводили зі злочинцями, яких звинувачували в участі у контрреволюційних організаціях та в антирадянській діяльності. Якщо затримували одного із (дійсних чи уявних) учасників таких організацій, оперативники і слідчі докладали усіх зусиль, щоб викрити співучасників.

Відповідальним моментом в агентурно-оперативній роботі була перевірка отриманих даних, агентурних матеріалів від інформаторів. Якщо з'ясовувалося, що вони дезінформують слідство, їх відраховували з агентурної мережі, припиняли будь-які зв'язки з ними і поміщали в одиночні камери.

Кожна тюрма мала свій агентурно-оперативний склад з надійними інформаторами і початківцями, яких ще належало ретельно перевірити і навчати. В цій частині оперативної роботи тюрми співпрацювали.

Аби викрити зв'язки особливо небезпечних злочинців, тюремне керівництво могло обмінюватися агентами, але лише з дозволу Тюремного управління НКВС [286, с. 66].

За цінну інформацію агентів-інформаторів нагороджували грошима. Грошові суми не видавали на руки, а переказували на рахунок, щоб кожен мав змогу придбати потрібне в тюремному кіоску (це породжувало менший інтерес у співкамерників, оскільки поясненням могло слугувати надходження коштів від родичів з волі). Про інформаторів, які подали особливо важливі й цінні матеріали, тюремне керівництво повідомляло керівництву Тюремного управління.

Розгалужена мережа розвідувальної й оперативної роботи у місцях позбавлення волі не завжди приносила вагомі результати. До прикладу, за період від 1 квітня до 31 травня 1945 р. від інформаторів внутрішньої тюрми м. Дрогобича УНКДБ у Дрогобицькій області надійшло 16 агентурних донесень. Більшість містила опис адміністративно-господарських порядків закладу. Окремо було зазначено, що даних про зв'язок наглядацького складу з ув'язненими і їхніми пособниками, які перебували на волі, не зафіксовано. Донесень, що становлять важливий оперативний інтерес, не надійшло. Випадків розшифрування інформативної мережі також не сталося [265].

Якщо система виконання покарань з органами держбезпеки, міліцією і судами активно співпрацювала, то прокуратури певною мірою побоювалися. Однією з функцій останньої було перевіряти законність тримання арештованих, засуджених, стан і умови тримання тих, хто перебував під слідством, і відбував покарання. Траплялося, що намагання тиснути на ув'язнених, аби спонукати їх до активної співпраці зі слідством, не знаходили потрібного «розуміння» з боку прокурорських працівників. Ті, в свою чергою, надавали вищестоящим керівникам показник у виявленні порушень порядку й умов тримання в'язнів.

Також прокуратура могла виявити необґрунтовані послаблення режиму тримання тих чи інших в'язнів. Пояснювати, що пільги надані їм як винагорода за співпрацю з «компетентними органами», було неприпустимо, оскільки це могло призвести до дешифрування агента.

Кожну прокурорську перевірку оформляли у формі акта, де фіксували загальну кількість засуджених, поділ арештованих за: Військовим Трибуналом Військ МВС, військовою прокуратурою, обласною прокуратурою, Особливою нарадою. Також оглядали санітарно-побутові умови в камерах, норми харчування (Додаток Ж).

Такі перевірки здійснювали у всіх місцях позбавлення волі. Перевіряли не тільки тюрми, а й тимчасові місця ув'язнення (російською – КПЗ, – Г. С.). У них переважали такі недоліки, як перевищення строків тримання арештованих, їх незаконне тримання.

Прокурорський нагляд у місцях позбавлення волі, принаймні у деяких, не дозволяв адміністрації пенітенціарних установ та органам слідства надмірно тиснути на арештованих, в'язнів, щоби схилити останніх до прихованої співпраці. Однак зберігалися й цілком легальні (у розумінні – відповідні тюремним правилам) засоби такого тиску і подальшого вербування агентури.

Висновки до третього розділу

Установи позбавлення волі були складовою ланкою радянського карально-репресивного апарату і відігравали помітну роль в організації його діяльності. Окрім основного завдання – тримання засуджених за вироком суду, пенітенціарні установи використовували для тримання арештованих, які перебували під слідством. Це давало органам слідства практично необмежені можливості чинити фізичний та психічний тиск на обвинувачених, аби отримати вигідні слідству свідчення та визнання вини.

Поміщення підслідних до установи тюремного типу на увесь термін слідства негативно впливало на їхню психологічну готовність чинити опір слідству в доведенні власної невинуватості.

Прокурорські перевірки кін. 1940 – поч. 1950-х рр. фіксують випадки необґрунтованого поміщення обвинувачених до установ тюремного типу та перевищення допустимих строків тримання їх під вартою.

Вважаємо, що така практика поміщення до тюремних установ більшої частини обвинувачених сприяла фальсифікації слідчих справ та отриманню облудних визнань своєї «вини» під тиском слідчих органів.

Тримання підозрюваних в участі у національно-визвольному русі ОУН–УПА у приміщеннях камерного типу активно застосовували, щоб завербувати їх як агентуру НКВС–НКДБ. Були розроблені чіткі правила такого вербування, а також заходів для збереження конфіденційності співпраці націоналістів та повстанців з «компетентними органами». Існувала протидія спробам розроблюваного контингенту дезінформувати органи чи – шляхом удаваної співпраці – виявляти оперативно-чекістську агентуру у власному середовищі.

Покаранням за «обвинувачення у зрадництві та пособництві окупантам», «повстанство», «агентура іноземних розвідувальних та контррозвідувальних органів», «дезертирство», «терор та терористичні наміри», «шкідництво та саботаж» й інші були строки ув'язнення до двадцяти п'яти років з відбуванням покарання у виправно-трудових таборах системи ГУЛАГу на Крайній Півночі, Долекому Сході.

Висновки

У монографії на основі аналізу одержаних наукових і архівних матеріалів досліджено проблему організації та діяльності радянської системи виконання покарань у західних областях України у 1944–1953 рр. Цьому сприяли загальнонаукові і спеціальні методи дослідження, на основі яких отримано достовірні результати, що мають цінність у розвитку історико-правової науки України. На основі реалізації мети і завдань дослідження сформульовано низку висновків, пропозицій і рекомендацій, основними з яких є такі:

1. Питання радянських репресій, зокрема функціонування установ позбавлення волі, постійно привертало увагу вітчизняних і зарубіжних науковців, а також громадськості. Водночас діяльність радянських пенітенціарних органів і установ у Західній Україні в післявоєнні роки (1944–1953 рр.) у вітчизняній історико-правовій науці комплексно не вивчалась. Досі немає повного переліку місць позбавлення волі, що існували на теренах Західної України, не здійснено їх класифікацію за основним призначенням, режимом тримання та іншими критеріями. Відсутні й публікації збірок нормативних документів, що регламентували діяльність цих установ. Натомість існують наукові розвідки (здебільшого історичного, а не історико-правового характеру), присвячені діяльності окремих в'язниць у великих західноукраїнських містах.

2. Основними нормативно-правовими актами, що регулювали організацію та діяльність радянської системи виконання покарань на етапі Другої світової війни та у післявоєнний час, стали: «Положення про тюрми НКВС для утримання підслідних» (28.07.1939 р.) (чинне впродовж усього досліджуваного періоду з доповненнями), «Тимчасова інструкція про режим утримання ув'язнених у ВТТ НКВС СРСР» (02.08.1939 р.), «Положення про Головне тюремне управління НКВС СРСР» (27.10.1939 р.), Наказ «Про організацію дитячих приймальників-розподільників НКВС в областях Західної України» (17.11.1939 р.), «Положення про тюрми ГУДБ для

утримання засуджених» (14.12.1939 р.), Наказ «Про введення єдиної системи реєстрації злочинців, утримуваних у внутрішніх тюрмах і внутрішніх тюремних камерах» (28.05.1941 р.), «Положення про внутрішні тюрми та внутрішні тюремні камери НКДБ» (22.03.1944 р.), Наказ «Про затвердження норм харчування у внутрішніх тюрмах НКДБ-УНКДБ» (29.11.1945 р.), «Інструкція з режиму утримання ув'язнених у ВТТ та ВТК» (27.03.1947 р.), накази «Про організацію особливих таборів і тюрем МВС для утримання особливо небезпечних державних злочинців і про направлення останніх після відбування покарання на висилку на поселення під наглядом органів МДБ» (16.03.1948 р.), «Про організацію роботи зі заслання, виселення і заслання на поселення» (23.03.1948 р.), «Положення про трудові колонії для неповнолітніх» (23.09.1948 р.) та ін. Основний зміст цих документів свідчить про потужну уніфіковану й розгалужену систему виконання покарань, що відповідала потребам тогочасного тоталітарного режиму, відстежується наростання посилення покарання за окремі склади злочину, ускладнення умов і режиму тримання ув'язнених. Водночас багато уваги приділено питанню залучення контингенту ув'язнених до завдань післявоєнної відбудови народного господарства. Відомчі положення й інструкції післявоєнного часу становлять практичний інтерес для працівників сучасної кримінально-виконавчої системи.

3. Від заснування радянської пенітенціарної системи її діяльність була орієнтована на виконання завдань побудови соціалістичного та (з 1936 р.) комуністичного суспільства. Це передбачало не лише подолання опору, а й фізичне знищення так званих експлуататорських елементів та контрреволюціонерів, а також невинуватих кримінальних злочинців, шляхом перетворення їх на «*табірний пил*». Щодо тих категорій в'язнів, які не становили політичної небезпеки і яких вважали «соціально близькими» (кримінальних злочинців, вихідців із нижчих верств населення), допускалася ймовірність перевиновачення працюю.

У післявоєнні роки кримінально-виконавча система, порівняно з довоєнними, зазнала певних концептуальних змін, пояснюваних, по-перше, нестачею робочих рук у країні, по-

друге, так званою «сучою війною». З огляду на перший чинник, в'язнів намагалися залучати до відбудови народного господарства, що спричинило певну лібералізацію режиму, появу матеріальних стимулів, пільгове обчислення строків позбавлення волі як винагороду за високі показники в роботі тощо. З іншого боку, втягнення пенітенціарних установ в економічне життя країни призвело до появи корупційних явищ у керівній ланці місць позбавлення волі. В наступну історичну епоху ці тенденції набули загрозливого характеру.

«Сучу війну» (конфлікт між «законниками» та «суками») штучно «підігрівали» адміністрації виправних установ. З її допомогою планували знищувати засуджених «руками» самих злочинців, а відтак наблизити «цілковиту перемогу» утопічного комуністичного суспільства, безпосереднє будівництво якого післявоєнний СРСР розпочав уже 1947 р. Конфлікти в суто кримінальному середовищі справді спричинили фізичне винищення частини криміналітету. На установи позбавлення волі, розміщені у західних областях України, «суча війна» мала відносний вплив – через особливості основного контингенту ув'язнених.

Протягом досліджуваного періоду радянська пенітенціарна система залишалася негуманною, карна та запобіжна функції покарання домінували над виховною.

4. У воєнні та перші післявоєнні роки колишніх в'язнів, чийми послугами на посадах наглядачів користувалася система виконання покарань, замінили демобілізовані солдати; представники середньої та вищої управлінської ланки отримали спеціальну професійну та вищу освіту. Відчутним чинником прогресивних змін пенітенціарної системи стало соціалістичне змагання в середовищі виправно-трудових таборів і виправно-трудових колоній системи ГУЛАГу.

У діяльності післявоєнної системи виконання покарань була проблема плинності кадрів. Для установ виконання покарань Західної України вона загострювалася через: відсутність спеціалізованих навчальних закладів для підготовки фахівців; формування керівної ланки з працівників східних областей УРСР та республік СРСР, які не були обізнані із загальною політичною ситуацією в регіоні, не володіли українською

мовою, не зважали на менталітет в краї, не мали практичного досвіду роботи. Номенклатуру установ виконання покарань поповнювали колишні офіцери, червоноармійці, демобілізовані з лав Радянської армії, а також жінки. Рівень оплати їхньої праці суттєво зріс, але її престижність залишалася низькою.

Амністія 27 березня 1953 р. позначилась на всій системі виконання покарань. Звільнення значної частини засуджених призвело до зменшення кількості виправно-трудових установ, а відтак, до скорочення штатів їх співробітників. Чимало працівників з апаратів управління і безпосередньо з установ позбавлення волі перейшло до органів міліції та інших силових відомств.

5. Радянську кримінально-виконавчу систему після гітлерівської окупації областей Західної України відновлювали за загальним для СРСР зразком, незважаючи, зокрема, на регіональну специфіку. Колишні польські тюрми «перепрофілювали» в карно-виправні заклади, які поєднували органи нагляду, тюрми для осіб, які перебували під слідством, пересильні тюрми, виправні колонії, дитячі виправні колонії, місця тимчасового утримання, звідки частину засуджених етапували до виправно-трудових таборів і колоній, що знаходились за межами УРСР.

Попри це, місця позбавлення волі були переповнені, потужностей польської та румунської пенітенціарних систем було недостатньо для виконання поставлених завдань «очистити» суспільство від класово-ворожих та націоналістичних елементів, хоча кількість кримінальних злочинців суттєво не змінилася.

У радянських тюрмах умови тримання суттєво відрізнялися від «буржуазних» Польщі та Румунії – передусім залученням в'язнів до суспільно корисної праці, обмеженими нормами харчування, відсутністю змоги отримання грошових переказів та продуктових передач з «волі», певними вимогами до листування засуджених з рідними та близькими тощо.

6. Умови тримання підозрюваних на етапі досудового слідства, зокрема: «крита» тюрма, мінімальна тривалість щоденних прогулянок, занижені норми харчування, отримання продуктових посилок та грошових передач тощо, були реально

прирівняні до умов тримання злочинців, засуджених за вчинення найтяжчих злочинів. Це суттєво обмежувало волю підозрюваних, унеможливлювало їхній опір та породжувало намагання змінити режим на полегшений – табірний – шляхом погодження з висунутими обвинуваченнями. Певні пільги (тривалість прогулянок, кращі продукти харчування) у таких установах мали неповнолітні в'язні та вагітні.

У пересильних тюрмах фіксували випадки епідемій, неналежного надання медичної допомоги, тримання в'язнів у непридатних для життя умовах, що призводило до високої смертності.

У виправно-трудовах таборах і колоніях режим тримання був дещо м'якшим, оскільки ув'язнені були зазвичай зайняті у народному господарстві. Ймовірність поліпшення харчування та побутових умов утримання як винагороди за зразковий (доблесний) труд позитивно позначалась на продуктивності праці в'язнів.

7. Радянська пенітенціарна система постійно була складовою карально-репресивного апарату. Особливо це явище простежувалось у часи так званого культу особи, коли установи виконання покарань знаходились у підпорядкуванні та безпосередньому складі НКВС (МВС). Взаємодія відбувалася на рівні обміну інформацією, отриманою під час агентурної внутрішньокамерної роботи, а також шляхом надання слідчим НКВС (МВС) та НКДБ (МДБ) сприятливих умов для «роботи» зі звинуваченими (шляхом створення останнім дискомфортних умов тримання) та засобами агентурної внутрішньокамерної розробки.

Водночас обмін кадрами між структурними підрозділами НКВС (МВС) та НКДБ (МДБ) був доволі винятковим явищем.

8. Успіхи агентурно-оперативної роботи в пенітенціарних установах пояснюються не тільки високим професіоналізмом радянських «чекістів», а й об'єктивними чинниками, зокрема протистоянням «сук» та «законників» за їхнього спільного тиску на «політв'язнів», а також складними умовами тюремного побуту, загалом процесами згортання збройного опору ОУН-УПА тощо.

У місцях позбавлення волі тривала активна агентурна розробка контингенту ОУН–УПА та вербування агентів із цього середовища. Одним із важливих завдань агентурної роботи в установах виконання покарань було виявлення зв'язків ув'язнених з їхніми соратниками на волі. Особливу увагу приділяли питанням конспіративності агентурної роботи, а також протидії намаганням позбавлених волі повстанців-націоналістів вести подвійну гру, аби виявити радянську агентуру у власних шеренгах.

Обмін агентами між тюрмами відбувався лише за згоди Головного тюремного управління НКВС (МВС).

9. Радянські кримінально-процесуальні норми передбачали ув'язнення і поміщення в установи камерного типу навіть за діяння незначної суспільної небезпеки. Така практика полегшувала роботу слідчого через утиск інтересів та змоги для захисту підозрюваних, які опинялися під потужним психологічним, а подекуди й фізичним тиском. Ймовірно, давався взнаки й чинник непрофесіоналізму післявоєнного слідчого апарату, який екстрено поповнювали особами без належної правничої освіти – демобілізованими офіцерами-випускниками короткострокових юридичних курсів.

У процесі дослідження виявлено непоодинокі факти незаконного (навіть з огляду на радянські кримінально-процесуальні норми) взяття звинувачених під варту та їх подальшого звільнення за протестом прокурора.

Прокурорський нагляд як вищий державний нагляд за законністю був зведений нанівець численними відомчими наказами, інструкціями, директивами. В установи, у яких тримали засуджених Особливою нарадою, прокурор міг зайти, тільки пред'явивши спеціальну перепустку, видану адміністрації єю цієї установи.

10. Тоталітарна радянська держава мала у своєму розпорядженні потужну професійно вишколену карально-репресивну систему, складовою якої були органи виконання покарань. Карально-репресивний апарат послуговувався не лише викривленим радянським «класовим» законодавством, а й практично безкарністю його порушень – нібито задля інтересів служби. За допомогою цих важелів радянській владі вдало-

ся домогтися певних зрушень, наприклад: запобігання розмаху збройної національно-визвольної боротьби уже 1947 р.; помітного скорочення вуличної злочинності (крадіжок, грабежів тощо). Однак із партійними та урядовими завданнями створити «людину комуністичного майбутнього» карально-репресивні органи не тільки не впоралися, а й не зуміли наблизитися до їх виконання. Рівень кримінальної злочинності в СРСР залишався доволі високим, а економічна злочинність навіть демонструвала тенденцію до зростання. Це, вважаємо, можна пояснити хибністю комуністичної концепції боротьби зі злочинністю, невиправданими сподіваннями на каральну та запобіжну функції за фактичного ігнорування виправної.

Список використаних джерел

НЕОПУБЛІКОВАНІ АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ. ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

1. Акты справки и докладные записки по проверке следственной работы горрайпрокуратур / ДАЛО. – Ф. Р-239. – Оп. 2. – Спр. 111. – Арк. 1–40.
2. Анализ по уголовным делам, прекращенным в процессе предварительного следствия органами прокуратуры области за 1948 г. / ДАЛО. – Ф. Р-239. – Оп. 2. – Спр. 162. – Арк. 1–56.
3. Дело по обвинению Зарийчук Д. И. по ст. 98 ч. 2 КК УССР / Прокуратура УССР Львовской области / ДАЛО. – Ф. Р-225. – Оп. 3. – Спр. 79. – Арк. 1–68.
4. Дело по обвинению Малютина Р. И. по ст. 98 ч. 2 КК УССР / Прокуратура УССР Львовской области / ДАЛО. – Ф. Р-225. – Оп. 3. – Спр. 33. – Арк. 1–71.
5. Дело по обвинению Межевикина Д. Ф. в дезертирстве из рядов Красной Армии и подделке личных документов 1944–1945 гг. / ДАЛО. – Ф. Р-239. – Оп. 2. – Спр. 11. – Арк. 1–26.
6. Дело по обвинению Пивень И. И. по ст. 97 КК УССР / Прокуратура УССР Львовской области / ДАЛО. – Ф. Р-225. – Оп. 3. – Спр. 62. – Арк. 1–342.
7. Дело по обвинению Шутяк М. С. по ст. 99 КК УССР / Прокуратура УССР Львовской области / ДАЛО. – Ф. Р-225. – Оп. 3. – Спр. 109. – Арк. 1–73.
8. Доклады, обзоры и справки о работе следователей области за август–декабрь 1944 г. / ДАЛО. – Ф. Р-239. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 1–54.
9. Книга учета следственных дел / Прокуратура УССР Львовской области; ДАЛО. – Ф. Р-239. – Оп. 2. – Спр. 91. – Арк. 1–57.
10. Львівський обласний суд (Міністерство юстиції УРСР) кримінальний відділ. Наряд: вироки і ухвали по кримінальним справам за 1947 рік. Категорія «Службові злочини» / ДАЛО. – Ф. Р-225. – Оп. 2. – Спр. 76. – Арк. 1–65.
11. Наблюдательное производство № 74 по делу Смаги М. И., обвиняемого в контрреволюционной агитации против колхозного строя среди крестьян с. Дорошев Куликовского района / Прокуратура УССР Львовской области следственный отдел; ДАЛО. – Ф. Р-239. – Оп. 2. – Спр. 153. – Арк. 1–30.
12. Обзоры и основные показатели работы следователей области за 1945 год / ДАЛО. – Ф. Р-239. – Оп. 2. – Спр. 28. – Арк. 1–27.
13. Прокуратура УССР Львовской области следственный отдел // Наблюдательное производство № 48 по делу Александрова М. И., совершившего побег из места заключения / ДАЛО. – Ф. Р-239. – Оп. 2. – Спр. 222. – Арк. 1–6.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

14. Дело с копиями постановлений об освобождении заключенных с тюрьмы № 1 от 7 июля 1945 г. г. Тернополь / ДАТО. – Ф. Р-9. – Оп. 3. – Спр. 3. – Т. 1. – Арк. 1–150; Т. 2. – Арк. 1–151.
15. Інструкції щодо організації та агітаційної діяльності ОУН–УПА за 1946–1948 рр. / ДАТО. – Ф. Р-3472. – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 1–18.
16. Інформаційні матеріали про хід колективізації та посилення органів радянської влади каральних акцій проти національно-визвольного руху на Тернопільщині у 1948 р. / ДАТО. – Ф. Р-3472. – Оп. 1. – Спр. 64. – Арк. 1–4.
17. Лист оперуполномоченного Кременецкого РО МГБ Макушина к кушевому ОУН Галюку В. П. с просьбой приходит с повинной от 3 декабря 1947 г. / ДАТО. – Ф. Р-3472. – Оп. 1. – Спр. 57. – Арк. 1.
18. Прокуратура Тернопільської області / ДАТО. – Ф. Р-8. – Оп. 3. – Спр. 90. – Арк. 1–89.
19. Прокуратура Тернопольской области. Наблюдательное производство по делу № 436 Якович Р. М. по ст. 171 ч. 2 УК УССР / ДАТО. – Ф. Р-9. – Оп. 2. – Спр. 37. – Арк. 1–12.
20. Прокуратура Тернопольской области. Наряд актов проверок внутренних тюрем МГБ / ДАТО. – Ф. Р-8. – Оп. 3. – Спр. 93. – Арк. 1–119.
21. Прокуратура Тернопольской области. Наряды № 13 с копиями постановлений об освобождении заключенных с тюрьмы № 1 согласно Указу Президии Верховного Совета СССР от 7 июля 1945 г. / ДАТО. – Ф. Р-9. – Оп. 3. – Спр. 150. – Арк. 1–153.
22. Прокуратура Тернопольской области. Акты проверок КПЗ и законности задержаний граждан, замечания по ним / ДАТО. – Ф. Р-8. – Оп. 2. – Спр. 27. – Арк. 1–217.
23. Сводный статистический отчет о работе прокуратуры Тернопольской области за 1946 г. / ДАТО. – Ф. Р-8. – Оп. 5. – Спр. 3. – Арк. 1–2.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

24. Доклад прокурору республики о работе по спецделам прокуратуры Станиславской области, 13 апреля 1945 г. – 16 января 1946 г. / ДАІФО. – Ф. Р-584. – Оп. 3. – Спр. 6. – Арк. 1–57.
25. Доклады и докладные записки прокурору республики о работе отдела по спецделам прокуратуры Станиславской области, 15 января – 1 декабря 1952 г. / ДАІФО. – Ф. Р-584. – Оп. 3. – Спр. 51. – Арк. 1–118.

ГАЛУЗЕВИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

26. Директива МГБ СССР от 2 декабря 1946 г. № 79 «О порядке представления донесений о происшествиях в тюрьмах и тюремных камерах МГБ–УМГБ / ГДА СБУ. – Ф. 9. – Спр. 16. – Арк. 252–255.

27. Инструкция № 034 от 9 июня 1941 г. «О порядке ареста сотрудников НКВД и содержания арестованных в камере административно-арестованных» / ГДА СБУ. – Ф. 9. – Спр. 39. – Арк. 42–50.
28. Инструкция № 40/42 от 15 марта 1945 г. «О указании начальникам УНКВД краев и областей, начальникам ИТЛ НКВД» / ГДА СБУ. – Ф. 9. – Спр. 16. – Арк. 270–279.
29. Приказ Министра Внутренних Дел Союза ССР за 1953 г. № 0345 «С объявлением постановления № 7 Пленума Верховного Суда СССР от 29-го сентября 1953 года «О судебной практике по применению конфискации имущества» / ГДА СБУ. – Ф. 9. – Спр. 17. – Арк. 207–210.
30. Приказ Министра Внутренних Дел Союза ССР, Министра Государственной Безопасности Союза ССР и Генерального Прокурора Союза ССР № 00279/00108/72сс 1948 р. «Об организации особых лагерей и тюрем МВС для содержания особо опасных государственных преступников и о направлении последних по отбытии наказания в ссылку на поселение под надзор органов МГБ» / ГДА СБУ. – Ф. 9. – Спр. 16. – Арк. 269–272.
31. Приказ Министра Государственной Безопасности Союза ССР № 00115 1948 р. «Об организации работы по ссылке, высылке и ссылке на поселение» / ГДА СБУ. – Ф. 9. – Спр. 16. – Арк. 273–275.
32. Приказ Министра Государственной Безопасности Союза ССР № 00445 1950 г. «С объявлением Постановления Пленума Верховного Суда Союза ССР № 8/6/У/сс от 14 апреля 1950 года» / ГДА СБУ. – Ф. 9. – Спр. 17. – Арк. 155–156.
33. Приказ Народного Комиссара Внутренних Дел Союза ССР за 1939 г. № 001289 «С объявлением Положения о Главном тюремном управлении НКВД СССР / ГДА СБУ. – Ф. 9. – Спр. 84. – Арк. 211–212.
34. Приказ Народного Комиссара Внутренних Дел Союза ССР за 1940 г. № 324 «О результатах обследования Львовского детприемника-распределителя НКВД» / ГДА СБУ. – Ф. 9. – Спр. 28. – Арк. 215.
35. Приказ Народного Комиссара Внутренних Дел Союза ССР за 1941 г. № 144 «О результатах обследования инспекций исправительно-трудовых работ УНКВД по Винницкой и Львовской областях» / ГДА СБУ. – Ф. 9. – Спр. 38. – Арк. 206–207.
36. Приказ Народного Комиссара Внутренних Дел Союза ССР за 1943 г. № 00660 «Об утверждении норм питания заключенных в тюрьмах НКВД-УНКВД» / ГДА СБУ. – Ф. 9. – Спр. 16. – Арк. 193–196.
37. Приказ Народного Комиссара Внутренних Дел Союза УССР № 216 «Об организации Львовской трудовой колонии для несовершеннолетних» / ГДА СБУ. – Ф. 9. – Спр. 28. – Арк. 2.
38. Приказ Народного Комиссара Внутренних Дел Союза УССР № 248 «Об итогах социалистического соревнования имени 3-й Сталинской пятилетки, о вручении переходящего Красного знамени и занесении на «Доску Почета» коллективов и отдельных сотрудников тюрем НКВД УССР» / ГДА СБУ. – Ф. 9. – Спр. 28. – Арк. 56–63.

39. Приказ Народного Комиссара Внутренних Дел Союза УССР № 320 «О наложении взыскания на начальников тюрем Киев, Львов-1, Ковель и инспектора по учету Киевской тюрьмы» / ГДА СБУ. – Ф. 9. – Спр. 28. – Арк. 210.
40. Приказ Народного Комиссара Внутренних Дел Союза УССР за 1939 г. № 380 «Об организации детских приемников-распределителей НКВД в областях Западной Украины» / ГДА СБУ. – Ф. 9. – Спр. 20. – Арк. 280–282.
41. Приказ Народного Комиссара Внутренних Дел Союза УССР за 1941 г. № 119 «О результатах ревизии Львовской трудколонии НКВД» / ГДА СБУ. – Ф. 9. – Спр. 38. – Арк. 183–184.
42. Приказ Народного Комиссара Внутренних Дел УССР за 1941 г. № 18 «О порядке ликвидации Исправительно-трудовых колоний» / ГДА СБУ. – Ф. 9. – Спр. 38. – Арк. 34.
43. Приказ Народного Комиссара Государственной Безопасности Союза ССР за 1941 г. № 00204 «О введении единой системы регистрации преступников, содержащихся во внутренних тюрьмах и внутренних тюремных камерах НКГБ–УНКГБ» / ГДА СБУ. – Ф. 9. – Спр. 16. – Арк. 179–189.
44. Приказ Народного Комиссара Государственной Безопасности Союза ССР и Народного Комиссара Внутренних Дел Союза ССР за 1941 г. № 03/0115 «О передаче внутренних тюрем и внутренних тюремных камер из ведения НКВД СССР в НКГБ СССР» / ГДА СБУ. – Ф. 9. – Спр. 16. – Арк. 176.
45. Приказ Народного Комиссара Государственной Безопасности Союза ССР № 00215 «О мероприятиях по борьбе с побегами заключенных из внутренних тюрем и внутренних тюремных камерах и зданий НКГБ–УНКГБ» / ГДА СБУ. – Ф. 9. – Спр. 16. – Арк. 191–192.
46. Приказ Народного Комиссара Государственной Безопасности Союза ССР за 1945 г. № 00476 «О нормах питания заключенных во Внутренних тюрьмах НКВД–УНКВД» / ГДА СБУ. – Ф. 9. – Спр. 16. – Арк. 227–229.
47. Приказ Народного Комиссара Государственной Безопасности Союза ССР за 1944 г. № 00101 «Положение о Внутренних тюрьмах и внутренних тюремных камерах НКГБ СССР» / ГДА СБУ. – Ф. 9. – Спр. 16. – Арк. 198–206.
48. Приказ Председателя Комитета Государственной Безопасности при Совете Министров Союза ССР № 00595 1954 г. «Инструкция по применению условно-досрочного освобождения из-под стражи, начислению зачетов рабочих дней и выплате денежного вознаграждения осужденным заключенным, используемым на работах в тюрьмах органов КГБ» / ГДА СБУ. – Ф. 9. – Спр. 16. – Арк. 337–343.
49. Разъяснения № 52/107/188сс от 18 августа 1948 г. Министрам Госбезопасности Республик, начальникам УМГБ краев и областей, начальникам управлений и отделов контрразведки МГБ / ГДА СБУ. – Ф. 9. – Спр. 16. – Арк. 264.

АРХІВ ГОЛОВНОГО УПРАВЛІННЯ МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ У ЛЬВІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ

50. Директивы, распоряжения Тюремного управления МВД СССР, МВД УССР в 1952 г. / Тюрма № 2 УМВД у Львовской области / Архів ГУ МВС України у Львівській області. – Ф. 1. – Оп. 28. – Спр. 17. – Арк. 1–50.
51. Обзор о результатах учебно-боевых стрельб, проведённых в 1952 г. с начальническим составом следственных тюрем УССР / Архів ГУ МВС України у Львівській області. – Ф. 1. – Оп. 26. – Спр. 16. – Арк. 51–54.
52. Руководящие директивы и указания ТУ МВД УССР и ТУ УМВД СССР в 1951 г. / Тюрма № 1 УМВД у Львовской области / Архів ГУ МВС України у Львівській області. – Ф. 1. – Оп. 28. – Спр. 18. – Арк. 1–145.

АРХІВ МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

53. Отчет о работе отдела кадров Управления Исправительно-трудовых лагерей и колоний НКВД УССР в 1944 г. / Архів Міністерства внутрішніх справ України. – Ф. 13. – Оп. 5. – Спр. 15. – Арк. 26–31.
54. Положення про приймальники-розподільники НКВС від 13 вересня 1935 р. / Архів Міністерства внутрішніх справ України. – Ф. 46. – Оп. 1. – Спр. 1-а. – Арк. 207–208.
55. Положення про функції відділів місць ув'язнення (ВМУ) обласних управлінь НКВС УРСР та міськрайапаратів по лінії системи виконання покарань від 29 жовтня 1935 р. / Архів Міністерства внутрішніх справ України. – Ф. 46. – Оп. 1. – Спр. 1-б. – Арк. 18, 5961.
56. Приказ Народного Комиссара Внутренних дел УССР за 1944 г. № 2 «О трудовой дисциплине» / Архів Міністерства внутрішніх справ України. – Ф. 46. – Оп. 1. – Спр. 77. – Арк. 5–7.
57. Приказ Народного Комиссара Внутренних дел УССР за 1944 г. № 200 «О предстоящей выставке детских работ трудовых воспитательных колоний и приемников-распределителей НКВД УССР» / Архів Міністерства внутрішніх справ України. – Ф. 46. – Оп. 1. – Спр. 75. – Арк. 20–21.
58. Приказ Народного Комиссара Внутренних дел УССР за 1944 г. № 208 «О премировании работников за успешное выполнение плана восстановительных работ по объектам тюремного назначения» / Архів Міністерства внутрішніх справ України. – Ф. 46. – Оп. 1. – Спр. 77. – Арк. 21–22.
59. Приказ Народного Комиссара Внутренних дел УССР за 1944 г. № 8 «О предоставлении одного вечера в неделю для самоподготовки» / Архів Міністерства внутрішніх справ України. – Ф. 46. – Оп. 1. – Спр. 77. – Арк. 14–15.
60. Проект штатов отдела исправительно-трудовых колоний НКВД по Львовской области на 1944 год / Архів Міністерства внутрішніх справ України. – Ф. 38. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 102–103.

61. Указания о порядке производства выселения семей активных участников ОУН и банд УПА / Архів Міністерства внутрішніх справ України. – Ф. 13. – Оп. 19. – Спр. 15. – Арк. 1–7.
62. Штаты Управления исправительно-трудовых лагерей и колоний НКВД УССР за 1944 год / Архів Міністерства внутрішніх справ України. – Ф. 38. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 57–61.

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ УКРАЇНИ (м. КИЇВ)

63. Вопросы МВД и МГБ 12 января – 29 декабря 1950 г. / ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 103. – Арк. 1–472.
64. Информация зав. оргинструкторским отделением Дрогобичского обкома КП(б)У Штефана, отправленная в ЦК КП(б)У о привселюдном повешенье активных участников националистического подполья / ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1695. – Арк. 2.
65. Постановление Политбюро ЦК КП(б)У о борьбе с украинскими националистами в западных областях УССР / ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1674. – Арк. 1–12.
66. Указания секретаря ЦК КП(б)У М.С. Хрущева: «Об усилении партийно-массовой и политической работы среди работников НКВД, НКГБ и войск НКВД» / ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1674. – Арк. 10.
67. Тимчасове положення про центральний і місцеві тюремно-каральні відділи УССР від 7 серпня 1919 р. / ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 8.
68. Указ Президії Верховної Ради СРСР про амністію ув'язнених до 5 років / ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4087. – Арк. 491–492.

АРХІВ УПРАВЛІННЯ МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ В ІВАНО-ФРАНКІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ

69. Директива МВД УССР № 24 от 16 марта 1948 г. / Архів УМВС ІФО // Накази, директиви, розпорядження МВС УРСР за 1948 р.: колекція документів.
70. Директива МВД УССР № 92 от 10 июня 1946 г. / Архів УМВС ІФО // Накази, директиви, розпорядження МВС УРСР за 1946 р.: колекція документів.
71. Накази, директиви, розпорядження УМВС у Станіславській області за 1948 р. / Архів УМВС ІФО // колекція документів.
72. Приказ НКВС СССР «Положение о тюрьмах НКВС СССР для содержания подследственных» от 28 июля 1939 г. / Архів УМВС ІФО // Накази, директиви, розпорядження НКВС СРСР за 1939 р.: колекція документів. – Т. 1.

73. Приказ НКВД СССР № 117 «Об оглашении штатов общих тюрем НКВД СССР» от 25 декабря 1939 г. / Архів УМВС ІФО // Накази, директиви, розпорядження НКВС СРСР за 1939 р. Колекція документів. – Т. 1.

ПУБЛІКАЦІЇ ДОКУМЕНТІВ (ЗОКРЕМА ЗБІРНИКИ ДОКУМЕНТІВ)

74. Виконання покарань. Законодавство. Роз'яснення / укл.: І. М. Копотун, В. І. Пазинич, О. С. Демський. – К.: Юрінком Інтер, 2013. – 400 с.
75. ГУЛАГ (Главное управление лагерей) 1917–1960 / под ред. А. Н. Яковлева; сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров; науч. ред. В. Н. Шостаковский. – М.: Материк, 2000. – 888 с.
76. Європейські пенітенціарні правила [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_032.
77. История милиции Украинской ССР в документах и материалах: в 2 т. / под ред. П. П. Михайленко. – К.: Наукова думка, 1969. – Т. 1. – 883 с.
78. История советской милиции: в 2 т. – М.: Академия МВД СССР, 1977. – Т. 1. – 346 с.
79. История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: собрание документов: в 7 т. / Н. Петров, Н. Владимирцев. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2004. – Т. 2: Карательная система. Структура и кадры. – 696 с.
80. История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: собрание документов: в 7 т. / А. Добровская, Б. Додонов, О. Копылова, В. Широков. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2005. – Т. 7: Советская репрессивно-карательная политика и пенитенциарная система. Аннотированный указатель дел ГАРФ. – 712 с.
81. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумом ЦК 1898–1971. – изд. 8-е доп. и пер. / под ред. П. М. Федосеева, К. И. Черненко. – М.: Издательство политической литературы, 1971. – 524 с.
82. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: в 2 т. – К.: Орден трудового червоного прапора. Вид-во політичної літератури України, 1977. – Т. 2 (1941–1976). – 1020 с.
83. Конституція Української Радянської Соціалістичної Республіки 1937 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/>.
84. Кримінально-виконавчий кодекс України. Станом на 1 вересня 2013 року. – Х.: Право, 2013. – 88 с.
85. Ленін В. І. Про завдання наркомюсту в умовах НЕПу / В. І. Ленін // Повне зібрання творів: в 55 т. – К.: Вид-во політичної літератури, 1974. – Т. 44. – С. 380–384.
86. Літопис Голготи України. Спогади політ'язнів, репресованих і переслідуваних / упор. В. Цветков. – Львів: Літопис Голготи України, 1993. – Т. 1. – 245 с.

87. Літопис нескореної України: документи, матеріали, спогади / упор. Я. Лялька та ін. – Львів: Просвіта, 1993. – Кн. 1. – 800 с.
88. Літопис нескореної України: документи, матеріали, спогади / упор. Я. Лялька та ін. – Львів: Галицька видавнича спілка, 1997. – Кн. 2. – 664 с.
89. Літопис нескореної України. Стара Сіль / упор. Я. Лялька, П. Романюк. – Львів: Каменяр, 2002. – Кн. 3. – 664 с.
90. Літопис УПА. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943–1959. Нова серія. – К.-Торонто, 2011. – Т. 3. – 647 с.
91. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 15: Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1946–1952. – Книга 2. – К.-Торонто, 2011. – 840 с.
92. Літопис УПА. – Том 46: Боротьба з агентурою: Протоколи допитів Служби Безпеки ОУН в Тернопільщині. 1946–1948. – Книга 3. – Торонто–Львів, 2007. – 896 с.
93. Пенитенциарный кодекс УССР: Проект НКВД УССР. – Х.: Изд. НКВД УССР, 1924. – 62 с.
94. Об утверждении Исправительно-трудового кодекса РСФСР, принятого на 2-й сессии XI созыва 16 октября 1924 года: Постановление ВЦИК // СУ РСФСР. – 23 декабря 1924 г. – № 86. – Ст. 870. – С. 1221–1251.
95. Об утверждении Исправительно-трудового кодекса РСФСР: Постановление ВЦИК и СНК РСФСР от 1 августа 1933 г. // СУ РСФСР. – 30 сентября 1933 г. – № 48. – Ст. 208. – С. 277–292.
96. О борьбе со спекуляцией: Постановление ЦИК и Совнаркома СССР от 22 августа 1932 г. // СЗ СССР. – 1932. – № 65. – С. 375.
97. Об изменении ст. ст. 13, 18, 22 и 38 Основных начал уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик: Постановление ЦИК и Совнаркома СССР от 6 ноября 1929 г. // СЗ СССР. – 1929. – № 72. – С. 686.
98. Об охране имущества государственных предприятий, колхозов и кооперации и укреплении общественной (социалистической) собственности: Постановление ЦИК и Совнаркома СССР от 7 августа 1932 г. // СЗ СССР. – 1932. – № 62. – С. 360.
99. Положение о преступлениях государственных (контрреволюционных и особо для Союза ССР опасных преступлениях против порядка управления): Постановление ЦИК СССР от 25 февраля 1927 г. // СЗ СССР. – 1927. – № 12. – С. 123.
100. Постановление Совнаркома о красном терроре. 5 сентября 1918 г. // Документы по истории гражданской войны в СССР. – Том I: Первый этап гражданской войны. – М.: Политиздат при ЦК ВКП (б), 1941. – 544 с.
101. Про Концепцію державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України: Указ Президента України від 8 листопада 2012 р. № 631/201 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/631/2012>.

102. Про основні напрями реформи кримінально-виконавчої системи в Українській РСР: Постанова Кабінету Міністрів Української РСР від 11 липня 1991 р. № 88 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/88a-91-p>.
103. Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика: збірник документів / за ред. В. Т. Маляренка. – К.: Юрінком, 1997. – 461 с.
104. Реабілітовані історією / за ред. П. Т. Тронько. – К. – Полтава: Рідний край, 1992. – 442 с.
105. Сборник документов по истории законодательства СССР и РСФСР по уголовному процессу и организации суда и прокуратуры. 1917–1954 гг. / под ред. С. А. Голунского. – М.: Госюриздат, 1955. – 604 с.
106. Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР: 1917–1952 гг. / под ред. И. Т. Голякова. – М.: Госюриздат, 1953. – 463 с.
107. Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий / под. ред. Е. А. Зайцева. – М.: Республика: Верховный Совет Российской Федерации, 1993. – 233 с.
108. Сергійчук В. І. Десять буремних літ: західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.: нові документи і матеріали / В. І. Сергійчук. – К.: Дніпро, 1998. – 944 с.
109. Уголовный Кодекс УССР. – Х.: Юридическое издательство Наркоюста УССР, 1924. – 72 с.
110. Уголовный Кодекс УССР. – Х.: Юридическое издательство НКЮ СССР, 1927. – 73 с.
111. Уголовный Кодекс УССР. – М.: Юридическое издательство НКЮ СССР, 1941. – 234 с.
112. Уголовно-процессуальный кодекс УССР. – М.: Госюриздат, 1950. – 155 с.
113. Український визвольний рух: збірник № 13 / відпов. ред. Р. Забілий. – Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2009. – 248 с.
114. Фонд А. Н. Яковлева. ГУЛАГ (Главное управление лагерей) 1918–1960. – Глава I: Карательная политика советского государства [Документы №№ 1–52]. Документ № 17. Постановление СНК СССР «Об утверждении об исправительно-трудовых лагерях» 07.04.1930 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.alexanderyakovlev.org/>.
115. Яковлев Б. Концентрационные лагеря СССР / Б. Яковлев // Исследования и материалы. Серия 1-я. – Вып. 23-й. – Мюнхен, 1955. – 253 с.

ПЕРІОДИЧНА ПРЕСА

116. Дерев'яний І. Я. Розстріли в'язнів в червні-липні 1941 р. Як це було (фото) / І. Я. Дерев'яний // Українська правда. Історична правда. – 2011. – 24 червня.

117. Інтерв'ю Ю. Гайдай з О. Лісічковим – Головою Державної пенітенціарної служби України // Закон і бізнес. – 2011. – № 39 (1026). – 24–30 вересня.
118. Калачник Н. Г. Пенітенціарна система України – шлях перетворень / Н. Г. Калашник // Правозахисник України». – 2009. – 26 червня. – № 2.
119. Павлишин А. Історія однієї в'язниці. Тюрма на Лонцького: чиєї правди більше? / А. Павлишин // Тиждень. – 2010. – 24 вересня.
120. Пагіря О. На скривавленій землі. Під час відступу Червоної армії влітку 1941 року війська НКВС провели масові екзекуції в'язнів. І не тільки в Західній Україні, а й у Вінниці, Харкові та Криму / О. Пагіря // Тиждень уа. – 2011. – 29 серпня.
121. Славич Р. Тюремна культура в СРСР / Р. Славич // Українське слово. – 1941. – 26 липня.

МЕМУАРИ

122. В'язниця НКВД в Коломиї // Воля Покуття. – 1941. – 24 серпня.
123. Візерканюк І. Большевицькі методи допиту / І. Візерканюк // Воля Покуття. – 1941. – 17 серпня.
124. Губка І. У царстві сваволі. Спогади. – Ч. 1. / І. Губка – Львів: НВФ «Українські технології» Львів-2000, 2001. – 606 с.
125. Кизны Т. ГУЛАГ: Соловки. Беломорканал. Вайгач. Театр в Гулаге. Колыма. Воркута. Мертвая дорога / Т. Кизны; пер. с польск. В. Веденеева; пред. С. Ковалева. – М.: РОССПЭН, 2007. – 486 с.
126. Коц М. Розстріл в'язнів луцької тюрми 23 червня 1941 року / М. Коц, В. Засекін. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. – 96 с.
127. Коцаба В. Спомин зі станіславівської тюрми / В. Коцаба // Воля Покуття. – 1941. – 17 серпня.
128. Кривуцький І. За полярним колом / І. Кривуцький. – Львів–Полтава: Духовна вість, 2011. – 376 с.
129. Куделя М. Під мурами Луцької тюрми: спогади колишнього в'язня / М. Куделя. – Луцьк, 2001. – 129 с.
130. Куценко Г. Дякую тюрмі: спогади і документи / Г. Куценко. – К.: Прогрес, 1998. – 135 с.
131. Маковський В. Талергоф. Спогади і документи / В. Маковський. – Львів: б. м., 1934. – 260 с.
132. Панин Д. Лубянка – Экибастуз: лагерные записки / Д. Панин. – М.: Обновление, 1990. – 576 с.
133. Полянський В. Зів'ялий квіт у двадцять літ / В. Полянський. – Суми: Ярославна, 2007. – 96 с.
134. Романчук Л. Лицарі любові і надії / Л. Романчук. – Тернопіль: Богдан, 2010. – 672 с.
135. У тюрмах НКВД. Розповідь жінки-політв'язня // Львівські вісті. – 1941. – 17 вересня.

136. Формозов Н. Воздушные змеи под зоной. Очерки из истории послевоенного ГУЛАГа / Н. Формозов // Новый мир. – 2012. – № 5.
137. Що оповідає політичний в'язень станіславівської червоної тюрми? // Воля Покуття. – 1941. – 24 липня.

МОНОГРАФІЇ, СТАТТІ

138. Андрухів І. О. Правда історії. Станіславщина в умовах терору і репресій: 1939–1959 рр.: історико-правовий аспект. Документи і матеріали / І. О. Андрухів, А. Й. Француз. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2008. – 448 с.
139. Андрухів І. О. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939–1959). Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз / І. О. Андрухів, А. Й. Француз. – Івано-Франківськ – Рівне: ДФ «Талья», 2001. – 336 с.
140. Андрухів О. І. Арешти як одна з форм репресій проти «ворожих елементів» у Західній Україні в 1939–1941 рр. (правовий аналіз) / О. І. Андрухів // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності: збірник наукових праць Донецького юридичного інституту ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка. – 2010. – № 2. – С. 18–26.
141. Андрухів О. І. Правові підстави репресій проти учасників ОУН-УПА та членів їх родин у Західній Україні в повоєнні роки / О. І. Андрухів, А. Є. Шевченко // Актуальні питання, проблеми та перспективи розвитку гуманітарного зв'язу у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспект: збірник наукових праць / за заг. ред. М. А. Журби. – Луганськ: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2011. – Ч. IV. – С. 28–35.
142. Андрущак О. М. Історико-правовий досвід трансформації виправно-трудового законодавства в кримінально-виконавче / О. М. Андрущак // Історико-правовий часопис Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2013. – № 2. – С. 19–23.
143. Андрущак О. М. Способи гуманізації виправно-трудового права радянської доби: причини і наслідки / О. М. Андрущак // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. – 2011. – Вип. 15. – Ч. 2. – С. 52–55.
144. Артаманов В. П. Наука советского исправительно-трудового права: учебное пособие / В. П. Артаманов. – М.: Академия МВД СССР, 1974. – 130 с.
145. Артаманов В. П. Управление органами, исполняющими наказание (основные положения): учебное пособие / В. П. Артаманов. – М.: Академия МВД СССР, 1985. – 84 с.
146. Астемиров З. А. История советского исправительно-трудового права: лекция / З. А. Астемиров // Рязанская ВШ МВД СССР. – Рязань, 1975. – 52 с.

147. Багрий-Шахматов Л. В. Совершенствование управления исполнением уголовных наказаний / Л. В. Багрий-Шахматов // ИТУ. – М., 1979. – № 8. – С. 31–32.
148. Бадира В. Проблеми соціального захисту персоналу кримінально-виконавчої системи / В. Бадира // Тюремний портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrprison.org.ua/articles&p=9>.
149. Бажан О. Г. Процес десталінізації та зміни в діяльності карально-репресивних органів в Україні (50–60-ті роки ХХ ст.) / О. Г. Бажан // Проблеми історії України. Факти, судження, пошуки: міжвідомчий зб. наук. праць. – Вип. 8. – К.: Ін-т історії НАН України, 2003. – С. 435–443.
150. Білас І. Г. Коли ж для України... / І. Г. Білас // Свобода народів. – 1995. – № 3. – С. 38–39.
151. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр.: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 кн. / І. Г. Білас. – К.: Либідь, 1994. – Кн. 1. – 432 с.
152. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр.: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 кн. / І. Г. Білас. – К.: Либідь, 1994. – Кн. 2. – 688 с.
153. Богатирьов І. Г. Українська пенітенціарна наука: монографія / І. Г. Богатирьов. – Х.: Харків юридичний, 2008. – 294 с.
154. Бортніков В. І. Нариси історії органів державної влади та місцевого самоврядування на Волині (1944–2009 рр.): монографія / В. І. Бортніков, А. І. Пархом'юк. – Луцьк: Східноєвропейський національний університет ім. Л. Українки, 2009. – 384 с.
155. Борьба с преступностью в Украинской ССР (1917–1967): в 2 т. – К.: Наукова думка, 1966. – Т. 1: 1917–1925 гг. – 831 с.
156. Борьба с преступностью в Украинской ССР (1917–1967): в 2 т. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 2: 1926–1967 гг. – 952 с.
157. Бугай М. Ф. Депортації населення з України (30–50-ті роки) / М. Ф. Бугай // Український історичний журнал. – 1990. – Вип. 10 (№ 356). – С. 32–38.
158. Бугай М. Ф. Депортації населення з України (30–50-ті роки) / М. Ф. Бугай // Український історичний журнал. – 1990. – Вип. 11 (№ 357). – С. 20–39.
159. Бурда С. Я. Кримінально-виконавче право України: навч. посіб. / С. Я. Бурда, Т. І. Созанський. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. – 116 с.
160. Василів І. В. Організаційно-правові особливості забезпечення кадрами органів НКВС та міліції західних областей УРСР в 1944–1945 роках / І. В. Василів // Часопис Київського університету права. – 2011. – № 3. – С. 15–20.
161. Волкогонов Д. А. Тріумф і трагедія: політичний портрет Й. В. Сталіна: у 2 кн. / Д. А. Волкогонов. – К.: Політвидав України, 1989. – Кн. 1. – 596 с.
162. Волкогонов Д. А. Тріумф і трагедія: політичний портрет Й. В. Сталіна: у 2 кн. / Д. А. Волкогонов. – К.: Політвидав України, 1990. – Кн. 2. – 672 с.

163. Вронська Т. В. Позасудові репресії членів сімей учасників національно-визвольного руху в західних областях України (1944–1952): монографія / Т. В. Вронська. – Х.: Право, 2008. – 264 с.
164. Вронська Т. В. Тюрми в нацистській карально-репресивній системі на окупованій території України / Т. В. Вронська, О. Є. Лисенко // Український історичний журнал. – К., 2013. – № 1 (508). – С. 92–105.
165. Вронська Т. В. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній політиці радянської влади (1917–1953 рр.): наукове видання / Т. В. Вронська. – К.: Темпора, 2013. – 624 с.
166. Гернет М. Н. История царской тюрьмы: в 5 т. / М. Н. Гернет. – М.: Государственное издательство юрид. лит., 1950. – Т. 1. – 384 с.
167. Гернет М. Н. История царской тюрьмы: в 5 т. / М. Н. Гернет. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1950. – Т. 2. – 582 с.
168. Гернет М. Н. История царской тюрьмы: в 5 т. / М. Н. Гернет. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1950. – Т. 3. – 430 с.
169. Гернет М. Н. История царской тюрьмы: в 5 т. / М. Н. Гернет. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1950. – Т. 4. – 302 с.
170. Гернет М. Н. История царской тюрьмы: в 5 т. / М. Н. Гернет. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1950. – Т. 5. – 340 с.
171. Гернет М. И. Преступность за границей и в С.С.С.Р. / М. И. Гернет. – М.: Советское законодательство, 1931. – 187 с.
172. Голубко В. Є. Західноукраїнський селянин в умовах комуністичного режиму 1939–1953 рр.: пристосування та спротив / В. Є. Голубко, А. В. Середяк // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (збірник наукових статей): збірник праць. – К., 2007. – 390 с.
173. Горланов О. А. Об арестах в западных областях Белоруссии и Украины / О. А. Горланов, А. Б. Рогинский [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.memo.ru/history/Polacy/GORROG_C.htm. – Відкритий екран.
174. Гулак О. В. Короткий історичний нарис розвитку підприємств кримінально-виконавчих установ в Україні / О. В. Гулак // Проблеми пенітенціарної теорії і практики: щорічний бюлетень. – К.: КЮІ КНУВС, 2005. – С. 418–427.
175. Гулаг. Територія терору [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://territoryterror.org.ua/uk/history/1945-1953/gulag/>.
176. Дем'янчук Т. Д. Організаційно-правове становлення та діяльність кримінально-виконавчої системи в західних областях України в 1939–1941 рр. / Т. Д. Дем'янчук // Митна справа. – 2011. – № 5 (77). – Ч. 2. – С. 481–486.
177. Дем'янчук Т. Д. Функціонування кримінально-виконавчої системи НКВС в умовах масових репресій проти населення західноукраїнських земель у 1939–1941 рр. / Т. Д. Дем'янчук // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. – Одеса: Астропринт, 2009. – Вип. 16. – С. 94–105.
178. Дерев'яний І. Я. Масові розстріли у в'язниці № 1 м. Львова в кінці червня 1941 р. / І. Я. Дерев'яний // Український визвольний рух. –

Львів: Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – Збірник 13. – 248 с.

179. Детков М. Г. Реализация гуманистических начал решений XXVII съезда КПСС в сфере исполнения уголовно-правовых мер воздействия и исправления осуждённых / М. Г. Детков // Основные факторы, определяющие эффективность исправительно-трудового процесса: материалы Всесоюзной научно-практической конференции. – Рязань: РВШ МВД СССР, 1989. – С. 145–147.
180. Детков М. Г. Особенности исполнения уголовного наказания в России: исторический опыт и современность / М. Г. Детков // Преступление и наказание. – М., 1995. – Вып. 2. – С. 24–31.
181. Детков М. Г. Тюрьмы, лагеря и колонии России: монография / М. Г. Детков – М.: Вердикт, 1999. – 412 с.
182. Дугин А. Н. Говорят архивы: неизвестные страницы ГУЛАГа / А. Н. Дугин // Социально-политические науки. – М., 1990. – № 7. – С. 90–101.
183. Еппломб Е. Історія ГУЛАГу / Е. Еппломб; пер. з англ. А. Іщенко. – К.: Києво-Могилянська академія, 2006. – 511 с.
184. Жупник В. Депортаційні процеси 1944–1953 рр. на території західних областей УРСР засіб тотального «упокорення» / В. Жупник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.pu.if.ua/depart/.../file/Zupnyk%20V..doc.
185. Захаров В. П. Захист прав потерпілого від злочину в кримінально-виконавчому праві: навч. посібник / В. П. Захаров, В. В. Василевич, А. П. Гель, І. С. Яковець та ін.; за заг. ред. А. Х. Степанюка та О. Г. Колба. – Луцьк: ПП Іванюк В. П., 2010. – 176 с.
186. Земсков В. Н. Заключение, спецпоселенцы, ссыльнопоселенцы, ссыльные и высланные (Статистико-географический аспект) / В. Н. Земсков // История СССР. – 1991. – № 5. – С. 151–165.
187. Земсков В. Н. ГУЛАГ (историко-социологический аспект) / В. Н. Земсков // Социологические исследования. – 1991. – № 6. – С. 10–27.
188. Земсков В. Н. ГУЛАГ (историко-социологический аспект) / В. Н. Земсков // Социологические исследования. – 1991. – № 7. – С. 3–16.
189. Зрайко Б. Депортації населення західноукраїнських земель 1944–1953 рр. / Б. Зрайко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=375>.
190. Зубков А. И. Концепция перестройки исправительно-трудовой деятельности в СССР на современном этапе / А. И. Зубков. – Рязань: РВШ МВД СССР. – 1089. – 124 с.
191. Зубков А. И. Пениitenciарные учреждения в системе Министерства юстиции России. История и современность / А. И. Зубков, Ю. И. Калинин, В. Д. Сысоев. – М.: НОРМА, 1998. – 176 с.
192. Зуляк І. С. Агентурно-оперативна діяльність радянських органів держбезпеки у Західній Україні в 1939 р. / І. С. Зуляк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2012. – № 21. – С. 331–338.

193. Зуляк І. С. Слідча і агентурно-оперативна робота НКВС в Україні у 1939 р. / І. С. Зуляк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: ювілейний збірник на пошану Б. Якимовича / Нац. акад. наук України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2012. – 964 с.
194. Исправительно-трудовое право. – М.: Юрид. лит., 1971. – 342 с.
195. История советского уголовного права / под ред. А. А. Герцензона. – М.: Юрид. изд-во МЮ СССР, 1947. – 466 с.
196. Іваньков І. В. Історико-правовий аналіз діяльності органів і установ виконання покарань на території України: монографія / І. В. Іваньков, А. С. Чайковський; за заг. ред. проф. І. Г. Богатирьова. – Бровари: ХмЦНЕУІ, 2010. – 208 с.
197. Іваньков І. В. Історико-правовий аналіз процесу відновлення пенітенціарної системи України в повоєнний період (кінець 40-х – перша половина 50-х рр.) / І. В. Іваньков [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://esteticamente.ru/portal/Soc_Gum/Vchdpu/ped/2011_88/Ivankov.pdf.
198. Іваньков І. В. Проблеми реформування кримінально-виконавчої системи України в сучасний період / І. В. Іваньков // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – 2002. – Вип. 4. – С. 55–62.
199. Іваньков І. В. Система таборів на території України (кінець 20-х – кінець 50-х років XX сторіччя) / І. В. Іваньков // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 2003. – № 4. – С. 368–374.
200. Ільницький В. І. Використання радянськими карально-репресивними органами спецзасобів у боротьбі проти підпілля в Дрогобицькій окрузі (середина 40-х – перша половина 50-х рр. XX ст.) / В. І. Ільницький // Національний вісник Волинського університету імені Лесі Українки. – 2010. – № 1. – С. 106–106.
201. Ільницький В. Я. Державно-виконавча служба Львівщини / В. Я. Ільницький, О. Д. Косторний, В. В. Оліградський. – Львів. – 32 с.
202. Казалет Э. А. О значении Джона Говарда в истории тюремной реформы / Э. А. Казалет. – М., 1892. – 91 с.
203. Калюжний Р. А. Пенітенціарна політика (історико-правовий огляд виникнення і розвитку) / Р. А. Калюжний, В. К. Шкарупа, Г. Г. Горобець // Проблеми пенітенціарної теорії та практики: бюлетень КІВС. – 1996. – № 1. – С. 55–68.
204. Калюжний Д. В. Страна Тюрэгия. Циклопедия российской действительности / Д. В. Калюжний, Л. В. Плигин. – М.: АСТ «Астрель», 2005. – 384 с.
205. Кельман М. С. Юридична наука: монографія / М. С. Кельман. – Тернопіль: ТзОВ «Терно-граф», 2011. – 492 с.
206. Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50-х років XX ст. / Ю. Киричук. – Львів: Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 2000. – 304 с.

207. Коваленко В. В. Реалізація права на правову допомогу засудженим до позбавлення волі: монографія / В. В. Коваленко, О. Г. Колб, В. П. Захаров, І. С. Яковець, А. І. Грушицький, В. І. Вензовська. – К.: ПП Балюк І. Б., 2012. – 180 с.
208. Кокурин А. И. НКВД: структура, функции, кадры (1934–1938) / А. И. Кокурин, Н. В. Петров // Свободная мысль. – 1997. – № 6, 7, 8, 9, 11, 12. – С. 105–118, С.108–118, С.118–128, С. 93–101, С. 109–121, С. 102–119.
209. Кокурин А. И. ГУЛАГ: структура и кадры / А. И. Кокурин, Ю. Н. Морук // Свободная мысль. – 2001. – № 1, 3–7, 9–12. – С. 101–118, С. 111–128, С. 104–125, С. 99–123, С. 96–122.
210. Колб О. Г. Запобігання правопорушенням у місцях позбавлення волі / О. Г. Колб, В. Л. Ортинський, В. П. Захаров та ін.; за заг. ред. О. Л. Колба та В. Л. Ортинського. – Вид. 2-ге, доп. і випр. – Луцьк: ПП Іванюк В. П., 2010. – 244 с.
211. Кольбенко А. В. Становлення основ виправно-трудового права в Україні / А. В. Кольбенко // Проблеми формування суверенної правової української держави: вісник Львівського ун-ту ім. І. Франка. Серія юридична. – 1993. – Вип. 30. – С. 94–95.
212. Кондратюк К. С. Втрати населення Західної України у 1939–1941 рр. / К. С. Кондратюк // Україна–Польща: важкі питання. – Варшава: TYRSA, 2001. – Т. 1. – С. 155–161.
213. Конопельський В. Я. Система установ та органів виконання кримінальних покарань у період 1917–1934 рр. / В. Я. Конопельський // Право і суспільство. – 2009. – № 5. – С. 76–84.
214. Концентраційні табори [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki>.
215. Кримінально-виконавча система і законодавство політичного періоду [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://textbooks.net.ua/content/view/2136/29/>.
216. Кримінально-виконавче право України: навчальний посібник / за ред. О. М. Джуджи. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 446 с.
217. Кудря О. В. Формування кадрової функції в органах внутрішніх справ України в 1917–1926 рр. / О. В. Кудря // Митна справа. – 2011. – № 4 (76), ч. 2. – С. 309–313.
218. Кузьмин С. И. Деятельность исправительно-трудовых учреждений в СССР (1917–1953 гг.) / С. И. Кузьмин. – М.: АМВД ССР, 1991. – 132 с.
219. Виконання покарань, не пов'язаних з позбавленням волі та основи апробації: курс лекцій / за заг. ред. І. Г. Богатирьова. – Чернігів: Просвіта, 2007. – 236 с.
220. Лазоришин Ю. І. Формування органів влади на Прикарпатті у повоєнний період / Ю. І. Лазоришин // Вісник державної служби України. – 2010. – № 4. – С. 71–75.
221. Малярчук Р. М. Тоталітаризм проти західноукраїнського села: монографія / Р. М. Малярчук. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. – 228 с.

222. Мандрик М. Стрийська Бастилія / М. Мандрик. – Львів: Каменяр, 2005. – 205 с.
223. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Издание 2: в 50 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс Анти-Дюринг. – М.: Политизда, 1961. – Т. 20. – С. 829.
224. Макарчук А. В. Поширення юрисдикції військово-польський судів Німеччини та Австро-Угорщини на українське населення в 1918 році: спроба історико-правового осмислення / А. В. Макарчук // Правова держава. – К.: Інститут держави і права ім В. М. Корецького НАН України, 2013. – Вип. 24. – С. 58–64.
225. Мелентьев М. П. Становление и развитие исправительно-трудового законодательства Украинской ССР: учеб. пособие / М. П. Мелентьев, В. Д. Жарый. – Домодедово: ВИПК МВД СССР. – 1989. – 110 с.
226. Михайленко П. П. Кримінальне право, кримінальний процес та кримінологія України (статті, доповіді, рецензії) / П. П. Михайленко. – К.: Генеза, 1999. – 944 с.
227. Мулукаев Р. С. Історія вітчизняних органів внутрішніх справ: підручник для вузів / Р. С. Мулукаев, А. Я. Малигін, А. Е. Епіфан. – М.: NOTA BENE Медіа Трейд Компанія, 2005. – 336 с.
228. Мокринский С. П. Наказание, его цели и предположения / С. П. Мокринский. – М.: Изд-во Моск. университета, 1902. – 456 с.
229. Неалов О. П. Виправні заклади для неповнолітніх злочинців як важливий інструмент здійснення тюремної реформи другої половини ХІХ – початку ХХ ст. (на матеріалах Харківського виправного притулку) / О. П. Неалов // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – К., 2003. – Вип. 8. – С. 56–64.
230. Неалов О. П. Патронат як форма участі громадськості у реалізації тюремної політики в Росії (ХІХ – початок ХХ ст.) / О. П. Неалов // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – 2001. – Вип. 16. – С. 244–250.
231. Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): історико-статистичне дослідження: монографія / В. М. Нікольський. – Донецьк, 2003. – 624 с.
232. Никифорак М. В. Джерела кримінального та кримінально-процесуального права на Буковині у 1975–1918 рр. / М. В. Никифорак // Науковий вісник Чернівецького університету: збірник наукових праць. – 2000. – Вип. 91. – С. 14–17.
233. Олійник О. І. Деякі організаційно-правові аспекти боротьби зі злочинністю на Україні в 30-х роках / О. І. Олійник // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 1998. – № 1. – С. 103–108.
234. Организация труда осужденных к лишению свободы и экономика исправительно-трудовых учреждений / Академия МВД ССР. – М., 1981. – 381 с.
235. Пагір'я О. Масові розстріли в'язнів у тюрмах НКВС УРСР влітку 1941 року / О. Пагір'я // Територія терору [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.territoryterror.org.ua/uk/museum/25/>.

236. Панасенко В. З. Из истории становления и развития ИТУ МВД СССР / В. З. Панасенко. – Алма-Ата, 1987. – 47 с.
237. Пасічник М. С. Історія України: навч. посібник. – 2-е вид. / М. С. Пасічник. – К.: Знання, 2006. – 735 с.
238. Петрашев В. Н. Условное освобождение из мест лишения свободы с обязательным привлечением осужденного к труду: учеб. пособие / В. Н. Петрашев. – М.: АМВД СССР, 1981. – 72 с.
239. Петров С. М. Организационные и правовые основы управления исполнением наказания в исправительно-трудовых колониях: учеб. пособие / С. М. Петров. – Домодедово: ВИПК МВД СССР, 1991. – 112 с.
240. Петухов Н. Н. К вопросу об эффективности правового регулирования общественно полезного труда осужденных к лишению свободы / Н. Н. Петухов, В. И. Кычков // Повышение эффективности исполнения уголовных наказаний в свете решений XXVII съезда КПСС. – Рязань, 1988. – С. 82–86.
241. Пилявець Р. І. Виправно-трудо́ві табори та колонії на території УРСР в умовах голоду 1946–1947 рр. / Р. І. Пилявець, Ю. Г. Пилявець // Український історичний журнал. – 2013. – № 6. – С. 147–161.
242. Пионтковский А. А. Тюремноеведение. Его предмет, содержание, задачи и значение / А. А. Пионтковский. – Одесса: типография штаба Одесского военного округа, 1892. – 16 с.
243. Познышев С. В. Основы пенитенциарной науки / С. В. Познышев. – М.: Мосполиграф, 1923. – 343 с.
244. Познышев С. В. Очерки тюремноеведения / С. В. Познышев. – М.: Изд-во Моск. университета, 1915. – 344 с.
245. Прусс В. М. Пенітенціарна система України / В. М. Прусс, Д. В. Ягунов. – О.: Фенікс, 2006. – 252 с.
246. Пташинський О. Б. Пенітенціарна система України / О. Б. Пташинський. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. – 204 с.
247. Радкевич В. С. Виды трудовой деятельности лиц, осужденных к лишению свободы: учеб. пособие / В. С. Радкевич. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1987. – 56 с.
248. Радов Г. А. Персонал и взаимодействие тюрьмы и общества / Г. А. Радов // Права людини: інформаційний бюлетень Харківської правозахисної групи. – 2000. – № 31. – С. 2–6.
249. Решетников Ф. М. Смертная казнь в капиталистических странах (История и современность) / Ф. М. Решетников // Смертная казнь: за и против / под ред. С. Г. Келиной. – М.: Юридическая литература, 1989. – 528 с.
250. Россіхін В. В. Законодавче забезпечення пенітенціарної політики радянської держави щодо неповнолітніх у 1930–1980 рр. / В. В. Россіхін // Право та державне управління. – 2012. – № 2 (7). – С. 84–89.

251. Россіхін В. В. Питання правового статусу та режиму утримання різних категорій ув'язнення у пенітенціарних установах СРСР у 1937–1953 рр. / В. В. Россіхін // Держава та регіони. Серія право. – 2012. – № 2 (36). – С. 194–201.
252. Россіхін В. В. Сутність каральної політики радянської держави наприкінці 20-х – у середині 50-х років ХХ століття / В. В. Россіхін // Право та державне управління. – 2012. – № 1 (6). – С. 68–74.
253. Россіхін В. В. Радянська кримінально-виконавча політика стосовно неповнолітніх / В. В. Россіхін // Держава та регіони. Серія Право. – 2012. – № 3 (37). – С. 139–143.
254. Рубльов О. С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–60-ті роки ХХ ст.): монографія / О. С. Рубльов, Ю. А. Черченко – К.: Наукова думка, 1994. – 350 с.
255. Рудник В. І. Виправно-трудова система України як організація військового типу та проблеми її демілітаризації / В. І. Рудник // Науковий вісник Академії ДПС України. – 2000. – № 32 (8). – С. 159–163.
256. Рудник В. І. Злочини неповнолітніх та проблеми гуманізації виховно-трудової системи України: матер. наук.-практ. конф. / В. І. Рудник // Молодь на зламі тисячоліть: нове тисячоліття – нові проблеми. – К.: АПСП, 2000. – С. 65–70.
257. Рудник В. І. Історичні аспекти застосування кримінального покарання у вигляді позбавлення волі в Україні / В. І. Рудник // Науковий вісник Українського фінансово-економічного інституту. – 2000. – № 1 (7). – С. 182–186.
258. Рудник В. І. Кримінальне покарання у виді позбавлення волі чи ув'язнення. Український і міжнародний досвід / В. І. Рудник // Науковий вісник Юридичної академії МВС України. – 2003. – № 1 (10). – С. 69–77.
259. Рудник В. І. Місцеві в'язниці та можливості їх запровадження в Україні / В. І. Рудник // Економіка. Фінанси. Право. – 2001. – № 5 – С. 30–33.
260. Рудник В. І. Позбавлення волі: негативні наслідки та заходи їхньої нейтралізації: монографія / В. І. Рудник. – К.: Дія ЛТД, 1999. – 106 с.
261. Рудник Т. В. Гуманістичне спрямування реформ у сфері виконання кримінального покарання у виді позбавлення волі і поведінки із засудженими / Т. В. Рудник // Судова апеляція. – 2009. – № 1 (14). – С. 65–70.
262. Самборський Є. Співпраця поляків Західної України з радянськими карально-репресивними органами (1944–1946 рр.) / Є. Самборський // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць: наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – 2011. – Вип. 22. – 324 с.
263. Сеньків М. В. Західноукраїнське село: насильницька колективізація – 40-і поч. 50-х років ХХ ст.: монографія / М. В. Сеньків. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – 292 с.
264. Скакун О. Ф. Теорія права і держави: підручник. – 2-ге видання / О. Ф. Скакун. – К.: Алерта; ЦУЛ, 2011. – 520 с.

265. Специфіка функціонування пенітенціарних закладів у Дрогобицькій області (1944–1959 рр.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Інтернет-газета Майдан: <http://maydan.drohobych.net/?p=20076>.
266. Советское исправительно-трудовое право. – М.: Госюриздат, 1960. – 413 с.
267. Солженицын А. И. Архипелаг ГУЛАГ: в 7 т. / А. И. Солженицын. – М.: ИНКОМ НВ, 1991. – Т. 6. – 432 с.
268. Соцкий Ю.Ф. История и законодательство тюремных учреждений до-революционной России / Ю. Ф. Соцкий. – Черновцы, 2006. – 78 с.
269. Соцкий Ю.Ф. Пенитенциарные учреждения Российской империи в Украине: вторая половина XIX – начало XX в. / Ю.Ф. Соцкий // Гуманитарно-пенитенциарный вестник: научно-публицистический альманах / под общ. ред. Ю.А. Реента. – Рязань: Академия ФСИН России, 2012. – Вып. 6. – С. 66–74.
270. СРСР знов ввів страту за зраду, шпигунство і саботаж [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://calendate.com.ua/event/59>.
271. Строгович М. С. Уголовный процесс: учеб. для юрид. ин-тов и фак. / М. С. Строгович. – М.: Юрид. изд. Министерства юстиции СССР, 1946. – 512 с.
272. Стручков Н. А. Советское исправительно-трудовое право / Н. А. Стручков. – М.: Изд-во ВШ МООП РСФСР, 1963. – 224.
273. Сучасна наука – пенітенціарній практиці: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 24 жовтня 2013 р.) / відп. ред. І. М. Копотун, С. Г. Стеценко. – К.: Інститут кримінально-виконавчої служби, 2013. – 609 с.
274. Сучья война [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/wiki>.
275. Сушук О. П. Агентурно-оперативна робота радянських карально-репресивних органів у Волинській області (1944–1953) / О. П. Сушук // Гуманітарний журнал. – 2006. – № 3–4 (31–32). – С. 148–154.
276. Сушук О. П. Використання радянськими репресивними органами оперативних спецгруп у боротьбі з українським національно-визвольним рухом на Волині (1944–1953 рр.) / О. П. Сушук // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. – Луцьк: РВВ «Вежа» ВДУ ім. Лесі Українки, 2007. – Вип. 13. – С. 124–130.
277. Табори для військовополонених на території України у 1943–1954 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://npu.edu.ua/book/html/D/iio_kdsd_radyanskui_viiskovui_polon_v_ukraini/50.html.
278. Таганцев Н. С. Русское уголовное право: в 2 т. / Н. С. Таганцев. – СПб.: Юристъ, 1902. – Т. 2. – 1235 с.
279. Темко Г. Д. Історія України: посібник / Г. Д. Темко, Л. С. Тупчієнко; за ред. Г. Д. Темка. – К.: Академія, 2001. – 480 с.
280. Темко Г. Д. Третій Рим: імперія проти України: історико-політичний нарис / Г. Д. Темко. – К.: Міжнародна агенція «BeeZone», 2004. – 352 с.
281. Територія терору. Пересильна тюрма № 25 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://territoryterror.org.ua/uk/museum/25/>.

282. Терлюк І. Я. «Комуністична революція згори» в Україні: з історії становлення та закріплення в Україні радянської державності і права (1917–1920-ті рр.) / І. Я. Терлюк. – Львів: Каменярь, 2010. – 150 с.
283. Терлюк І. Я. Історія держави і права України: навч. посібник / І. Я. Терлюк. – К.: Атіка, 2011. – 944 с.
284. Тимофеев В. Г. Уголовно-исполнительная система России: цифры, факты и события: учебное пособие / В. Г. Тимофеев. – Чебоксары: Чувашский гос. ун-т им. И. Н. Ульянова, 1999. – 206 с.
285. Тюремная система. 1934–1960 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: memo.ru/history/nkvd/gulag/prisons/pch2.htm.
286. Тюремное дело: учеб. пособ. / сост. А. Г. Галкин, К. С. Зильберман, П. И. Мальцев. – М.: Особое бюро при Наркоме, 1940. – 127 с.
287. Тюрма [Електронний ресурс]. – Режим доступу: uk.wikipedia.org/wiki. – Відкритий екран.
288. Уголовно-исполнительное право России: теория, законодательство, международные стандарты, отечественная практика конца XIX – начала XXI века: учебник для вузов. – 3-е изд., перер. и доп. / под. ред. А. И. Зубкова. – М.: Норма, 2006. – 720 с.
289. Україна в умовах тимчасової лібералізації радянського суспільства (1953–1964 рр.): енциклопедія історії України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.litopys.com.ua/encyclopedia/smert-stal-na-kholodne-l-to-53-go-kukurudzyana>.
290. Україна в повоєнне десятиріччя (1945–1955 рр.). Україна в системі міжнародних відносин у повоєнний час [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://readbookz.com/book/170/5280.html>. – Відкритий екран.
291. Уголовно-исполнительное право: учебник / под ред. И. В. Шмарова. – М.: НОРМА-ИНФРА, 1996. – 412 с.
292. Упоров И. В. Пенитенциарная политика России в XVIII–XX веке: историко-правовой анализ тенденций развития / И. В. Упоров. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. – 610 с.
293. Утевский Б. С. Сеть исправительно-трудовых учреждений и управление ими / Б. С. Утевский. – М.: НКЮ РСФСР, 1934. – 28 с.
294. Фойницкий И. Я. Учение о наказании в связи с тюремоведением / И. Я. Фойницкий. – СПб.: Юрист, 1889. – 498 с.
295. Фойницкий И. Я. Исторический очерк и современное состояние ссылки и тюремного заключения / И. Я. Фойницкий. – СПб, 1878. – 68 с.
296. Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства / И. Я. Фойницкий. – СПб.: Альфа, 1996. – Т. 1. – 552 с.; Т. 2. – 608 с.
297. Фріс П. Л. Основні напрями кримінально-виконавчої політики України на сучасному етапі державотворення / П. Л. Фріс, М. Б. Бучко // Часопис Національного університету Острозька академія. Серія «Право». – 2010. – № 1. – С. 1–13.
298. Фролов Ю. О. Розвиток виправно-трудового права на Україні в перші роки радянської влади / Ю. О. Фролов. – М., 1960. – 29 с.

299. Хохряков Г. Ф. Проблемы, дискуссии, предложения / Г. Ф. Хохряков. – М.: Юридическая литература, 1991. – 224 с.
300. Цирюльский Л. А. Профессионально-техническое обучение в колониях / Л. А. Цирюльский. – Политотдел ИТУ МВД СССР. – М., 1971. – 32 с.
301. Чайковський А. С. Спецгрупи НКВС і НКДБ: міфи та реальність / А. С. Чайковський // Статті та повідомлення. – С. 77–91 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU>.
302. Чакубаш Ю. В. Формування наукового погляду на тюрму як суспільно-державний інститут / Ю. В. Чакубаш // Проблеми пенітенціарної теорії і практики: бюлетень КІВС. – 1998 – № 1 (3). – С. 27–39.
303. Чельцов М. А. Уголовный процесс / М. А. Чельцов. – М.: Юриздат, 1948. – 624 с.
304. Чисніков В. М. Секретарі, наркоми, міністри внутрішніх справ України / В. М. Чисніков. – К.: Українська академія внутрішніх справ, 1995. – 23 с.
305. Чоповський М. Голгофа Західної України (злочинна діяльність окупаційних режимів проти населення західноукраїнських земель та його боротьба за волю і незалежність 1920–1953 рр.) / М. Чоповський. – Львів: б.в., 1996. – 136 с.
306. Шаповал Ю. І. Сталінізм і Україна / Ю. І. Шаповал // Український історичний журнал. – 1992. – № 10/11. – С. 3–12.
307. Шаповал Ю. І. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні / Ю. І. Шаповал. – К.: Політвидав України, 1990. – 143 с.
308. Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років: сторінки неписаної історії / Ю. І. Шаповал. – К.: Наукова думка, 1993. – 351 с.
309. Шишов О. Ф. Смертная казнь в истории Советского государства / Смертная казнь: за и против / под ред. С. Г. Келиной С. Г. – М.: Юридическая литература, 1989. – С. 97–130.
310. Ягунов Д. В. Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування. – Вид. 3-є, перероб. та доповн. / Д. В. Ягунов. – Одеса: Фенікс, 2009. – 316 с.
311. Ягунов Д. В. Державне управління пенітенціарною системою України: історія, сучасність, перспективи: монографія / Д. В. Ягунов. – Одеса: ОРІДУ, 2005. – 251 с.
312. Якимчук Т. В. Державна кримінально-виконавча служба Хмельниччини: історія та сучасність / Т. В. Якимчук. – Хмельницький: Хмельницький поліграфіст, 2008. – 272 с.
313. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30–50 рр. ХХ ст. (історико-політологічний аспект): монографія / Б. О. Ярош. – Луцьк: Надстир'я, 1995. – 176 с.
314. Яцишин М. М. Історико-правові засади кримінально-виконавчої політики України: монографія / М. М. Яцишин. – Луцьк: Волинський національний університет ім. Лесі Українки, 2010. – 448 с.
315. Яцишин М. М. До питання про організаційно-структурну побудову та підпорядкування радянської пенітенціарної системи (історико-правовий огляд) / М. М. Яцишин // Історико-правовий часопис Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2013. – № 2. – С. 8–13.

НАУКОВО-ДОВІДКОВА ЛІТЕРАТУРА

316. Васильєв В. Ю. Концентраційні табори більшовицького та нацистського тоталітарних режимів на території УСРР–УРСР // Енциклопедія історії України: / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України, Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2008. – Т. 5: Кон–Кю. – 568 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/>.
317. Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944) / упоряд. М. Г. Дубик. – К., 2000. – 304 с.
318. Душенко К. В. Словарь современных цитат. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://txt.rushkolnik.ru/docs/index-16089.html?page=8>.
319. Електронний архів Визвольного руху [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://avr.org.ua/index.php/ROZDILY_RES?idUpCat=148
320. Кто руководил НКВД 1934–1941: справочник / под. ред. Н. Г. Охотина, А. Б. Roginskogo. – М.: Звенья, 1999. – 504 с.
321. Лубянка: Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917–1991: справочник / под ред. А. Н. Яковлева; авт.-сост.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров. – М.: МФД, 2003. – 768 с.
322. Російсько-український словник. – Видання п'яте / укл. Д. І. Ганич, І. С. Олійник. – К.: Головна редакція української радянської енциклопедії, 1980. – 1012 с.
323. Свідок // Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. академіка НАН України Ю. С. Шемшученка. – К.: Юридична думка, 2007. – 992 с.
324. Система исправительно-трудовых лагерей в СССР 1923–1960: справочник / М. Б. Смирнов. – М.: Звенья, 1998. – 600 с.
325. Хрестоматія з історії пенітенціарної системи України / упор. Г. О. Радов, І. І. Резнік. – К.: Говард Пресс, 1998. – Т. 1. – Ч. 2. – 402 с.
326. Яремко В. В. Новий тлумачний словник української мови: у 4 т. / укл. В. В. Яремко, О. М. Сліпушко. – К.: Аконіт, 2001. – Т. 2. – 911с.
327. Яремко В. В. Новий тлумачний словник української мови: у 4 т. / укл. В. В. Яремко, О. М. Сліпушко. – К.: Аконіт, 2001. –Т. 3. – 927 с.

АВТОРЕФЕРАТИ ДИСЕРТАЦІЙ

328. Андрухів О. І. Депортаційно-репресивні процеси на території Західних областей УРСР в 1939–1953 роках: історико-правовий аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Олег Ігорович Андрухів; М-во освіти і науки України, Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2014. – 20 с.
329. Андрущак О. М. Становлення та розвиток виправно-трудового права та законодавства України у другій половині ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та істо-

- рія держави і права; історія політичних і правових учень» / Олена Миколаївна Андрущак; Нац. акад. внутр. справ. – К., 2012. – 20 с.
330. Бараш Є. Ю. Організаційно-правові засади діяльності установ виконання покарань: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Євген Юхимович Бараш; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2006. – 20 с.
331. Галай А. О. Організаційно-правові засади формування та функціонування персоналу установ виконання покарань: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Андрій Олександрович Галай; Нац. акад. держ. податкової служби України. – Ірпінь, 2003. – 20 с.
332. Григор'єв О. М. Пенітенціарна теорія та практика в Російській імперії в кінці XVIII – на поч. XX ст.: історико-правове дослідження (на прикладі українських губерній): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Олександр Миколайович Григор'єв; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2007. – 20 с.
333. Дем'янчук Т. Д. Кримінально-виконавча система у боротьбі з «ворогами народу» в західній Україні (вересень 1939 р. – червень 1941 р.). Історико-правовий аналіз: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Тетяна Дмитрівна Дем'янчук; Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2010. – 20 с.
334. Іваньков І. В. Тюремні установи в Україні в системі карально-охоронного механізму держави (кін. XIX – серед. XX ст.): дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / Ігор Володимирович Іваньков. – К., 2005. – 204 с.
335. Кондратюк С. К. Встановлення і функціонування радянського режиму в Західній Україні у 1939–1941 рр. (державно-правовий аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Світлана Костянтинівна Кондратюк; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2003. – 18 с.
336. Леськів М. М. Радянський режим в західних областях України (1944–1953): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Мар'яна Миронівна Леськів; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2008. – 18 с.
337. Нагірняк М. Я. Радянський тоталітарний режим у боротьбі проти збройного підпілля ОУН і військових формувань УПА (1944–1953): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 20.02.22 «Військова історія» / Михайло Ярославович Нагірняк; Нац. ун-т «Львівська політехніка». – Львів, 2003. – 19 с.

338. Неалов О. П. Організаційно-правове забезпечення реалізації тюремної реформи в Російській імперії в другій пол. XIX – на поч. XX ст. (на матеріалах українських губерній): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Олександр Павлович Неалов. – Х., 2003. – 197 с.
339. Олійник О. І. Народний комісаріат внутрішніх справ України (1917–1941 рр.): структура, функції, діяльність: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Олександр Іванович Олійник; Харківський університет внутрішніх справ. – Х., 2000. – 19 с.
340. Поліковський М. Ф. Міліція західних областей України в 1945–1950 рр. (політико-правовий аналіз діяльності): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових вчень; філософія права / Микола Федорович Поліковський; Університет внутрішніх справ. – Х., 1995. – 21 с.
341. Россіхін В. В. Пенітенціарна система Російської імперії в XIX – на поч. XX ст. (на матеріалах українських губерній): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Василь Васильович Россіхін. – Х., 2005. – 219 с.
342. Сущук О. П. Радянська карально-репресивна система 1944–1953 рр. (за матеріалами Волинської області): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Оксана Петрівна Сущук; Волинський нац. ун-т ім. Л. Українки. – Луцьк, 2009. – 18 с.
343. Яцишин М. М. Історико-правові засади кримінально-виконавчої політики України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Михайло Михайлович Яцишин; Нац. акад. внутр. справ. – К., 2010. – 32 с.

ДОДАТКИ

ЕЖЕДНЕВНАЯ СВОДКА

о прибытии и убытии заключённых, содержащихся в _____
за «_____» 194__г.

Числи- лось на «_» 194__г.	Прибыло		Выбыло				В том числе:										
	Всего	Из них в тюрьму в зале суда	Из них в других мест закл.	Всего	Освобождено	Умерло	Бежало	В других местах закл.	Числится на «_» 194__г.	Осуждённых (срочных)	Кассационных, ожидающих вступ- ления приговора в закон. силу	Следственных	Из числа следств. числится за органами				
													НКВД	НКВД и 3 Упр. НК и НКВМФ	Прокуратуры	Суда	Транзитно-пересыльных
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Итого																	

Подпись _____ нач. тюрьмы

Додаток А

КОНТРОЛЬНЫЙ СПИСОК
заключённых, прибывших в тюрьму области
за «___» _____ 194__ г.

№ п/п	Фамилия, имя и отчество	Год рож- дения	Место рождения	Когда и кем арестован или каким судом взят под стражу	Откуда прибыл	За кем зачислен	Перечислить какие приложены регистрационные материалы
1							
2							
3							

Начальник тюрьмы _____
(подпись)

Додаток Б

*В список включаются все заключённые, прибывшие за сутки, кроме транзитно-пересыльных.

Начальнику Тюремного отдела МГБ СССР
тов. _____ С В О Д К А
о количестве и движении заключённых, содержащихся в тюрьмах (ВТК) МГБ-УМГБ
республики, края и области за _____ 194____г.

[illegible]

Министр Госбезопасности (нач. Упр. МГБ)

Начальник тюремного отделения (тюремь)

№ _____ 194 г.

Изгор.... **Передать по «ВЧ»**

Москва, 1 Спецотдел НКВД СССР тел. «ВЧ» 24-52

Москва, Отдел «А» НКГБ СССР тел. «ВЧ» 24-46

ТЕЛЕГРАФНАЯ СВОДКА ФОРМЫ № 1-Б

за «.....» декаду месяца 1945 г.

Первое – Всего прибыло следственных арестованных.....
Второе – Осуждено.....
Третье – Освобождено по прекращённым делам.....
Четвёртое – Убыло по делам, переданным в другие органы.....
Пятое – Умерло.....
Шестое – Бежало.....
Седьмое – Числится за прокуратурой.....
Восьмое – Числится за Особым совещанием при НКВД СССР.....
Девятое – Числится следственных арестованных на последнее число
отчётного периода.....

Нарком Внутренних Дел (нач. УНКВД)

Нарком Госбезопасности (нач. УНКГБ)

« »..... 1945 г.

Передал.....

Принял.....

Исх. №

« » 1945 г.

Додаток Е

**5 февраля 1947 г.
Секретарю ЦК Коммунистической
партии большевиков Украины
Никите Сергеевичу ХРУЩЕВУ**

**От оперуполномоченного тюрьмы № 2 УМВД
г. Дубно мл. лейтенанта
ОСТЯКОВА Константина Дмитриевича,
члена ВКП (б) с 1941 г.**

ТОВАРИЩЕСКОЕ ПИСЬМО

С февраля месяца 1944 года по сентябрь 1946 года я работал старшим оперуполномоченным Острожского РО МВД по ББ (борьбе с бандитизмом, – Г. С.) Ровенской области, а с сентября 1946 года по настоящее время работаю оперуполномоченным тюрьмы № 2 г. Дубно Ровенской области. Прошу Вашего вмешательства по нижеуказанному вопросу, ибо по данному делу я уже неоднократно обратился в отдел кадров, откуда не получаю надлежащего ответа. Я глубоко извиняюсь за отрыв Вашего внимания и прошу оказать мне помощь и разъяснить мне.

С 1944 года по сентябрь 1946 года мною была проведена следующая работа по борьбе с бандитизмом в Острожском районе, что может подтвердить райком КП (б) У, а именно:

Лично подготовлено и проведено чекистско-войсковых операций до 400, из которых чисто чекистских до 250.

Задержано бандитов и пособников банд всего 1500 человек.

Убито бандитов 192 человека.

Захвачены трофеи: зерна закопано 50 тонн, взрывчатых веществ, мин, снарядов до 20 тыс. штук, задержаны руководители ОУН и УПА, следующие:

Комендант округа «ИГОРЬ».

Комендант района «СБ» «ГУНЯ».

Комендант разведки района СБ «ОДОСЕЙ».
Командир сотни отдельной «ЯРОСЛАВ».
Политреферент сотни отдельной «ЯНТАРЬ».
Коменданты подрайона СБ «ЯРЕМА» и «ЖУК».
Коменданты подрайона ОУН – «ЖМАНКО», «ЩУКА» и «ЯСЕНЬ».

Убиты руководители ОУН и УПА:
Командир куреня «БОГУН».
Коменданты района связи «ТЫЧИНА».
Коменданты подрайона СБ «МАТВЕЙ».
Господарчий подрайона «КАРАСЬ».
Командир сотни «ВОЛЫНЕЦ».
Командир диверсионной группы сотенный «ЖЕЛЕЗНЯК»
и другие.

Мною также была организована истребгруппа из бандитов с августа 1944 года, с которой я проводил операции, где нами было проделано

с л е д у ю щ е е:

Ликвидирована диверсионная группа в составе 25 человек вместе с главарем и всем вооружением.

Захвачена сотня 20 человек во главе с сотенным живым, а остальные поодиночке были взяты со всем оружием.

Подрайонная СБ в составе 13 человек во главе с комендантом подрайона и всем вооружением.

Коменданты подрайона «ЖУК» с группой в составе 9 человек с вооружением и др. мелкие бандбоевики.

За всю проделанную мною работу я был представлен 4 раза к правительственной награде командованием райотдела, как-то: нач. РО МВД майором ЕФИМОВЫМ к ордену «Красная звезда», полковником ПРИЦЕНКО, начальником оперсектора, к ордену Отечественной войны, нач. РО МВД Героем Советского Союза тов. ГРАБЧАКОМ один раз к ордену «Красная звезда», второй раз к ордену Боевого Красного Знамени, но до сего времени я не имею ни одной награды.

Когда я обратился в июле месяце 1946 года в отдел кадров УМВД гор. Ровно, мною получен ответ, что все наградные

листы отосланы и они находятся якобы у Вас и задержаны ввиду того, что еще полностью не ликвидирован бандитизм. Этот ответ был дан оперуполномоченным по кадрам лейтенантом тов. АНОХИНЫМ.

Прошу Вашего вмешательства и оказать мне содействие в разъяснении причины задержания моих наград. Прилагаю к сему характеристику.

Оперуполномоченный тюрьмы № 2 УМВД

г. Дубно мл. лейтенант ОСТЯКОВ К. Д. [108, с. 560–562].

АКТ

1950 года 30 ноября

г. Чертков

Зам. Прокурора Тернопольской области по спецделам Младший советник Юстиции БАБИЧЕНКО, сего числа произвел проверку во В(нутренней)/тюрьме законности условий содержания заключенных. При проверке присутствовали начальник в/тюрьмы капитан тов. ТРУФАНОВ, дежурный по в/тюрьме ст. сержант ГАЛОЧКА и фельдшер в/тюрьмы т. СТАРЫХ.

Проверкой установлено:

По состоянию на 30/XI-50 года во в/тюрьме содержалось 110 заключенных, в том числе:

1. За следственной группой УМГБ – 61

Из них:

- а) до одного месяца – 10 человек;
- б) до 2-х месяцев – 14 человек;
- в) свыше 2-х месяцев – 37 человек.

Итого 61 человек

Среди заключенных, кои числятся свыше 2-х месяцев без продления срока следствия, т. е. с нарушениям ст. 113 УПК УССР – 19 человек.

При проверке следственной группой по данному вопросу было установлено, что дела на всех 19 обвиняемых или окончены расследования, или истребованы санкции от прокурора о продлении срока следствия. Однако, об этом во в/тюрьму не сообщено, в результате чего 19 заключенных числятся содержанием под стражей с нарушением ст. 113 УПК УССР.

2. За Военным Трибуналом Войск МВС – 5 з/к, все они числятся содержанием под стражей не свыше 20-ти дней.

3. За Военным Прокурором – 9 з/к, из них Балюк У. М. по ст. ст. 54-I-а, 54-10 ч. 2 УК УССР, перечислен содержанием под стражей еще 9/XI-50 года, т. е. за прокурором числится последний на протяжении 21 дня.

4. За Прокурором области – 2 человека, содержанием под стражей перечислены только 25/XI-50 года.

5. За Особым Совещанием – 3 человека, из них 1 з/к продолжительное время числится под стражей за Особым Совещанием по ст. ст. 540-I-а, 54-11 УК УССР, однако дело на настоящее время не рассмотрено.

6. Осужденных, кои подлежат к отправке в тюрьму № 2 УМВД, 25 человек.

7. Бытовиков (для хозобслуги) – 6 з/к.

Питание заключенных, санитарное состояние камер

1. Питание заключенных:

а) Завтрак – рыба, сладкий чай;

б) Обед – суп и каша;

в) Ужин – суп или борщ.

На каждого в отдельности выдается хлеб из расчета 600 грамм на день.

2. Санитарное состояние – в камерах чисто, полы моются, арестованные посещают баню в десятиденку, одежда заключенных пропускается через дезкамеру.

Для арестованных выдаются книги для чтения, в камерах имеются шахматы и домино.

При проверке камер установлено:

1. В одной из камер в/тюрьмы заболело 15 заключенных, из них 12 имели рвоты, три тяжело больные. Для установления заболеваемости заключенных была создана специальная комиссия из врачебного персонала, продукты питания были сданы на анализ.

Комиссией было установлено, что у заключенных случилось кишечно-желудочное заболевание, но причины заболевания не установлено.

2. Имелся случай побега заключенного с в/тюрьмы при следующих обстоятельствах: 20/XI-50 года приблизительно в 10 часов утра производилась прогулка для заключенных и при возвращении с прогулки з/к Миндук П. Д. по ст. 54-1-а, 54-8 и 54-11 УК УССР спрятался за дверь прогулочного двора, а когда прогулка закончилась и пост (был) снят, заключенный Миндук сбежал, но через некоторое время был пойман.

3. Во в/тюремьме содержится заключенная Малецкая Е. И. – беременная на 8-м месяце.

4. Несколько заключенных, кои не имеют обуви или одежды, в результате чого не могут использовать предоставляемые им прогулки.

5. Во в/тюремьме содержатся несовершеннолетние 1936 г. рождения Рыбак В. И.

**ЗАМ. ПРОКУРОРА Т/О ПО СПЕЦДЕЛАМ
МЛАДШИЙ СОВЕТНИК ЮСТИЦИИ**

/БАБИЧЕНКО/

НАЧАЛЬНИК В/ТЮРЬМЫ

/ТРУФАНОВ/

**ДЕЖУРНЫЙ ВО В/ТЮРЬМЕ
СТАРШИЙ СЕРЖАНТ**

/ГАЛОЧКА/

ФЕЛЬДШЕР В/ТЮРЬМЫ

/СТАРЫХ/

ПРЕДЛОЖЕНИЕ

1. Поставить вопрос перед Нач. УМГБ об отпуске соответствующего количества обуви и одежды для тех заключенных, у которых отсутствует таковая.

2. Заключенную Малицкую Е. И., беременную на 8-м месяце, этапировать в тюрьму № 1 МВД г. Черткова, так как во в/тюремьме нет соответствующих условий для содержания беременных женщин на 8–9 месяцах.

3. Так как при в/тюремьме нет специальных камер для содержания несовершеннолетних, заключенного Рыбака В. И. этапировать для дальнейшего содержания в тюрьму МВД № 1 г. Черткова.

**ЗАМ. ПРОКУРОРА Т/О ПО СПЕЦДЕЛАМ
МЛАДШИЙ СОВЕТНИК ЮСТИЦИИ**

/БАБИЧЕНКО/

ДАТО. – Ф. Р-8. – Оп. 3. – Спр. 90. – Арк. 50 [18]

Савчин Галина Ярославівна,
кандидат юридичних наук

**Система виконання покарань
у західних областях України
в період 1944–1953 рр.**

Монографія

Видано в авторській редакції

Макетування Г. Я. Шушняк

Друк А. М. Радченко

Підписано до друку 26.12.2016

Формат 60×84/16. Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 11,63.

Тираж 300 прим. Зам № 000-17

Львівський державний університет внутрішніх справ
Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2541 від 26 червня 2006 р.